

**ДОНИШГОҲИ МИЛЛИИ ТОҶИКИСТОН
ТАДЖИКСКИЙ НАЦИОНАЛЬНЫЙ УНИВЕРСИТЕТ
ФАКУЛТЕТИ ҲУҚУҚШИНОСӢ
ЮРИДИЧЕСКИЙ ФАКУЛЬТЕТ**

ҲАӢТИ ҲУҚУҚӢ

ПРАВОВАЯ ЖИЗНЬ

Июл – Сентябрь 2021, № 3 (35)

Июль –Сентябрь 2021, № 3 (35)

Маҷаллаи илмӣ – иттилоотии «Ҳаёти ҳуқуқӣ» («Правовая жизнь») соли 2013 таъсис додашуда, дар Вазорати фарҳанги Ҷумҳурии Тоҷикистон (шаҳодатномаи № 163/МЧ – 97 аз 25 – уми октябри соли 2020) ва Маркази байналмилалӣ ISSN (ISSN 2307 – 5198) ба қайд гирифта шудааст.

Маҷалла ба Шохиси илмии тақризшавандаи Россия аъзо буда, ба Феҳристи маҷаллаҳои илмии тақризшавандаи Комиссияи олии аттестатсионии назди Вазорати илм ва таҳсилоти олии Россия ва ба Феҳристи маҷаллаҳои тақризшавандаи Комиссияи олии аттестатсионии назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон ворид карда шудааст.

Научно – информационный журнал «Правовая жизнь» (Ҳаёти ҳуқуқӣ) создан в 2013 г. и перерегистрирован в Министерстве культуры Республики Таджикистан (свидетельство № 163/МЧ – 97 от 25.10.2020г.) и Международным центром ISSN (ISSN 2307 – 5198).

Журнал аккредитован в Российском индексе научного цитирования, включен в Перечень рецензируемых научных изданий Высшей ате – стационарной комиссии при Министерстве науки и высшего образования РФ и Перечень рецензируемых научных изданий Высшей аттестационной комиссии при Президенте Республики Таджикистан.

Муассис: Донишгоҳи миллии Тоҷикистон, факултети ҳуқуқшиносӣ
Учредитель: Таджикский национальный университет, юридический факультет

Сармуҳаррир: Ш. К. Гаюров — доктори илмҳои ҳуқуқшиносӣ, профессор
Главный редактор: Ш. К. Гаюров — доктор юридических наук, профессор

Ҳайати таҳририя:

Тоҳиров Ф.Т. — академики АМИТ, доктори илмҳои ҳуқуқшиносӣ, профессор
Маҳмудзода М.А. — академики АМИТ, доктори илмҳои ҳуқуқшиносӣ, профессор
Насриддинзода Э.С. — узви вобастаи АМИТ, доктори илмҳои ҳуқуқшиносӣ, профессор
Раҳмон Д.С. — доктори илмҳои ҳуқуқшиносӣ, профессор
Диноршоҳ А.М. — котиби масъул, доктори илмҳои ҳуқуқшиносӣ, профессор
Малко А.В. — доктори илмҳои ҳуқуқшиносӣ, профессор (Россия)
Муртазозода Ҷ.С. — доктори илмҳои ҳуқуқшиносӣ, профессор
Шарофзода Р.Ш. — доктори илмҳои ҳуқуқшиносӣ, профессор
Сафарзода Б.А. — муовини сармуҳаррир, доктори илмҳои ҳуқуқшиносӣ, профессор
Шарипов Т.Ш. — доктори илмҳои ҳуқуқшиносӣ, профессор
Золотухин А.В. — доктори илмҳои ҳуқуқшиносӣ, дотсент
Рачабзода М.Н. — номзади илмҳои ҳуқуқшиносӣ, дотсент

Редакционная коллегия:

Таҳиров Ф.Т. — академик НАНТ, доктор юридических наук, профессор
Маҳмудзода М.А. — академик НАНТ, доктор юридических наук, профессор
Насриддинзода Э.С. — член-корреспондент НАНТ, доктор юридических наук, профессор
Раҳмон Д.С. — доктор юридических наук, профессор
Диноршоҳ А.М. — ответственный секретарь, доктор юридических наук, профессор
Малько А.В. — доктор юридических наук, профессор (Россия)
Муртазозода Дж.С. — доктор юридических наук, профессор
Шарофзода Р.Ш. — доктор юридических наук, профессор
Сафарзода Б.А. — зам. главного редактора, доктор юридических наук, профессор
Шарипов Т.Ш. — доктор юридических наук, профессор
Золотухин А.В. — доктор юридических наук, доцент
Раджабзода М.Н. — кандидат юридических наук, доцент

Шохиси обунавии маҷалла: **77735**

Подписной индекс журнала: **77735**

Маҷалла дар се моҳ як маротиба бо забонҳои тоҷикӣ ва русӣ чоп мегардад
Журнал выходит один раз в три месяца на русском и таджикском языках

Нишонии маҷалла: 734025, Ҷумҳурии Тоҷикистон, ш. Душанбе, хиёбони Рӯдакӣ, 17

Адрес редакции: 734025, Республика Таджикистан, г. Душанбе, проспект Рудаки, 17

Телефон ва дигар воситаҳои алоқа: (+992 37) 2 21 77 11, www.law.tnu.tj,
www.pravovayazhizn.tj

Телефоны и иные средства связи: (+992 37) 2 21 77 11, www.law.tnu.tj,
www.pravovayazhizn.tj

©Донишгоҳи миллии Тоҷикистон, 2021 © Ҳайати муаллифон, 2021
©Таджикский национальный университет, 2021 © Коллектив авторов, 2021

МУНДАРИЧА – СОДЕРЖАНИЕ

**I. НАЗАРИЯ ВА ТАЪРИХИ ҲУҚУҚ ВА ДАВЛАТ;
ТАЪРИХИ ТАЪЛИМОТ ОИД БА ҲУҚУҚ ВА ДАВЛАТ
(ИХТИСОС: 12. 00. 01)**

**I. ТЕОРИЯ И ИСТОРИЯ ПРАВА И ГОСУДАРСТВА;
ИСТОРИЯ УЧЕНИЙ О ПРАВЕ И ГОСУДАРСТВЕ (СПЕЦИАЛЬНОСТЬ: 12. 00. 01)**

Шарофзода Р. Ш., Шокиров Г. А. Информация как объект юридического научного познания и правового воздействия..... 5

Ғаюров Ш. К., Қодиров Н.А., Одинаев У.С. «Ҳуқуқи нарм».....22

Раҷабзода Р.М. Мафҳуми шуури ҳуқуқи касбӣ: аҳамият ва омилҳои болоравии сатҳи фарҳанги ҳуқуқи касбии кормандони мақомоти корҳои дохилӣ.....30

Езидяр М.А. Ифротгарии динӣ дар Афғонистон: омилҳо ва шаклҳои зуҳури он.....48

**II. ҲУҚУҚИ КОНСТИТУТСИОНӢ; МУРОФИАИ СУДӢИ
КОНСТИТУТСИОНӢ; ҲУҚУҚИ МУНИСИПАЛӢ
(ИХТИСОС: 12. 00. 02)**

**II. КОНСТИТУЦИОННОЕ ПРАВО; КОНСТИТУЦИОННЫЙ
СУДЕБНЫЙ ПРОЦЕСС; МУНИЦИПАЛЬНОЕ ПРАВО (СПЕЦИАЛЬНОСТЬ: 12. 00. 02)**

Саъдизода Дж., Бобозода У.Э. Принципы проведения выборов Президента Республики Таджикистан.....62

Муродзода У. У. Сравнительно-правовой анализ законодательства Республики Таджикистан по обороны с законодательством государств - участников СНГ.....72

Шерализода Ч. Ш. Ташаккули ҳокимияти қонунгузорӣ дар партави ислоҳоти конститусионии солҳои 1999, 2003 ва 2016.....81

**III. ҲУҚУҚИ ГРАЖДАНӢ; ҲУҚУҚИ СОҲИБКОРӢ;
ҲУҚУҚИ ОИЛАВӢ; ҲУҚУҚИ БАЙНАЛМИЛАЛИИ
ХУСУСИ
(ИХТИСОС: 12. 00. 03)**

**III. ГРАЖДАНСКОЕ ПРАВО; ПРЕДПРИНИМАТЕЛЬСКОЕ
ПРАВО; СЕМЕЙНОЕ ПРАВО; МЕЖДУНАРОДНОЕ ЧАСТНОЕ
ПРАВО (СПЕЦИАЛЬНОСТЬ: 12. 00. 03)**

Тагайназаров Ш. Т., Бободжонзода И. Х. Проблемы применения норм международного и национального права при проведении медицинских экспериментов с участием человека: теория, законодательства и практика..... 90

Кодиркулов Х.Р. Проблемы межотраслевого согласования на примере трудового и гражданского законодательства при регулировании трансграничных трудовых отношений107

Амирзода Ф. А. Хусусиятҳои муносибатҳои байни муассисон ва шахсони ҳуқуқӣ то бақайдгирии давлатӣ ва баъд аз он.....117

Раҳимзода Х. А. Хусусияти барҳамдиҳии ташкилотҳои қарзӣ.....127

Исмоилова М.И. Понятие и общая характеристика смежных прав по законодательству Республики Таджикистан.....136

Шерзода Б. С. Моҳияти молу мулки ғайриманқул дар ҳуқуқи граждани.....147

Азимов Ҳ. Р. Ҷавобгарии молумулкии фурӯшанда барои вайрон кардани шартномаи хариду фурӯши чакана.....159

Холмуродзода Ф. Ш. Заминаҳои ҳуқуқии эътирофи шартномаи байналмилалӣ ба сифати сарчашмаи ҳуқуқи байналмилалӣ хусусӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон.....172

**IV. ҲУҚУҚИ МАЪМУРӢ; МУРОФИАИ МАЪМУРӢ
(ИХТИСОС: 12. 00. 14)**

**IV. АДМИНИСТРАТИВНОЕ ПРАВО; АДМИНИСТРАТИВ-
НЫЙ ПРОЦЕСС (СПЕЦИАЛЬНОСТЬ: 12. 00. 14)**

Саидов Х.Х. К вопросу о классификации субъектов таможенного права..... 183

Раҷабзода Х. Р. Ташаккул ва инкишофи мақомоти андоз дар Тоҷикистон.....188

**V. ҚОИДАҲО БАРОИ МУАЛЛИФОН
V. ПРАВИЛА ДЛЯ АВТОРОВ**

**I. НАЗАРИЯ ВА ТАЪРИХИ ҲУҚУҚ ВА ДАВЛАТ;
ТАЪРИХИ ТАЪЛИМОТ ОИД БА ҲУҚУҚ ВА ДАВЛАТ
(ИХТИСОС: 12. 00. 01)**

**I. ТЕОРИЯ И ИСТОРИЯ ПРАВА И ГОСУДАРСТВА; ИСТОРИЯ
УЧЕНИЙ О ПРАВЕ И ГОСУДАРСТВЕ (СПЕЦИАЛЬНОСТЬ: 12. 00. 01)**

Шарофзода Р. Ш.,* Шокиров Г. А.*

**ИНФОРМАЦИЯ КАК ОБЪЕКТ ЮРИДИЧЕСКОГО НАУЧНОГО ПО-
ЗНАНИЯ И ПРАВОВОГО ВОЗДЕЙСТВИЯ**

Калидвожаҳо: иттилоот, хусусиятҳои иттилоот, технологияҳои иттилоотӣ, ҷомеаи иттилоотӣ, иттилоотонии ҷомеа, амнияти иттилоотӣ, назарияи ҳуқуқ, маърифати ҳуқуқӣ, илми ҳуқуқшиносӣ, илмҳои соҳавии ҳуқуқӣ, методологияи таҳқиқи иттилоот, таъсиррасонии ҳуқуқӣ, информатика, кибернетика, иттилоот ҳамчун объекти тавсифи илмӣ, иттилоот ҳамчун мавзӯи танзими ҳуқуқӣ, функцияи иттилоотии давлат, танзими давлатӣ-ҳуқуқии муносибатҳои иттилоотӣ, функцияи коммуникативии ҳуқуқ, мафҳуми иттилоот, таърифи мафҳуми «иттилоот», таърифи меъёрӣ-ҳуқуқӣ, санадҳои меъёрии ҳуқуқӣ, захираҳои давлатии иттилоотӣ, ҳукумати электронӣ, ҳуқуқ ба иттилоот, низоми ҳуқуқӣ, ҳаёти давлатӣ-ҳуқуқӣ, сиёсати иттилоотӣ, хизматрасонии иттилоотӣ, иттилоотонии идоракунии давлатӣ, дониши иттилоотӣ, технологияҳои рақамӣ, зехни сунъӣ, воқеияти ҳуқуқӣ, механизми таъсиррасонии иҷтимоӣ-ҳуқуқӣ, ҷомеаи иттилоотии ҷаҳонӣ, истиқлолияти иттилоотии давлат, намудҳои иттилоот танзими ҳуқуқии муносибатҳои иттилоотӣ, ҷанги иттилоотӣ, таъсиррасонии иттилоотии равонӣ, таъсиррасонии мафкуравии иттилоотӣ, ҷинойтҳои киберӣ, кибертерроризм,

* Доктор юридических наук, профессор, профессор кафедры теории и истории государства и права юридического факультета Таджикского национального университета. Домашний адрес: 734061, г. Душанбе, ул. Борбад, 128, кв. 16, E-mail: www-rustam-tj@mail.ru. Служебный адрес: 734025, ТНУ, пр. Рудаки, 17, E-mail: www.tnu.tj

* Кандидат юридических наук, доцент, доцент кафедры теории и истории государства и права юридического факультета Таджикского государственного университета права, бизнеса и политики. Служебный адрес: Республика Таджикистан, 735700, г. Худжанд, 17 микр-н, дом 1; тел.: (83422) 2-38-11; 2-38-67; 2-08-53; факс: 2-51-70; E-mail: tsulbp@rambler.ru. Специальность 12.00.01 - теория и история права и государства; история учений о праве и государстве. Домашний адрес: Республика Таджикистан, Согдийская область, Бободжан Гафуровский район, джамоат села Хистеварз, ул. А. Назирова, 110. Индекс Бободжан Гафуровского района: 735693; E-mail: shga1959@mail.ru; тел.+992-92-770-97-91.

ҳамлаҳои киберӣ, инкишофи мазмуни иттилоот, арзиши иҷтимоии иттилоот, оқибатҳои манфии иттилоот, амнияти иттилоотии ҷаҳонӣ.

Ключевые слова: информация, свойства информации, информационные технологии, информационное общество, информатизация общества, информационная безопасность, теория права, юридическое познание, юридическая наука, отраслевые юридические науки, методология исследования информации, правовое воздействие, информатика, кибернетика, информация как объект научных трактовок, информация как предмет правового регулирования, информационная функция государства, государственно-правовое регулирование информационных отношений, коммуникативная функция права, понятие информации, определение понятия «информация», нормативно-правовая дефиниция, нормативные правовые акты, государственные информационные ресурсы, электронное правительство, право на информацию, правовая система, государственно-правовая жизнь, информационная политика, информационные услуги, информатизация государственного управления, информационные знания, цифровые технологии, искусственный интеллект, правовая действительность, механизм социально-правового воздействия, глобальное информационное общество, информационный суверенитет государства, виды информации, правовое регулирование информационных отношений, информационные войны, психологическое информационное воздействие, идеологическое информационное воздействие, киберпреступления, кибертерроризм, кибератаки, динамика содержания информации, социальная ценность информации, негативные последствия информации, глобальная информационная безопасность.

Keywords: information, properties of information, information technology, information society, informatization of society, information security, theory of law, legal knowledge, legal science, branch legal sciences, information research methodology, legal impact, informatics, cybernetics, information as an object of scientific interpretations, information as a subject of legal regulation, information function of the state, state-legal regulation of information relations, communicative function of law, the concept of information, definition of the concept of "information", legal definition, regulatory legal acts, state information resources, electronic government, the right to information, legal system, state and legal life, information policy, information services, informatization of public administration, information knowledge, digital technologies, artificial intelligence, legal reality, mechanism of social and legal impact, global information society, information sovereignty of the state, types of information, legal regulation of information relations, information wars, psychological information impact, ideological information impact, cybercrimes, cyber terrorism, cyber attacks, dynamics of information content, social value of information, negative consequences of information, global information security.

Информация в силу ее значимости в информационном обществе и как неотъемлемый компонент информатизации общества находится в поле зре-

ния представителей различных отраслей научного знания. Информация как объект научного познания исследуется специалистами, как теории права, так и отраслевых юридических дисциплин. В юридической науке обращают внимание на анализ правового содержания понятия «информация» как объекта правового воздействия. В теории права понятие «информация» используется в контексте различных научных категорий и понятий, например, при исследовании информационной функции государства, государственно-правового регулирования информационных отношений, информатизации общества, коммуникативной функции права, оказание информационных услуг и т.д. Соответственно высказываются различные суждения по поводу понятия информации. Тем не менее, информация является ключевым понятием при исследовании явлений государственно-правовой жизни. От его адекватного понимания зависит объективный, всесторонний анализ многих социальных явлений, соприкасающихся с различными компонентами государственно-правовой системы.

Информация является объектом не только научных трактовок. Информация как объект правового воздействия является предметом нормативно-правовой дефиниции. Нормативные правовые акты содержат нормы, отражающие сущностные характеристики понятия «информация», свойства, виды информации. Понятие «информация» находит юридическое оформление в контексте создания и защиты государственных информационных ресурсов, информатизации общества, функционирования электронного правительства, гарантирования права человека на информацию, применения информационно-коммуникационных технологий в юридической деятельности и т.д.

Еще в советской теории права были предприняты попытки научного обоснования анализа понятия «информация», выработки научно-методологических подходов к указанному понятию. Так, А.Б. Венгеров в 1970-х годах активно исследовал информационные отношения в контексте автоматизации процессов управления, обосновал точку зрения о том, что правовые аспекты информационных процессов являются объектом научного познания в деятельности ученых-правоведов¹.

Разумеется, понятие «информация» активно разрабатывается на этапе интенсивного развития информационного общества. Тем не менее, продолжают использоваться разработанные ранее научно-методологические подходы к понятию «информация»². При этом роль информации в современном обществе продолжает возрастать небывалыми темпами. Информация оказывает активное воздействие на различные социальные сферы, включая правовую систему. Более того, информация выступает неотъемлемым компонен-

¹Венгеров А.Б. Право и информация в условиях автоматизации управления (теоретические проблемы): дисс. ... д-ра юрид. наук.– М., 1975. – С. 54-55.

²Просвирнин Ю.Г. Теоретико-правовые аспекты информатизации в современном Российском государстве: дисс. ... д-ра юрид. наук.– М., 2002. – С. 13.

том политики государства, государственного управления, системы государственных услуг. Жизнедеятельность современного человека, функционирование элементом социально-политической, экономической системы невозможно представить вне информации. Информация активно проникает в культурно-духовный мир человека, оказывая на него позитивное либо негативное влияние.

Ныне информация служит условием социально-экономического, научно-интеллектуального, технологического развития. Информационные знания составляют основу применения цифровых технологий и искусственного интеллекта. Информационные знания, информационно-коммуникативные технологии, цифровые технологии, искусственный интеллект выступают основой прогресса современного общества. Поэтому информатизация общества, тенденции и перспективы развития глобального информационного общества, эффективная система государственных информационных (электронных) услуг, информационный суверенитет государства и другие понятия, категории и социальные процессы находятся в центре внимания большого круга исследователей.

Более того, происходящие социальные процессы непосредственно связана с понятием «информация». Анализ многих научных понятий и категорий («информационное общество», «информационная функция государства», «информатизация общества», «государственные информационные ресурсы», «создание, хранение, использование информации» и др.) зависит от уровня раскрытия понятия «информация».

Информация в контексте формирования и развития информационного общества, информационной деятельности государства, информатизации государственного управления, оказание информационных услуг, реализации информационных прав и т.д., а также формирования информационных отношений составляет предмет правового регулирования. Дефиниция понятия «информация», классификация ее видов, свойств, содержательных компонентов, определение предмета и метода правового регулирования информационных отношений находятся в поле зрения субъектов правотворчества. Понятие «информация» выступает объектом государственно-правового воздействия. От степени урегулированности, упорядоченности информационных отношений зависит устойчивое развитие общества.

Информация как объект юридического познания находится в поле зрения представителей юридической науки. При этом, в силу многообразия юридических научных дисциплин, понятие «информация» анализируется с различных точек зрения в науке гражданского, конституционного, административного, уголовного права и др. Это вызвано, разумеется, объектом, предметом, методологией различных юридических наук. Представители различных сфер юридического знания акцентируют внимание на тех или иных аспектах и сторонах понятия «информация» (право на информацию, информация как объект гражданских прав, информационные продукты и т.д.).

Очевидно, что выработка общего понятия «информация» с учетом понятийных характеристик, свойств, видов, функций информации как предметного содержания информационной функции государства, информационно-коммуникативной функции права, средства правового воздействия и т.д. возможна в рамках общей теории права. Следует поддержать авторов, которые сомневаются в возможности научного решения комплекса проблем, связанных с информатизацией, в рамках отдельно взятой отраслевой юридической науке, и с соображений методологического анализа отводят выработку общего понятия информации теории прав.¹

Как известно, общая теория права, обладая методологическим и познавательным потенциалом, способна выработать сущностные и понятийные характеристики многих ключевых для юриспруденции научных понятий и категорий («право», «правоотношение», «система права», «юридическая ответственность» и др.). В последние годы объект и предмет общей теории права намного расширяется в силу необходимости проведения фундаментального научно-методологического познания ряда новых понятий, вовлеченных в орбиту научных поисков, правового регулирования, государственной политики («правовая политика», «глобальные функции государства» и др.). В теорию права активно и интенсивно проникает комплекс понятий и категорий, связанных с информацией, информатизацией, информационным обществом («информационная функция государства», «информационная правовая политика», «информационная безопасность», «информационные войны» и др.).

Информация представляет собой комплексное фундаментальное научное понятие, имеющее ключевое значение для всех отраслевых юридических наук. Общая теория права, с одной стороны, активно использует достижения различных сфер юридического научного знания (конституционное, гражданское, административное право и др.). С другой стороны, выработанные в общей теории права методологические подходы, представляют интерес для проведения частноправовых изысканий. Более того, выработка общетеоретического понятия «информация» на основе его обобщающих, понятийных характеристик представляет научно-методологические значение.

Понятие «информация» является объектом юридического теоретико-методологического анализа в силу того, что информация пронизывает систему разнообразных общественных отношений, подпадающих в поле правового воздействия. Информация наряду с иными социальными явлениями (право, нормы права, правоприменительные акты и др.) является неотъемлемой частью правовой действительности. Именно данные свойства информации побуждают анализировать понятие, свойства, виды информации как социально-правового явления.

¹Просвирнин Ю.Г. Указ. соч. – С. 14-15.

Данными стимулирующими, побуждающими, а также теоретико-методологическими аргументами и соображениями руководствуются правоведы. К примеру, Ш.К. Гаюров, информацию исследует в качестве неотъемлемого компонента правовой действительности, подчеркивает нерасторжимую взаимосвязь права и информации¹.

Информация как неотъемлемый компонент правовой жизни тесно взаимосвязана с различными компонентами правовой действительности, выступает одним из элементов механизма социально-правового (информационно, ценностного, воспитательного) воздействия. Общественные отношения, пронизанные ныне информационными знаниями и технологиями (экономические, политические, социальные и др.), подвержены правовому регулированию. Поэтому правоотношения, формирующиеся в процессе правового регулирования, охватывают различные сферы жизни информационного общества. Традиционно понятие «информация» раскрывается на основе ее свойств. Такой выверенный методологический подход заслуживает внимания, поскольку позволяет выявить свойства информации в сравнении с иными объектами социальной действительности. По мнению многих авторов, информация обладает своими особыми свойствами, которые накладывают отпечаток на возникающие по поводу информации отношения. К таким свойствам, например, относят селективность, преемственность, массовость, ценность, универсальность, системность, своевременность, достоверность, полезность информации и т.п.² Аналогичные и схожие с ними свойства информации фиксируют также многие другие авторы³.

Предлагаются различные варианты определения понятия «информация». Например, понятие «информация» раскрывается через комплекс или систему сведений об объектах и явлениях окружающей среды⁴.

Ш.К. Гаюров под понятием «информация» понимает сведения, сообщения и данные, которые отражают многообразие окружающей действительности.

¹Гаюров Ш.К. Личное информационное право граждан: проблемы гражданско-правового регулирования в Республике Таджикистан: монография. – М.: Спутник+, 2010. – С. 25-26.

²Боер В.М. Информационное право: учебное пособие. – СПб: СПбГУАП, 2006. – С. 7-8; Гаврилов О.А. Курс правовой информатики. Учебник для вузов. – М.: НОРМА-ИНФРА, 2002. – С. 6.

³Большой энциклопедический словарь. – М.: Большая Российская энциклопедия, 1998; Винер Н. Кибернетика, или управление и связь в животном и машине. – М.: Советское радио, 1958; Информатика: Энциклопедический словарь для начинающих / сост. Д.А. Поспелов. – М.: Педагогика-Пресс, 1994; Информатика: учебник // Под ред. проф. Н.В. Макаровой. – М.: Финансы и статистика, 1999; Математический энциклопедический словарь. – М.: Советская энциклопедия, 1988; Фридланд А.Я. Информатика: процессы, системы, ресурсы. – М.: БИНОМ. Лаборатория знаний, 2003; Шеннон К. Работы по теории информации и кибернетике. – М.: Иностранная литература, 1963.

⁴Гаврилов О.А. Указ. соч. – С. 6.

тельности, передаются в процессе взаимодействия двух и более участников информационного обмена¹.

По мнению И.Л. Бачило, понятие «информация» подразумевает характеристику окружающего мира во всем его разнообразии на основе свойств, предметов, процессов, фактов и отражения их в различных формах восприятия².

В юридической литературе используются иные определения понятия «информация» как сведения о событиях в правовой системе общества, данные, характеризующие объект познания, сведения об общественных процессах в правоприменительной деятельности, отражение законодательства и правоприменительной практики и др.³

Информация выступает объектом познания различных сфер научного знания. Раскрытие свойств понятия «информация» неразрывно связана с аналогичными подходами к информации в философии, математике, информатике и иных сферах научного знания⁴.

В 1980-х годах на фоне отделения информатики от кибернетики большое распространение получило понятие информации, разработанное в трудах одного из основателей кибернетики Н. Винера.⁵ Научные работы А. Д. Урсула⁶ послужила толчком для развития атрибутивной и функциональной концепции информации. Данные концепции развиваются в трудах И.Б. Новика, Л.Б. Баженова, Л.А. Петрушенко, П.В. Копнина, А.М. Коршунова, В.С. Тюхтина, Б.С. Украинцева и др.

¹ Гаюров Ш.К. Указ. соч. – С. 25-26.

² Бачило И.Л. Информационное право: учебник для магистров. – 3-е изд., перераб. и доп. – М.: Изд.-во Юрайт, 2013. – С. 30-31.

³ Влияние научно-технического прогресса на юридическую жизнь // Отв. ред. Ю.М. Батурич. – М., 1988. – С. 66-67; Введение в правовую информатику. Справочные правовые системы Консультант Плюс: учебник для вузов // Под общ. ред. Д.Б. Новикова, В.Л. Камынина. – 2-е изд., испр. – М., 1999. – С. 21; Иванский В.П. Правовая защита информации о частной жизни граждан: Опыт современного правового регулирования. – М., 1999. – С.9; Компьютерные технологии в юридической деятельности: учеб. и практ. пособие // Отв. ред. Н. Полевой, В. Крылов. – М., 1994. – С. 8-9; Краснянский В.Э. Правовая информация в системе государственного и хозяйственного управления. – Л., 1985. – С. 6; Крылов В.В. Расследование преступлений в сфере информации. – М., 1998. – С. 47-48; Правовая информатика: учеб. пособие // Под ред. М.М. Рассолова. – М., 1993. – С.76; Правовая информатика и кибернетика: учебник // Под ред. Н.С. Полевого. – М., 1993. – С. 27; Правовая кибернетика социалистических стран: учебник // Под ред. Н.С. Полевого. – М., 1987. – С. 105-106; Семилетов С.И. Информация как особый нематериальный объект права // Государство и право. – 2000. – № 5. – С. 68.

⁴ Шокиров Г.А. Информация как объект информационных правоотношений: теоретический и практический аспект // Вестник Томского государственного университета. – 2017. – № 415. – С. 212-216.

⁵ Винер Н. Кибернетика, или управление и связь в животном и машине; или Кибернетика и общество. – 2-е изд. – М.: Наука; Главная редакция изданий для зарубежных стран, 1983. – 344 с.

⁶ Урсул А.Д. Природа информации. – М.: Политиздат, 1968. – 288 с.; Урсул А.Д. Проблема информации в современной науке. – М.: Наука, 1975.

Результаты философского, кибернетического, социологического и иных интерпретаций понятия «информация» имеет методологическое значение для юридических теоретических исследований. Так, Д.А. Ловцов руководствуется атрибутивно-функциональным подходом, который включает результаты философско-методологических и кибернетических исследований¹.

Дефиниция понятия «информация» в контексте смежных с ним понятий и категорий содержится в законодательстве. На различных этапах правотворческой деятельности неоднократно предпринимались попытки нормативной фиксации понятия «информация». Например, еще в 1998 г. в Республике Таджикистан (РТ) был принят Закон РТ «О Национальном архивном фонде и архивных учреждениях»², который должен был своими нормами регулировать общественные отношения в сфере информационных отношений. Однако указанный нормативный правовой акт не отразил в полном объеме необходимые атрибутивные свойства информации в контексте выработанных в юридической науке ее сущностных и понятийных характеристик.

После внесения поправок в данный Закон (в редакции от 31 декабря 2008 г., за № 484 и в редакции от 2 декабря 2011 г., № 763) был конкретизирован его предмет правового регулирования. Согласно Закону, его правовые нормы регулируют общественные отношения по организации, хранению, оформлению и использованию документов Национального архивного фонда РТ, а также государственное управление архивной деятельностью в РТ.

В соответствии со ст. 1 данного Закона, Национальный архивный фонд является составной частью отечественного и мирового историко-культурного наследия и информационных ресурсов общества, в состав которого входит совокупность документов, независимо от их вида, места создания и формы собственности на них, хранящихся на территории РТ, а также за ее пределами, отражающих историю духовной и материальной жизни ее народа и других народов, имеющих научную и историко-культурную ценность. В соответствии с положениями данной статьи, Национальный архивный фонд находится под охраной государства и предназначен для удовлетворения информационных, социально-культурных, научных и иных потребностей общества, реализации законных прав и интересов граждан. Государство гарантирует условия для хранения, приумножения и использования Национального архивного фонда, содействует достижению мирового уровня в развитии архивного дела.

¹Ловцов Д.А. Лингвистическое обеспечение правового регулирования информационных отношений в инфосфере. II. Качество информации // Правовая информатика. – 2015. – № 2. – С. 53.

² Закон РТ «О национальном архивном фонде и архивных учреждениях» // Ахбори Маджлиси Оли РТ. – 1998. – № 23-24. – Ст. 326; 2008. – № 12. Ч. 2. – Ст. 1018; 2011. – № 7-8, Ст. 617.

В Законе РТ «Об электронном документе» в редакции от 20 марта 2008 года законодатель в процессе толкования понятия «электронный документ» упоминает об информации как сообщениях, записанных на машинном носителе¹.

В законах РТ: «О библиотечной деятельности» в редакции от 31 декабря 2008 года, «Об электрической связи» в редакции от 20 марта 2008 г., «Об обязательном экземпляре документов» в редакции от 26 декабря 2011 г., «Об электронной цифровой подписи» в редакции от 30 июля 2007 г., «О криптографии» в редакции от 3 июля 2012 г., также нормативно фиксируется термин «информация»².

Часть 2 ст. 140 Гражданского кодекса РТ признает охраняемую информацию самостоятельным объектом гражданских прав, а также содержит нормы, касающиеся служебной и коммерческой тайны (ст. 153), права на охрану тайны частной жизни (ст. 175). Данные нормы направлены на защиту информации, составляющей служебную и коммерческую тайну, а также гарантирование права на охрану тайну личной жизни, включая тайну переписки, телефонных переговоров, дневников, заметок, записок, интимной жизни, усыновления, рождения, врачебной, адвокатской тайны, тайны вкладов³.

Нужно подчеркнуть, что в законодательстве нашей республики всеобъемлющее толкование понятия «информация» содержится в нормах Закона РТ «Об информации»⁴. Согласно ст. 1 данного Закона, под информацией понимаются сведения о лицах, предметах, событиях, явлениях и процессах независимо от форм их представления.

Толкование понятия «информация» содержится также в законодательстве постсоветских государств. В качестве примера можно сослаться на законодательство Российской Федерации (РФ) и Республики Беларусь.

¹ Закон РТ «Об электронном документе» от 10 мая 2002 г., № 51 // Ахбори Маджлиси Оли РТ. – 2002. – № 4. – Ч. 1. – Ст. 308; 2005. – № 12. – Ст. 637.

² Закон РТ «О библиотечной деятельности» // Ахбори Маджлиси Оли РТ. – 2003. – № 8. – Ст. 455; 2008. – № 12. – Ч. 2. – Ст. 1013; Закон РТ «Об электрической связи» // Ахбори Маджлиси Оли РТ. – 2002. – № 4. Часть 2. – Ст. 323; 2006. – № 3. – Ст. 156; 2008. – № 3. – Ст. 198; № 12. – Часть 2. – Ст. 996; Закон РТ «О праве на доступ к информации» от 18 июня 2008 г., № 411 // Ахбори Маджлиси Оли РТ. – 2008. – № 6. – Ст. 469; Закон РТ «Об обязательном экземпляре документов» от 26 декабря 2011 г., № 792 // Ахбори Маджлиси Оли РТ. – 2007. – № 7. – Ст. 682; Закон РТ «Об электронной цифровой подписи» от 30 июля 2007 г., № 320 // Ахбори Маджлиси Оли РТ. – 2007. – № 7. – Ст. 682; Закон РТ «О криптографии» от 3 июля 2012 г. // Ахбори Маджлиси Оли РТ. – 2012. – № 4. – ст. 689.

³ Гражданский кодекс РТ // Ахбори Маджлиси Оли РТ. 1999. – № 6. – Ч. I. – Ст. 153; 2001. – № 7. – Ст. 508; 2002. – № 4. – Ч. I. – Ст. 170; 2005. – № 3. – Ст. 125; 2006. – № 4. – Ст. 193; 2007. – № 5. – Ст. 356; 2010. – № 3, Ст. 156; № 12, ч. 1, Ст. 802; 2012. – № 7. – Ст. 700. – № 12. Ч. 1. – Ст. № 1021; 2013. – № 7. – Ст. 504; 2015. – № 3. – Ст. 200; 2016. – № 1334; 2019. – № 1557.

⁴ Закон РТ «Об информации» от 10 апреля 2002 г., № 609 // Ахбори Маджлиси Оли РТ, 2002, № 4, часть 2, ст. 320; 2012, № 7, ст. 698; 2014, № 1164.

Согласно ч. 1. ст. 2 Федерального закона РФ от 27 июля 2006 г., № 149-ФЗ «Об информации, информационных технологиях и защите информации»¹, под понятием «информация» понимаются сведения (сообщения, данные) о лицах, предметах, фактах, событиях, явлениях и процессах независимо от формы их представления. Данная дефиниция отражает правовые свойства информации. По сравнению с ранее действовавшим Федеральным законом РФ от 20 февраля 1995 г., № 24-ФЗ, в котором информация указывалась как сведения о лицах, предметах, фактах, событиях, явлениях и процессах, независимо от формы их проявления, в новой редакции данного Закона действительно полностью охвачен юридический характер понятия «информация».

Толкование понятия «информация» также встречается в Законе Республики Беларусь «Об информации, информатизации и защите информации»². В ч.1 данного Закона под информацией понимаются сведения о лицах, предметах, фактах, событиях, явлениях и процессах, независимо от формы их представления.

Таким образом, информация является объектом научных трактовок и предметом правового регулирования. Однако само понятия «информация» обладает высокой степенью динамизма. Информационное общество развивается стремительными темпами. Ныне мы становимся свидетелями интенсивности информационных преобразований. Соответственно меняется содержание информации. Информация как социальное явление начинает выполнять новые функции.

Роль и социальная ценность информации многократно и качественно возрастает в современном информационном обществе, на этапе применения плодов информационно-технологической революции. Более того, на этапе внедрения цифровых технологий, активного использования искусственного интеллекта существенно меняются роль и функции информации. Соответственно высказываются новые суждения об информации, информационно-коммуникационных отношениях, информационном имидже государства и т.д.

Исследуя понятийные свойства информации и комплекса, связанных с данным явлением проблем (информационные правоотношения, информаци-

¹ Федеральный закон от 27.07.2006 г., № 149-ФЗ «Об информации, информационных технологиях и о защите информации» (в ред. от 01.03.2020). [Электронный ресурс] Режим доступа: <http://www.pravo.gov.ru> (Дата обращения: 06.03.2021г.).

² Закон Республики Беларусь «Об информации, информатизации и защите информации». Принят Палатой представителей 9 октября 2008 г.; одобрен Советом Республики 22 октября 2008 г. (с изм. и доп. от 04.01.2014, № 102-3; от 11.05.2016, № 362-3; - внесены изм. и доп., 18 мая 2016 г. и 1 июля 2017 г.) // Национальный правовой Интернет-портал Республики Беларусь [Электронный ресурс] ЭТАЛОН-ONLINE. Режим доступа: http://etalonline.by/?type=text@num=Pd0500012#load_text_none_2_3 (Дата обращения: 09.08.2021г.).

онно-коммуникативная функция права, информационная функция государства, информационные ресурсы, информационный суверенитет и др.), не надо упускать их поля зрения ключевую на сегодняшний день проблему – защиту информационной безопасности. Информационная война ныне прочно вошла в сферу политики, дипломатии, военного, экономического, политического давления. Информационное оружие (средства массовой информации, Интернет, социальные сети, средства программного обеспечения, средства психологического воздействия и др.) ныне активно используется с целью целенаправленного внешнего идеологического и психологического воздействия на умы, сознание, волю и поведение граждан, распространения неадекватной, непроверенной, явно ложной информации (дезинформации).

Информационная война как форма информационного противоборства предполагает использование специальных информационно-технологических, психологических, идеологических средств, способов и методов информационно-психологического воздействия на информационное пространство иных стран (властные и общественно-политические институты, сознание и воля населения) с целью проникновения в чужую информационную сферу, ее подчинения собственным целям и целенаправленного управления¹.

Тенденции последних лет показывают, что информация может использоваться не только в позитивном, но и негативном ключе. С одной стороны, информационные технологии играют ключевую роль в развитии современного общества. Общественный прогресс невозможно представить без информационно-коммуникационных, цифровых технологий, искусственного интеллекта. Пренебрежение плодами информационно-технологической и цифровой революции неизбежно отбросит общество в эпоху средневековья. Современное общество не может не быть информационным в силу не только субъективных, но и объективных причин, обусловленных стратегическими целями и приоритетами развития человечества в новом тысячелетии. Активное применение информационно-коммуникационных технологий служит залогом развития любого общества.

Учитывая данное обстоятельство, приоритеты развития ИТ на отдаленную перспективу закреплены в Национальной стратегии развития ИТ на период до 2030 г. Цели, задачи, приоритеты развития общества в контексте

¹Сативалдыев Р.Ш. Актуализация проблемы функций государства на современном этапе // Вестник Таджикского национального университета: Серия социально-экономических и общественных наук.- 2016.- 2/7 (2013). – С. 213-223; Его же. Деятельность правоохранительных органов в условиях новых информационных вызовов и угроз // Труды Академии. Вып. № 1 (34). - Душанбе: Типография МВД РТ, 2017. - С.11-20; Его же. Защита информационной безопасности как актуальная задача правоохранительных органов // Труды Академии. - Вып. № 1 (33). - Душанбе: Типография МВД РТ, 2017. - С.13-22; Его же. Противодействие информационной войне как предметное содержание информационной функции государства // Правовая жизнь. - Душанбе, 2017. - № 1 (17). – С. 5-29.

формирования информационного общества, информатизации различных сфер общественной государственной жизни, создания, хранения, перемножения и защиты государственных информационных ресурсов зафиксированы в стратегических и концептуальных документах, в ряде законов и иных нормативных правовых актах РТ.

С другой стороны, Интернет, социальные сети, средства массовой информации, иные возможные каналы коммуникации и информационного воздействия ныне активно используются в явно пропагандистских целях, психологической обработки сознания населения, пропаганды непристойного образа жизни, в террористических и экстремистских целях. Информационные технологии, хотя и выступают средством общественного прогресса, к сожалению, используются в явно негативном ключе, то есть в качестве «средства» общественного регресса. Этим можно объяснить угрозу кибертерроризма, киберпреступности, кибератак, которые вызывают озабоченность мирового сообщества как явной угрозы национальной и глобальной информационной безопасности.

Во второй половине XX века «стала активно использоваться кибернетическая война как новая форма информационной войны. Предпосылками её распространения послужили развитие информатики, компьютерных технологий, средств телекоммуникации, информатизация общества на национальном и глобальном уровне, формирование профессии программистов. Объектами кибератак являются система управления, линии связи, компьютерная, энергетическая, транспортная, банковская, финансовая, налоговая системы, социальная инфраструктура. Средствами кибератак (вирусы, средства взлома, проникновения в компьютерные системы и др.) стали пользоваться криминальные группировки и террористические организации. Кибератаки представляют угрозу национальной и международной безопасности»¹.

Как видно, понятие «информация» изменчиво по своей природе. Если раньше информация, информационные технологии, информационные ресурсы вызывали воодушевление, воспринимались в качестве средств научно-технического прогресса, то по мере совершенствования информационно-коммуникационных технологий, их использования в пропагандистских, психологических, террористических, экстремистских и иных целях, явно противоречащих вполне разумным интересам, начинают меняться подходы к информации, информационным технологиям и ресурсам. Примером могут послужить целенаправленное использование информационных технологий с целью насаждение «чуждой» идеологии, нетрадиционного образа поведения и жизни, пропаганды неугодных традиционному обществу семейных ценностей, целенаправленного психологического воздействия на волю и сознание

¹Сативалдыев Р.Ш. Противодействие информационной войне как актуальная задача правоохранительных органов Республики Таджикистан // Труды Академии МВД Республики Таджикистан. – 2017. - № 4 (36). – С. 79.

населения (угроза войны, вооруженного внешнего вторжения, нагнетание страха и истерии), культурной экспансии, распространения террористической и экстремистской идеологии, дезинформации.

Позитивное значение информации и информационных технологий, с одной стороны, негативное применение информации и информационных ресурсов, с другой стороны, не могут отражаться в подходах к понятию «информация» как переменчивому явлению социальной действительности. Поэтому целесообразно руководствоваться реальными функциями информации при анализе содержания, свойств, функции информации в современном обществе. Информация содержит необходимые сведения, знания о социальных явлениях и процессах. В то же время искаженная информация, дезинформирующая население, используемая в негативных пропагандистских и психологических целях, наносящая существенный вред сознанию, воле, чувствам, эмоциям человека, разумеется, тоже выполняет собственные функции, содержит комплекс сведений, характеризующих социальные явления в негативной плоскости.

Литература:

1. Бачило И.Л. Информационное право: учебник для магистров. – 3-е изд., перераб. и доп. – М.: Изд.-во Юрайт, 2013. – 564с.
2. Бюер В.М. Информационное право: учебное пособие. – СПб.: СПбГУАП, 2006. – 116с.
3. Большой энциклопедический словарь. – М.: Большая Российская энциклопедия, 1998 – 685с.
4. Венгеров А.Б. Право и информация в условиях автоматизации управления (теоретические проблемы): дисс. ... д-ра юрид. наук. – М., 1975. – 340 с.
5. Введение в правовую информатику. Справочные правовые системы Консультант Плюс: учебник для вузов // Под общ. ред. Д.Б. Новикова, В.Л. Камынина. – 2-е изд., испр. – М., 1999. – 313 с.
6. Винер Н. Кибернетика, или управление и связь в животном и машине; или Кибернетика и общество. - 2-е изд. – М.: Наука; Главная редакция изданий для зарубежных стран, 1983. – 344с.
7. Влияние научно-технического прогресса на юридическую жизнь // Отв. ред. Ю.М. Батулин. – М., 1988. – 368 с.
8. Гаврилов О.А. Курс правовой информатики. Учебник для вузов. – М.: НОРМА-ИНФРА, 2002. – 432 с.
9. Гаюров Ш.К. Личное информационное право граждан: проблемы гражданско-правового регулирования в Республике Таджикистан: монография. – М.: Спутник+, 2010. – 361с.
10. Иванский В.П. Правовая защита информации о частной жизни граждан: Опыт современного правового регулирования. - М., 1999. – 276 с.
11. Информатика: учебник // Под ред. проф. Н.В. Макаровой. – М.: Финансы и статистика, 1999 – 640с.

12. Информатика: Энциклопедический словарь для начинающих / сост. Д.А. Поспелов. – М.: Педагогика-Пресс, 1994; – 352 с.
13. Компьютерные технологии в юридической деятельности: учеб. и практ. пособие / отв. ред. Н. Полевой, В. Крылов. – М., 1994. – 304 с.
14. Краснянский В.Э. Правовая информация в системе государственного и хозяйственного управления. – Л., 1985. – 103 с.
15. Крылов В.В. Расследование преступлений в сфере информации. – М., 1998. – 264 с.
16. Ловцов Д.А. Лингвистическое обеспечение правового регулирования информационных отношений в инфосфере. II. Качество информации // Правовая информатика. – 2015 . – № 2. – С. 53-57.
17. Математический энциклопедический словарь. – М.: Советская энциклопедия, 1988 – 847 с.
18. Просвирнин Ю.Г. Теоретико-правовые аспекты информатизации в современном российском государстве: дисс. ... д-ра юрид. наук. – М., 2002. – 357 с.
19. Правовая информатика и кибернетика: учебник // Под ред. Н.С. Полевого. – М., 1993. – 528 с.
20. Правовая информатика: учеб. пособие // Под ред. М.М. Рассолова. – М., 1993. – 228 с.
21. Правовая кибернетика социалистических стран: учебник // Под ред. Н.С. Полевого. – М., 1987. – 432 с.
22. Сативалдыев Р.Ш. Противодействие информационной войне как актуальная задача правоохранительных органов Республики Таджикистан // Труды Академии МВД Республики Таджикистан. – 2017. – № 4 (36). – С. 73-83.
23. Сативалдыев Р.Ш. Актуализация проблемы функций государства на современном этапе // Вестник Таджикского национального университета: Серия социально-экономических и общественных наук.. 2016.- 2/7 (2013). – С. 213-223.
24. Сативалдыев Р.Ш. Деятельность правоохранительных органов в условиях новых информационных вызовов и угроз // Труды Академии. Вып. № 1 (34). – Душанбе: Типография МВД РТ, 2017. – С. 11-20.
25. Сативалдыев Р.Ш. Защита информационной безопасности как актуальная задача правоохранительных органов // Труды Академии. – Вып. № 1 (33). – Душанбе: Типография МВД РТ, 2017. – С.13-22.
26. Сативалдыев Р.Ш. Противодействие информационной войне как предметное содержание информационной функции государства // Правовая жизнь.- Душанбе, 2017. – № 1 (17). – С. 5-29.
27. Семилетов С.И. Информация как особый нематериальный объект права // Государство и право. – 2000. – № 5. – С. 67-74.
28. Урсул А.Д. Природа информации. – М.: Политиздат, 1968. – 288 с.

29. Урсул А.Д. Проблема информации в современной науке. – М.: Наука, 1975. – 286 с.
30. Фридланд А.Я. Информатика: процессы, системы, ресурсы. – М.: БИНОМ. Лаборатория знаний, 2003 – 232с.
31. Шеннон К. Работы по теории информации и кибернетике. – М.: Иностранная литература, 1963 – 832 с.
32. Шокиров Г.А. Информация как объект информационных правоотношений: теоретический и практический аспект // Вестник Томского государственного университета. – 2017. – № 415. – С. 212-216. DOI: 10.17223/15617793/415/30.

Шарофзода Р. Ш., Шокиров Г. А.

Фишурда

Иттилоот ҳамчун объекти дарки илмии ҳуқуқӣ ва таъсиррасонии ҳуқуқӣ

Дар мақола шароити иҷтимоӣ ва асосҳои назариявӣ-методологии таҳқиқи мафҳуми «иттилоот» муайян карда мешаванд. Раванди таърихи пешкаши мафҳуми «иттилоот», аз он ҷумла дар илми шӯравӣ ва пашошӯравӣ ба инобат гирифта мешавад. Хулоса оид ба тағйирёбанда будани мафҳум, хусусиятҳо, мазмуни «иттилоот» ҳамчун объекти таҳқиқоти илмӣ собит мегардад. Мубрамияти проблемаи дарки иттилоот дар робита бо суръати баланди таҳлили иттилоот дар фалсафа, ҷомеашиносӣ, кибернетика, информатика ва соҳаҳои дигари донишҳои илмӣ асоснок карда мешавад. Ҷараёни пешкаши консепсияҳои гуногуни иттилоот таҳқиқ мешавад. Нуқтаҳо ва назари назариявӣ-методологӣ оид ба мафҳуми «иттилоот» таҳлил мешавад. Гуногунии мафҳумҳои илмии иттилоот собит мегардад. Мавқеи муаллифӣ оид ба зарурати таҳлили мафҳуми иттилоот дар робита бо хусусиятҳои исбот карда мешавад. Аҳамияти методологии таҳқиқи мафҳуми иттилоот дар назарияи умумии ҳуқуқ бо мақсади пешкаши мафҳуми умумии иттилоот ҳамчун падидаи воқеияти иҷтимоӣ-ҳуқуқӣ собит мегардад. Дар заминаи усули зикршуда, аз як тараф натиҷаҳои илмии соҳаҳои гуногуни илмҳои ҳуқуқшиносӣ (ҳуқуқи конституционӣ, граждонӣ, маъмурӣ ва дигар) истифода мешавад, аз тарафи дигар усулҳои методологии назарияи ҳуқуқ барои анҷом додани таҳқиқоти илмии соҳавӣ аҳамияти хешро нигоҳ медорад. Ба аҳамияти иҷтимоии таҳлили мафҳуми иттилоот дар илмҳои ҳуқуқшиносии соҳавӣ, ҳамчунин, аҳамияти методологии натиҷаҳои таҳқиқоти илмӣ дар фалсафа, информатика, кибернетика ва соҳаҳои дигари дониши илмӣ таваҷҷуҳ зоҳир мегардад. Мисолҳои мушаххаси ифодаи меъёри таърифҳои мафҳуми «иттилоот» дар санадҳои қонунгузориҳои Ҷумҳурии Тоҷикистон истифода мешавад. Бо мақсади таҳқиқоти муқоисавӣ-ҳуқуқӣ санадҳои меъёри ҳуқуқии Федератсияи Русия ва Ҷумҳурии Беларус истифода мешаванд. Мавқеи муаллифон оид ба зарурати таҳқиқи «иттилоот» бо дарназардошти ивазшавии мазмуни

он, аз чумла, дар давраи истифодаи технологияҳои рақамӣ ва зехни сунъӣ исбот карда мешавад. Нуқтаи назари муаллифон оид ба зарурати таҳқиқи иттилоот бо дарназардошти натиҷаҳои мусбӣ ва манфӣ он, аз чумла, дар робита бо истифодаи иттилоот бо мақсади таъсиррасонии психологӣ ва идеологӣ, фишороварии сиёсӣ, маънавӣ-фарҳангӣ, ҳамчунин, истифодаи фаъоли технологияҳои иттилоотӣ бо мақсадҳои террористӣ ва экстремистӣ, ҳамлаҳои киберӣ асоснок карда мешавад. Дар хулоса пешниҳод мешавад, ки аҳамияти иттилоот ва технологияҳои иттилоотӣ, аз як тараф, истифодаи манфӣи иттилоот ва захираҳои иттилоотӣ, аз тарафи дигар, ба усулҳои таҳқиқи мафҳуми «иттилоот» ҳамчун падидаи тағйирёбандаи воқеияти иҷтимоӣ таъсир мегузоранд.

Шарофзода Р. Ш., Шокиров Г. А.

Аннотация

Информация как объект юридического научного познания и правового воздействия

В статье раскрываются социальные условия и теоретико-методологические основания исследования понятия «информация». Прослеживается исторический процесс выработки понятия «информация», в том числе в советской и постсоветской юридической науке. Подтверждается вывод об изменчивости понятия, свойств, содержания информации как объекта научного познания. Актуальность проблемы понимания информации подтверждается на основе активизации анализа информации в философии, социологии, кибернетике, информатике и иных сферах научного познания. Анализируется процесс выработки различных концепций информации. Исследуются теоретико-методологические подходы к понятию «информация». Подтверждается многообразие доктринального понимания информации. Обосновывается авторская позиция о целесообразности раскрытия понятия «информация» на основе свойств информации. Обосновывается методологическое значение исследования понятия информации в рамках общей теории права с целью выработки общего понимания информации как явления социально-правовой действительности. В рамках данного подхода, с одной стороны, используются достижения различных сфер юридического научного познания (конституционное, гражданское, административное право и др.), с другой – выработанные в общей теории права методологические подходы представляют интерес для проведения частнопрововых изысканий. Обращается внимание на социальную значимость научного анализа понятия информации в отраслевых юридических науках, а также методологическое значение достижений научных исследований в философии, информатике, кибернетике и иных сферах научного знания. Приводятся конкретные примеры нормативного закрепления дефиниций понятия «информация» в законодательных актах Республики Таджикистан. С целью сравнительно-правового

исследования используются нормативные правовые акты Российской Федерации и Республики Беларусь. Обосновывается авторская позиция о необходимости исследования понятия информации с точки зрения изменчивости ее содержания, в частности, на этапе применения цифровых технологий и искусственного интеллекта. Аргументируется точка зрения авторов о целесообразности исследования информации в контексте ее позитивных и негативных последствий, в частности, использования информации в целях психологического и идеологического воздействия, политического, культурно-духовного давления, а также на фоне активного применения информационных технологий в террористических, экстремистских целях, кибератак. Обоснован вывод о том, что позитивное значение информации и информационных технологий, с одной стороны, негативное применение информации и информационных ресурсов, с другой стороны, не могут не отражаться в подходах к понятию «информация» как переменчивому явлению социальной действительности.

Sharofzoda R. Sh., Shokirov G. A.

The summary
Information as an object of legal scientific
knowledge and legal influence

The article reveals social conditions and theoretical and methodological foundations of the study of the concept of "information". The historical process of the development of the concept of "information" is traced, including in the Soviet and post-Soviet legal science. The conclusion about the variability of the concept, properties, content of information as an object of scientific knowledge is confirmed. The relevance of the problem of understanding information is confirmed on the basis of the intensification of information analysis in philosophy, sociology, cybernetics, computer science and other areas of scientific knowledge. The process of developing various concepts of information is analyzed. Theoretical and methodological approaches to the concept of "information" are investigated. The diversity of the doctrinal understanding of information is confirmed. The author's position on the expediency of disclosing the concept of "information" on the basis of the properties of information is substantiated. The methodological significance of the study of the concept of information within the framework of the general theory of law is substantiated in order to develop a general understanding of information as a phenomenon of social and legal reality. Within the framework of this approach, on the one hand, the achievements of various spheres of legal scientific knowledge (constitutional, civil, administrative law, etc.) are used, on the other hand, the methodological approaches developed in the general theory of law are of interest for conducting private law research. Attention is drawn to the social significance of the scientific analysis of the concept of information in the branch legal sciences, as well as the methodological significance of the achievements of scientific research in philosophy, computer science, cybernetics and other areas of scientific knowledge. Specific examples of the normative consolidation of the def-

initions of the concept of "information" in the legislative acts of the Republic of Tajikistan are given. For the purpose of comparative legal research, the regulatory legal acts of the Russian Federation and the Republic of Belarus are used. The author's position on the need to study the concept of information from the point of view of the variability of its content, in particular, at the stage of using digital technologies and artificial intelligence, is substantiated. The authors argue the point of view of the authors on the expediency of researching information in the context of its positive and negative consequences, in particular, the use of information for the purpose of psychological and ideological impact, political, cultural and spiritual pressure, as well as against the background of the active use of information technologies for terrorist, extremist purposes, cyber-attacks. The conclusion is substantiated that the positive value of information and information technologies, on the one hand, and the negative use of information and information resources, on the other hand, cannot but be reflected in approaches to the concept of "information" as a changeable phenomenon of social reality.

Ғаюров Ш. К.,* Қодиров Н.А.,* Одинаев У.С.*

«ҲУҚУҚИ НАРМ»

Калидвожаҳо: сарчашмаҳои таърихии ҳуқуқ, «Soft Law», ҳуқуқи нарм, моҳияти ҳуқуқи нарм, меъёрҳои ҳуқуқӣ, муносибатҳои байналмилалӣ, меъёрҳои императивии ҳуқуқи байналмилалӣ, меъёрҳои тавсиявии ҳуқуқи байналмилалӣ.

Ключевые слова: исторические источники права, «Soft Law», мягкое право, сущность мягкого права, международные отношения, императивные нормы международного права, рекомендательные нормы международного права.

Keywords: historical sources of law, «Soft Law», soft law, concept and essence of the soft law, international relations, imperative norms of international law, recommendational norms of international law.

Дар амалияи муносибатҳои байни давлатҳо ва ташкилотҳои, ки онҳо барои робитаҳои худ таъсис медиҳанд, санадҳои мавриди истифода мегарданд, ки қоидаҳои нав ва муфидро дар байни субъектҳои ҳуқуқи байналмилалӣ муқаррар мекунанд, аммо қувваи ҳатмии риоя ё иҷро надоранд, ҳамчун эълония, коммюнике ва ё тавсиянома қабул карда

*Мудири кафедраи ҳуқуқи граждании факултети ҳуқуқшиносии ДМТ, доктори илмҳои ҳуқуқшиносӣ, профессор.

*Номзоди илмҳои ҳуқуқшиносӣ, устои кафедраи ҳуқуқи байналхалқии факултети ҳуқуқшиносии ДМТ.

* Ассистенти кафедраи ҳуқуқи байналхалқии факултети ҳуқуқшиносии ДМТ.

мешаванд. Амали воқеии ин санадҳои тавсиявӣ ихтиёрӣ буда, аз субъектони масъул ташаббуси ҳукукиро тақозо менамоянд.

Маҷмӯи чунин меъёрҳои тавсиявии ба муносибатҳои ҳукуки байналмилалӣ алоқамандро, ки дар онҳо принципҳои ҳукуки зикршуда пазируфта мешаванд, «Soft Law» номида мешаванд. Аҷибии ин навъи ҳуқуқ дар он мебошад, ки ба низоми соҳаҳои ҳукуки байналмилалӣ ворид намешавад, вале ҳамчун соҳаи алоҳидаи ҳукуқӣ буда, бо ҳукуки байналмилалӣ робитаи зич дорад. Бинобар ин, «Soft Law» ё «ҳукуки нарм» фаҳмиши нав ва ғайримукаррарӣ мебошад.

Оид ба унсурҳои меъёрҳои танзимии «ҳукуки нарм», нақш ва мансуб дониستاني падидаи баррасишаванда ҳамчун мукаррароти умумихатмӣ, аз нуқтаи назари илмӣ ва мантиқӣ фаҳмишҳо гуногун мебошанд. Доир ба масъалаи гузошташуда, ба андешаи мо, мувофиқи мақсад мебошад, ки чунин истилоҳ, ба монанди «Soft Law» ҳатман мавриди таҳлили илмӣ қарор дода шавад.

Таърихан концепсияи «ҳукуки нарм» дар солҳои 70-уми асри гузашта, аввал дар доктринаи ҳукуки байналмилалӣи аврупоӣ ғарбӣ ташаккул ёфта, сипас ҷонибдорони худро дар байни муаллифони мамлакатҳои дигар пайдо намуд, гарчанде ҳуди истилоҳи «Soft Law» дар таносуб ба «ҳукуки саҳт» маъноӣ хосса дорад. Шояд ин таносуб бо «қувваи саҳт» ва «қувваи нарм» дар муносибатҳои байналмилалӣ иртиботе дошта бошад. Як давлат ё иттиҳоди онҳо бар зидди давлати «демонизатсияшаванда» мучозот, монеаҳои техникӣ, транзитӣ ва ё қувваҳои мусаллаҳро истифода мекунад, вале ин корҳо натиҷа намедиханд. Бинобар ин, стратегияи худро иваз намуда, давлат ё иттифоқи давлатҳои манфиатдор ё бенефитсиар (давлат – шахси сеюм) аз «қувваи нарм», ба монанди ҳамкориҳои ҳуқуқӣ, иттилоотӣ, фарҳангӣ ва шаклҳои гуногуни дипломатияро (забономӯзӣ, экологӣ, об ва ғайра) истифода мекунад, вале ҳадафҳои стратегиро тағйир намедихад. Дар ин маврид, то лаҳзаи мувофиқ, ҷойивазкунии усул ва воситаҳои таъсиррасонӣ дар муносибатҳои байналмилалӣ ба назар мерасад.

Дар адабиёти ғарбӣ концепсияи баррасишаванда дар таҳқиқоти олимони ба монанди Сайдл-Хохенвелдерн И.,¹ Дюпюи Р.Ж.,² Сима Б.,³ Бакстер Р.,⁴ ва Голд Ч.⁵ мавзӯи таҳқиқоти илмӣ қарор гирифтааст. Ҳолатҳои овардашуда аз он гувоҳӣ медиҳад, ки фаҳмиши классикии

¹ Sc eidl-Hochenweldern H. International economic law. // Collected course.- Н., 1988.- P. 23.

² Dupuy R.-J. Op. cit. – P. 264.

³ Simma B. Convent: Strains in the Treaty System. The Structure and Process of International Law / Ed. By Macdonald R., Johnston D. The Hague, 1983. – P. 489.

⁴ Baxter R. International Law in «Her Infinite Variety». // International and Comparative Law Quarterly, 1980.- Vol. 29.- Part 4. – P. 549-567.

⁵ Gold J. Strengthening in Soft International Law of Exchange Arrangements. // The American Journal of International Law, 1983. Vol. 77. №3. – P. 443.

«хукуқи нарм» аз фарҳанги хукуқи давлатҳои пешрафтаи ғарб манша мегирад.

Дар Федератсияи Россия ин падидаи аҷиб, ба таври бештар ва муттаасил дар осори илмии И. И. Лукашук,¹ Т. Н. Нешатаева² ва Е. А. Шибаева³ таҳлил гардидааст.

Дар Тоҷикистон бошад, мавзӯи баррасишаванда дар таҳқиқоти муҳаққиқони ватанӣ, ба монанди Н. Ф. Тоҳиров,⁴ М. Н. Раҷабзода,⁵ Ф. С. Сулаймонов,⁶ ва Н. А. Қодиров⁷ назарбинӣ шудаанд, ки барои муаррифи илми муосири ватанӣ басанда нест. Омӯзиши ҳамаҷонибаи муносибатҳои байналмилалӣ, тарбияи мутахассисони варзида дар ин соҳа ва хифзи манфиатҳои миллӣ дар паёмҳои Асосгузори сулҳу ваҳдати миллӣ-Пешвои миллат, Президенти кишвар муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон доимо қайд карда мешаванд⁸.

Доктринаи «Soft Law» чӣ дар собиқ Иттиҳоди Шӯравӣ⁹ ва чӣ дар хориҷи кишвар бештар мавриди танқид гардида шуда буд. Чунин ҳисобида мешавад, ки «меъёрҳои хукуқи нарм» ба ҳеч ваҷҳ дар хукуқи байналмилалӣ падидаи бегона ва манфӣ мебошад, аммо унсури зарурии он буда метавонад. Маҳз онҳо қисми чудонашавандаи низоми меъёри байналмилалӣ ба ҳисоб мераванд. Бо ин ақидаҳо розӣ шудан мушкил аст, зеро «Soft Law» дар танзими муносибатҳои байналмилалӣ аз усулҳои хоси худ истифода мекунад. Мисоли он шуда метавонад, усули ихтиёран риоя ва иҷро намудани муқарраротҳои он, усули ҳуқуқдихӣ ва усули ҳуқуқмаҳдудкунӣ.

Тибқи ақидаи И. И. Лукашук бо истилоҳи «хукуқи нарм», ду падидаи хукуқи мухталифро ифода менамоянд:

- 1) намуди махсуси меъёрҳои хукуқи байналмилалӣ;
- 2) меъёрҳои байналмилалии ғайрихуқуқӣ.

Муаллиф ба меъёрҳои гуруҳи яқум, меъёрҳои хукуқи махсусро мансуб медонад, ки дар фарқият аз дигар меъёрҳо, ҳуқуқ ва уҳдадо-

¹ Лукашук И.И. Международное «мягкое» право // Государство и право.- № 8/9.- 1994. – С. 159-167.

² Нешатаева Т.Н. Международные организации и право. // Новые тенденции в международно -правовом регулировании. – М., 1998. – С. 443.

³ Шибаева Е.А. Право международных организаций. – М., 1986. – С. 258.

⁴ Хукуқи байналхалқӣ. Китоби дарсӣ. // Муҳаррири масъул профессор Менглиев Ш.М. –Душанбе: «Эр-граф», 2010. – С. 32-38.

⁵ Раҷабов М.Н. Табақабандии таърихи хукуқи байналмилалӣ // Давлатшиносӣ ва хукуқи инсон.- 2018.- № 4 (12) – С. 60-71.

⁶ Сулаймонов Ф.С. Хукуқи граждани ва савдоии мамлакатҳои хориҷӣ (мачмаани таълимию методӣ). – Душанбе: «Эр-граф», 2014. – 200с.

⁷ Қодиров Н. .А. Санадҳои кодификатсияи ғайрирасмии анъанаҳои байналмилалии савдой // Паёми Донишгоҳи миллии Тоҷикистон, 2020. – № 5. – С. 284-288.

⁸ Паёмҳои Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон Эмомалӣ Раҳмон – таҳкимбахши сиёсати дохилӣ ва хориҷии Тоҷикистон (мачмӯи паёмҳо). – Хучанд: Хуросон, 2019. – 604с.

⁹ Колодкин Р.А. Критика концепции «мягкого права» // Советское государство и право.- 1985.- № 12. – С. 56-60.

риҳои мушаххасро ба вучуд намеоварад, балки танҳо муқаррароти умумиро пешниҳод мекунад (инҳо меъёрҳои барномавӣ ва ё эъломиявӣ номбурда мешаванд, ки дар онҳо баъзан ифодаҳои «ноил шудан», «талош варзидан», «дар оянда чораҳои зарурӣ андешидан» ва ғайра истифода бурда мешавад), ба гуруҳи дуюм – муқаррароте мансуб аст, ки дар санадҳои ғайриҳуқуқӣ, қатъномаҳои ташкилотҳои байналмилалӣ, дар аризаву изҳороти муштарақ мавҷуд мебошанд.

Ба андешаи муҳаққиқ, чунин меъёрҳо на ҳуқуқӣ, балки сиёсӣ – ахлоқӣ мебошанд, чунки:

– қувваи ҳатмӣ ва механизми амалаш хусусияти сиёсӣ-ахлоқӣ дорад;

– ба низоми ҳуқуқи байналмилалӣ дохил намешавад, вале бо муносибатҳои байналмилалӣ алоқамандӣ дорад¹.

Ба ақидаи муаллифи мазкур, ки яке аз олимони варзидаи ин соҳа мебошад, пурра розӣ шудан ғайриимкон аст, чунки бо муҳолифатҳои худ масъалаи асосии «Soft Law» – ро ҳал намекунад, зеро ҳуқуқи байналмилалӣ соҳаи ҳуқуқи оммавӣ бошад ҳам, ташаббуси субъектони худро дар таҳия ва қабули санадҳои тавсиявӣ манъ накардааст. Бешубҳа, ин ташаббусҳо бояд ҳуқуқӣ бошанд. Набояд бархилофи ҳуқуқи байналмилалӣ таҳия ва қабул шаванд.

Дар баробари ин, дар адабиёти илмӣ қайд мегардад, ки «ҳуқуқи нарм» падидаи ҳуқуқиеро ташкил медиҳад, ки меъёрҳои хоса дорад, ки онҳоро бо меъёрҳои ҳуқуқӣ наздик менамояд:

1) қоидаҳои рафторе мебошанд, ки тавассути мувофиқаи мавқеи давлатҳо ва ё ташкилотҳои байналмилалӣ қабул гардида, ирода ва манфиатҳои онҳоро инъикос менамоянд;

2) меъёрҳои «ҳуқуқи нарм» аз тарафи давлатҳо ва ё мақомоти ваколатдори онҳо қабул карда мешаванд, бинобар ин, розигӣ бо қоидаҳои дар онҳо мавҷудбуда, ба таври возеҳ ифода меёбад;

3) ин меъёрҳо барои танзими ҳуқуқӣ таъин гардидаанд, бинобар ин, функцияҳои додани ваколат ё маҳдудкуниро доранд.

Чӣ тавре Ю. С. Безбородов қайд менамояд, меъёрҳои «ҳуқуқи нарм» бисёртар бо меъёрҳои ваколатдоркунандаи ҳуқуқ шабоҳат доранд, ягона чизе ки онҳоро фарқ мекунонад дар он ифода меёбад, ки дар меъёрҳои ваколатдоркунанда уҳдадорӣ ва ҳуқуқи талабкунӣ (пешниҳоди даъво) ба ҳам мувофиқ меоянд, дар ҳолати «ҳуқуқи нарм» бошад, на ҳуқуқ ва на уҳдадорӣ бо ҳуқуқи «талаби ҳисобот» таъмин карда намешаванд².

Ба вучуд омадани меъёрҳои «ҳуқуқи нарм» дар қатори танзими муносибатҳои байналмилалӣ, аз тарафи аксарияти муаллифон ба сифа-

¹ Лукашук И.И. Асари ишорашуда. - С. 160-165.

²Безбородов Ю. С. Роль норм мягкого права в международно-правовом регулировании. // Международное публичное и частное право.- 2004.- № 6 (21). – С. 3.

ти марҳилаи қонунӣ дар роҳи расидан ба ҳадафҳои мувофиқ дар соҳаи глобалӣ баҳо дода мешавад.

И. И. Лукашук назарияи самаранок ва комилан мувофиқ будани «ҳуқуқи нарм» - ро инкишоф дода, қайд мекунад, ки тавассути меъёрҳои он дар фарқият аз меъёрҳои «ҳуқуқи сахт», мумкин аст бо натиҷаҳои беҳтар, ихтилофоти ҷойдоштаро дар танзими муносибатҳо бартараф намояд. Афзалияти бештари меъёрҳои «ҳуқуқи нарм» аз ҳамин иборат мебошад, ки аз ҳисоби онҳо то андозае инкишофи мазмуни низоми меъёрии байналмилалӣ ба амал меояд ва онҳо мушкилиҳоро дар амалигардонии ҳуқуқи байналмилалӣ ҷуброн менамоянд¹.

Чунин меъёрҳо ҳам дар ташаккулёбӣ ва ҳам дар амалигардии ҳуқуқи «ҳуқуқи сахт» байналмилалӣ ва миллӣ нақши муҳим мебозанд, инчунин бо мақсади аз тарафи судҳои байналмилалӣ ва миллӣ ба амал баровардани тавзеҳоти меъёрҳои «ҳуқуқи сахт» ва пур кардани ҳолигиҳо татбиқ карда мешаванд². Ба андешаи муҳаққик, «ҳуқуқи нарм» мувофиқаи мавқеъҳои ихтилофнокии давлатҳоро осон мегардонад, нисбат ба меъёрҳои «ҳуқуқи сахт», ба онҳо фазои кушод пешниҳод менамояд ва дар фаъолияти ташкилотҳои байналмилалӣ аҳамияти қалон дорад.

Маҳз бо ёрии меъёрҳои тавсиявӣ ташкилотҳо танзими муносибатҳои ҳаҷман фарогири байналмилалиро таъмин мекунанд, инчунин ба инкишоф ва татбиқи ҳуқуқи байналмилалӣ таъсир мерасонанд³. Бартариати иловагии «ҳуқуқи нарм», ба назари Ю. С. Безбородов дар фароҳ паҳншавии он ифода меёбад, ки универсалии амали чунин ҳуқуқро, ки истифодаи онро аз рӯи салоҳдид ва интихоби озодона амалӣ мешавад, инъикос менамояд⁴.

Ҳамзамон бо ин, дар адабиёти ҳуқуқии хориҷӣ ба мавҷудияти ду гуруҳи меъёрҳои «ҳуқуқи нарм» ишора карда мешавад: на танҳо меъёрҳои аз тарафи давлатҳо, ҳукуматҳо ва ё ташкилотҳои байналмилалӣ байниҳукуматӣ қабулшаванда (1-ум гуруҳи меъёрҳо), балки, инчунин меъёрҳои, ки аз ҷониби чунин ташкилотҳои ғайридавлатӣ, ба монанди ташкилотҳои хусусӣ, ширкатҳои трансмиллӣ (BP, LG ва ғайра) ва ассотсиатсияҳои касбӣ ва ё савдои ташаккулёбанда (2-юм гуруҳи меъёрҳо) низ шомил мебошанд.

Чунин меъёрҳо бо қувваи маҷбуркунии давлатӣ ё байнидавлатӣ таъмин карда намешаванд, аммо аз муқаррар намудани ҳуқуқ маҳрум нестанд. Барои ду гуруҳи меъёрҳои «ҳуқуқи нарм», ба андешаи Кауфманн-Колера Г., меъёрҳои махсус, ба ном «ҳуқуқи нарм» хос мебошад. Онҳо таъмини ҳуқуқӣ менамоянд. Гарчанде дар танзими муносибатҳо

¹ Лукашук И.И. Нормы международного права в международной нормативной системе. – М., 1997. – С. 133.

² Лукашук И.И. Международное «мягкое» право. // Государство и право.- № 8/9.- 1994. – С. 167.

³ Лукашук И.И. Асари ишорашуда. – С. 166.

⁴ Безбородов Ю.С. Асари ишорашуда. – С. 6.

таъсири муҳимми ҳуқуқӣ расонанд ҳам, вале бо вучуди он дар фаҳмиши анъанавии ин калима ҳатмӣ ҳисобида намешаванд¹.

Мутобиқи иродаи давлат ва дигар субъектони муносибатҳои байналмилалӣ ин меъёрҳо метавонанд амалӣ шаванд. Субъектони мазкур аз рӯи салоҳдиди худ дараҷаи омирони онҳоро, ҳатто дар он ҳолате, ки агар меъёрҳои «ҳуқуқи нарм» қувваи ҳатмӣ надошта бошанд ҳам, муайян намоянд. Чунин ҳолат аз қобилияти ҳуқуқдорӣ онҳо дар танзими «ҳуқуқи нарм» бармеояд.

Дар асоси гуфтаҳои боло, бо назардошти демократизми иродаи озод дар муносибатҳои байналмилалӣ, аз он ҷумла тамоюли баланд гардидани нақши сарчашмаҳои танзими «ҳуқуқи нарм» ба назар мерасад. Дар шароити талошҳои пайвастаи иттиҳодияҳои савдоии муосир, ки барои ҷустуҷӯи механизмҳои ҳуқуқии бештар мувофиқ ва самаранок комилан мантиқӣ мебошад, ки дар хусуси имконияти таҷассумёбӣ ва эътирофи васеи консепсияи «ҳуқуқи нарм» дар соҳаи ҳуқуқи байналмилалӣ хусусӣ, хулосабарорӣ намудан имконпазир мебошад. Имконияти ин ҳуқуқ беандоза зиёд аст, вале пурра истифода нашудааст.

Сабаби чунин муносибатҳо дар он аст, ки ҳангоми таҳияи санадҳои «ҳуқуқи нарм» иродаи меъёрэҷодкунандаи субъектони ҳуқуқи байналмилалӣ танҳо мазмуни муқаррароти ихтиёран риояшавандаро ба вучуд меоранд. Ин ирода ҳатмӣ будани риояи санадҳоро муқаррар намекунад, вале барои минбаъд инкишоф ёфтани муносибатҳои ҳуқуқи байналмилалӣ заминаи боэътимод мегузорад.

Меъёрҳои тавсиявии он метавонанд масъалаҳои қобилияти амалкунии субъектони ҳуқуқи байналмилалӣ хусусиро дар бар гиранд.

Ба сифати субъектони ин ҳуқуқ давлатҳо, ташкилотҳои байналмилалӣ байниҳуқуматӣ ва сохторҳои байнидавлатӣ баромад карда метавонанд, ки баъзе аломатҳои ташкилотҳои болозикрро доранд, лекин субъекти ҳуқуқи байналмилалӣ намебошанд (форум ё падидаҳои дигари ҳамкорӣҳои муштараки байналмилалӣ). Меъёрҳои «ҳуқуқи нарм» ба осонӣ ва бидуни расмиёти гарон нуфуз ва таъсир доранд, чунки:

- 1) қувваи ҳатмии риоя ва ё иҷро надоранд;
- 2) розигии иштирокчиёни чорабиниҳои дастаҷамъонаи байналмилалӣ басандааст, ки санади меъёрии он қабул карда шавад;
- 3) санадҳои «ҳуқуқи нарм» яке аз манбаҳои танзими муносибатҳои байналмилалӣ буда, дар таҳия ва иҷрои ихтиёрии он субъектони ҳуқуқие ширкат менамоянд, ки манфиатҳои мухталиф доранд, вале дар ҳалли баъзе масъалаҳо (истифодаи оқилонаи об, кайҳон, мубориза алайҳи бемориҳои сирояткунанда, азбайн рафтани пиряхҳо ва ғайра), омодаи ҳамкорӣҳои судманд мебошанд;

¹Kaufmann-Kohler G. Soft Law in International Arbitration: Codification and Normativity. // Journal of International Dispute Settlement.- 2010.- № 2.- Vol.1. – P. 283.

4) санадҳои «ҳуқуқи нарм» барои бартараф намудани камбудҳои танзими ҳуқуқи байналмилалӣ хизмат намуда, дар натиҷаи тақмили меъёрҷодкунӣ метавонанд ба манбаҳои ҳуқуқи байналмилалӣ табдил ёбанд. Мисоли он шуда метавонад нақшу аҳамияти Эълумияи умумии ҳуқуқи башар (соли 1948) дар таҳияи Пакти ҳуқуқҳои граждани ва сиёсӣ, Пакти ҳуқуқҳои иқтисодӣ, иҷтимоӣ ва фарҳангӣ (соли 1966). Ё нақши он дар таҳия ва қабули Конститутсияҳои давлатҳо – субъектони ҳуқуқи байналхалқӣ. Соли 1986 ЮНИДО, мақоми ёрирасони СММ оид ба савдо ва инкишоф, ки дар асоси резолютсияи Ассамблеяи Генералии он таъсис дода шуда буд, ҳамчун ташкилоти байналмилалӣ байниҳуқуматӣ азнав таъсис дода шуд. Ташкилоти ҳамкориҳои Шанхай бо чунин тартиб нуфуз пайдо намуд.

Ин ва дигар мисолҳо далели он мебошад, ки «Soft Law» тамоили созандаи инкишоф дорад. Дар асоси он ва хусни боварии субъектони ҳуқуқи байналмилалӣ меъёрҳои одатии ҳуқуқи байналмилалӣ ба вучуд меоянд, ки механизми татбиқи меъёр – принципҳои умумиэтирофшударо муқаррар менамоянд, аз ҷумла принципи бовиҷдона иҷро намудани уҳдадорӣҳои ҳуқуқи байналмилалӣ.

«Soft Law» маҳсули озоди иштирокчиёни муносибатҳои байналмилалӣ буда, ҳамчун ташаббуси ҳуқуқӣ набояд зидди ҳуқуқи байналмилалӣ бошад, вагарна арзиши созандаи худро гум мекунад.

Қабули санадҳои «Soft Law» нишонаи қадамҳои нахустини субъектони ҳуқуқи байналмилалӣ дар бартараф намудани бархурди манфиатҳо, баҳри начоти инсон, волоияти ҳуқуқ ва ҳифзи муҳити зист буда, барои ҳамкориҳои минтақавӣ замина мегузорад. Гарчанде риоя ва иҷрои ин санадҳои зикршуда ихтиёрӣ бошанд ҳам, аммо ҷомеаи маданиӣ субъектони ҳуқуқ механизми мушоҳидаи татбиқи онҳоро ба вучуд оварда истодааст (пешниҳоди ҳисоботҳои таҳлилӣ, гузаронидани семинар – машваратҳо, бизнес – форумҳо ва ғайра). Ҳамин тавр, нақши «ҳуқуқи нарм» дар ташаккул ва таҳкими ҳамкориҳои судманди байналмилалӣ муҳим мебошад.

Адабиёт:

1. Паёмҳои Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон Эмомалӣ Раҳмон – таҳкимбахши сиёсати дохилӣ ва хориҷии Тоҷикистон (маҷмуи паёмҳо). – Хучанд: Хуросон, 2019. – 604с.
2. Sciedl-Hochenweldern H. International economic law // Collected course.- Н., 1988. – P. 36-42.
3. Simma B. Consent: Strains in the Treaty System. The Structure and Process of International Law // Ed. By Macdonald R., Johnston D. The Hague, 1983. – P. 376 -489.
4. Baxter R. International Law in «Her Infinite Variety». // International and Comparative Law Quarterly, 1980.- Vol. 29.- Part 4. – P. 549-567.

5. Gold J. Strengthening in Soft International Law of Exchange Arrangements. // The American Journal of International Law, 1983. Vol. 77. №3. – P.391- 443.
6. Лукашук И.И. Международное «мягкое» право // Государство и право.- № 8/9. -1994. – С. 159-167.
7. Нешатаева Т.Н. Международные организации и право. // Новые тенденции в международно-правовом регулировании. – М., 1998. – С.436 - 443.
8. Шибаева Е.А. Право международных организаций. – М., 1986.
9. Ҳукуқи байналхалқӣ. Китоби дарсӣ // Муҳаррири масъул профессор Менглиев Ш.М. –Душанбе: «Эр-граф», 2010.
10. Раҷабов М.Н. Табақабандии таърихи ҳукуқи байналмилалӣ // Давлатшиносӣ ва ҳукуқи инсон. - 2018.- № 4 (12) – С. 60-71.
11. Сулаймонов Ф.С. Ҳукуқи граждани ва савдоии мамлакатҳои хориҷӣ (маҷмааи таълимию методӣ). – Душанбе: «Эр-граф», 2014. – 200с.
12. Қодиров Н.А. Санадҳои кодификатсияи ғайрирасмии анъанаҳои байналмилалӣ ва савдоӣ // Паёми Донишгоҳи миллии Тоҷикистон. - 2020. – № 5. – С. 284-288.
13. Колодкин Р.А. Критика концепции «мягкого права» // Советское государство и право.- 1985.- № 12. – С. 56-60.
14. Безбородов Ю.С. Роль норм мягкого права в международно-правовом регулировании. // Международное публичное и частное право.- 2004.- № 6 (21). – С. 3 - 12.
15. Лукашук И.И. Нормы международного права в международной нормативной системе. – М., 1997.
16. Kaufmann-Kohler G. Soft Law in International Arbitration: Codification and Normativity. // Journal of International Dispute Settlement.- 2010.- № 2.- Vol.1. – P. 276 -283.

Ғаюров Ш. К., Қодиров Н.А., Одинаев У.С.

**Фишурда
«Ҳукуқи нарм»**

Дар мақолаи мазкур сараввал мафҳум ва моҳияти ҳукуқи нарм аз лиҳози назариявӣ тавзеҳ ёфтааст. Пасон муаллифон ба адабиёти илмӣ истинод намуда, заминаҳои тарихии ҳукуқи нарм «Soft Law»-ро мавриди баррасӣ қарор додаанд. Дар хулоса аз ҷониби муаллифон як қатор масъалаҳо оид ба меъёрҳои ҳукуқи нарм баррасӣ карда шудаанд, ки сарчашмаи ҳуқуқ будани меъёрҳои «Soft Law»-ро исбот мекунанд.

Гаюров Ш. К., Кодиров Н.А., Одинаев У.С.

**Аннотация
«Мягкое право»**

В данной статье, сначала, рассмотрены вопросы понятия и сущность мягкого права. Оно разъясняется с точки зрения теории права. Затем, авторы, рассматривая вопросы «Soft Law», на основе научной литературы, ссылаются на исторические предпосылки его возникновения. В обобщенном виде авторами рассмотрены несколько проблем о признании «Soft Law» источником права.

Gaurov Sh. C., Qodirov N.A., Odinaev U.S.

**The summary
«Soft law»**

In this article, first of all, the issues of the concept and essence of the soft law are considered and the essence of soft law is explained from a theoretical point of view. Then the author examines these issues of soft law "Soft Law" on the basis of scientific literature refers mainly to the historical background. In the conclusion the author considered several problems about the norm of soft law, that the confirmation of the norms of "Soft Law" is the source of law.

Рачабзода Р.М.*

**МАФҲУМИ ШУУРИ ҲУКУҚИИ КАСБӢ: АҲАМИЯТ ВА
ОМИЛҲОИ БОЛОРАВИИ САТҲИ ФАРҲАНГИ ҲУКУҚИИ КАСБИИ
КОРМАНДОНИ МАҚОМОТИ КОРҲОИ ДОХИЛӢ**

Калидвожаҳо: фарҳанги ҳуқуқӣ, амали ҳуқуқӣ, муносибатҳои ҳуқуқӣ, амалишавии ҳуқуқ ва озодиҳо, татбиқи ҳуқуқӣ, тафсири ҳуқуқӣ, шуури ҷамъиятӣ, шуури ҳуқуқӣ, шуури сиёсӣ, шуури ахлоқӣ, шуури динӣ, қонуният, тартиботи ҳуқуқӣ.

Ключевые слова: правовая культура, правомерное поведение, правовые отношения, реализация прав и свобод, применение права, толкование права, правосознание, политическое сознание, моральное сознание, религиозное сознание, законность, правопорядок.

Keywords: legal culture, lawful behavior, legal relations, realization of rights and freedoms, enforcement of law, interpretation of law, legal aware-

*Муовини раиси Кумитаи Маҷлиси намояндагони Маҷлиси Олии ҶТ оид ба қонунгузорӣ ва ҳуқуқи инсон, номзади илмҳои ҳуқуқшиносӣ, дотсент.

ness, political awareness, moral awareness, religious awareness, legality, law and order.

Фарҳанги ҳуқуқӣ аз унсурҳои зиёд иборат буда, дар байни онҳо нақши ҳалқунандаро шуури ҳуқуқӣ мебозад. Аз сатҳи шуури ҳуқуқӣ мазмун ва амали воқеии ҳамаи унсурҳои дигари фарҳанги ҳуқуқӣ вобастагӣ дорад. Чунончи, амали ҳуқуқӣ, муносибатҳои ҳуқуқӣ, амалишавии ҳуқуқу озодиҳо, татбиқ ва тафсири ҳуқуқӣ, қонуният ва тартиботи ҳуқуқӣ, ки унсурҳои фарҳанги ҳуқуқӣ мебошанд, дар робита бо шуури ҳуқуқӣ зоҳир мешаванд. Сатҳи баланди шуури ҳуқуқӣ заминаи қонуният ва тартиботи ҳуқуқӣ мебошад. Барои ҳамин, шуури ҳуқуқӣ унсури марказии фарҳанги ҳуқуқӣ мебошад.

Ҳар як инсон сатҳи муайяни шуури ҳуқуқӣ дорад. Тавре И.А. Ильин қайд намуда буд: «Инсон бидуни шуури ҳуқуқӣ арзи вучуд надорад. Инсон шуури ҳуқуқӣ дорад, сарфи назар аз он, ки онро эҳсос мекунад»¹.

Шуури ҳуқуқӣ чӯзӣ таркибии шуури чамъиятӣ мебошад. Модоме ки шуури чамъиятӣ ҷой дорад, шуури ҳуқуқӣ низ воқеан ҷой дорад. Инсон шуури сиёсӣ, ахлоқӣ, эстетикӣ, динӣ ва дигари чамъиятӣ дошта, айнаи замон шуури ҳуқуқӣ низ дорад. Шуури чамъиятӣ, аз он ҷумла ҳуқуқӣ зимни дарки воқеият ташаккул меёбад. Ҳар як фард оид ба давлат, сиёсати давлат, тадбирҳои давлатӣ, вазифаҳои давлат, қонун, ҳуқуқҳои инсон ва дигар падидаҳои ҳуқуқӣ ва давлатӣ тасаввурот дорад. Одамон дар ҳаёти ҳамаҷуз ин ё он қонуни қабулшударо байни ҳамдигар муҳокима мекунанд, дар муҳокимаи лоиҳаи қонунҳои муҳим иштирок менамоянд, муносибаташонро ба кормандони мақомоти ҳифзи ҳуқуқ муайян мекунанд. Барои ҳамин, шуури ҳуқуқӣ унсури таркибии шуури чамъиятӣ мебошад, воқеан ҷой дорад.

Шуури ҳуқуқии касбии кормандони мақомоти корҳои дохилӣ намуди мустақили шуури ҳуқуқӣ ва унсури марказии фарҳанги ҳуқуқии касбии кормандони номбурда мебошад. Мафҳуми шуури ҳуқуқии касбии кормандони мақомоти корҳои дохилӣ дар заминаи таҳлили методологии мафҳуми умумии шуури ҳуқуқӣ муайян карда мешавад. Аз ин хотир, дар мақолаи мазкур мафҳуми умумии шуури ҳуқуқӣ, аз он ҷумла шуури ҳуқуқии касбӣ муайян карда мешавад.

Олимон функсияи танзимии шуури ҳуқуқиро бештар таҳқиқ мекунанд, чунки шуури ҳуқуқӣ восита ва тарзи ин ё он амали инсон мебошад². Шуури ҳуқуқӣ дар танзими амали инсон нақши ҳалқунанда мебозад. Дар робита бо шуури ҳуқуқӣ инсон амали ҳуқуқии барои ҷомеа муфидро ба сомон мерасонад, аз амали зиддиҳуқуқӣ худдорӣ мекунад, вазифаҳои ҷомеа иҷро менамояд. Айнаи замон инсон дар ҳолати ташаккул наёфтани шуури ҳуқуқӣ амали зид-

¹ Ильин И. А. О сущности правосознания. – М., «ПАРОВЪ», 1993. – С.19.

² Гапоненко Н.В. Правовая культура в советском государственном управлении: сущность и формирование. – Красноярск: изд.-во Красноярского университета. – 1991. – С.92.

диҳуқуқӣ содир мекунад, аз иҷрои вазифаҳои даст мекашад, бемаъсулияти зоҳир мекунад.

Аҳамияти шуури ҳуқуқии касбии кормандони мақомоти корҳои дохилӣ дар болоравии сатҳи фарҳанги ҳуқуқии касбии кормандони мақомоти корҳои дохилӣ бо омилҳои зерин собит мегардад:

1) шуури ҳуқуқии касбии кормандони мақомоти корҳои дохилӣ унсурҳои марказии фарҳанги ҳуқуқии касбии онҳо мебошад;

2) аз сатҳи шуури ҳуқуқии касбии кормандони мақомоти корҳои дохилӣ фарҳанги ҳуқуқии касбии онҳо вобастагӣ дорад;

3) ташаккули шуури ҳуқуқии касбии кормандони мақомоти корҳои дохилӣ дар ҷараёни таҳсилоти касбии ҳуқуқӣ ва дар фаъолияти минбаъдаи касбӣ аз як тараф ҷузъи раванди ташаккули тақмили фарҳанги ҳуқуқии касбии кормандони номбурда ва аз тарафи дигар нишондиҳандаи асосии сатҳи сифати воқеии фарҳанги ҳуқуқии касбӣ мебошад;

4) унсурҳои психологӣ, назариявӣ ва мафҳуравии шуури ҳуқуқии касбии кормандони мақомоти корҳои дохилӣ ба ташаккул, мазмун ва шакли ифодаи фарҳанги ҳуқуқии касбӣ таъсири амиқ мерасонанд;

5) аз сатҳи шуури ҳуқуқии касбии кормандони мақомоти корҳои дохилӣ самаранокии ҳамаи самтҳои фаъолияти касбӣ (оперативӣ-ҷустуҷӯӣ, тафтишотӣ, пешгирии ҷинояткорӣ ва дигар) вобастагӣ дорад;

6) сатҳи шуури ҳуқуқии касбии кормандони мақомоти корҳои дохилӣ ифодаи бевоситаи худро дар санадҳои таъбиқи ҳуқуқӣ, ки дар фаъолияти касбӣ қабул мешаванд, меёбад;

7) ҳалалдоршавии шуури ҳуқуқии касбии кормандони мақомоти корҳои дохилӣ боиси номукамал гардидани фарҳанги ҳуқуқии касбӣ мегардад;

8) ҳолатҳои ҳалалдоршавии шуури ҳуқуқии касбии кормандони мақомоти корҳои дохилӣ (сатҳи пасти донишҳои ҳуқуқӣ, нигилизми ҳуқуқӣ, даст задан ба ҷиноят ва амалҳои коррупсионӣ ва ғайра) ба фарҳанги ҳуқуқии касбӣ таъсири манфӣ мерасонанд;

9) сатҳи баланди фарҳанги ҳуқуқии касбии кормандони мақомоти корҳои дохилӣ дар заминаи шуури ҳуқуқии касбӣ ташаккул меёбад;

10) унсурҳои маънавӣ, тамаддунӣ, ахлоқии шуури ҳуқуқии касбии кормандони мақомоти корҳои дохилӣ (этиқод ба анъанаҳои миллӣ, ватандӯстӣ, садоқат ба Ватан, худшиносии миллӣ, ҳудогоҳӣ, эҳтироми кадр ва ҳуқуқҳои инсон, поквичдонӣ, меҳнати софдилона ва ғайра) аз як тараф унсурҳои таркибии фарҳанги ҳуқуқии касбии кормандони мақомоти корҳои дохилӣ ва аз тарафи дигар омилҳои асосии ташаккули тақмили фарҳанги ҳуқуқии касбии кормандони мазкур дар шароити афзолияти музаффариятҳои Истиқлолияти давлатӣ ва манфиатҳои миллӣ маҳсуб мебошанд.

Барои ҳамаин, таҳқиқоти илмӣ мафҳум, унсурҳо, хусусиятҳои шуури ҳуқуқӣ, аз он ҷумла шуури ҳуқуқии касбии кормандони мақомоти корҳои дохилӣ аҳамияти илмӣ-методологӣ, сиёсӣ, фарҳангӣ, амалӣ дорад.

Шуури ҳуқуқӣ дар маркази таваҷҷуҳи олимони шӯравӣ қарор дошт. Паҳлуҳои гуногуни шуури ҳуқуқӣ дар асарҳои И. Петражитский, П.И.

Стучка, М.А. Рейснер, Е.Б. Пашуканис, А.Я. Вишинский, А.И. Денисов, С.С. Алексеев, Е.А. Лукашева, В.Б. Никитин, Г.С. Остроумов, А.Р. Ратинова, И.Ф. Рябко, И.Е. Фарбер ва дигарон баррасӣ шудааст¹. Дар илми ҳуқуқшиносии пасошӯравӣ таҳқиқоти шуури ҳуқуқӣ идома дорад.

Дар илми ҳуқуқшиносии Тоҷикистон низ паҳлуҳои гуногуни шуури ҳуқуқӣ дар асарҳои Р.Ш. Шарофзода, Э.С. Насриддинзода, А.Ф. Холиқзода, Ҷ.З. Мачидзода, Ф.Т. Тоҳиров, Г.С. Азизкулова ва дигарон мавриди таҳқиқи илмӣ гардидааст².

¹Алексеев С.С. Проблемы теории права: Курс лекций: В 2 т. – Свердловск, 1972, 1973. – Т.1 – 396 с., Т.2 – 401 с.; Вельский К.Т. Формирование и развитие социалистического правосознания. – М., 1981 – 183 с.; Вишинский А.Я. Теория судебных доказательств в советском праве. – М., 1950 – 309 с.; Денисов А. И. Теория государства и права. – М., 1948. – 532 с.; Лукашева Е.А. Социалистическое правосознание и законность. – М.: изд-во «Юридическая литература», 1973 – 343 с.; Назаренко Е.В. Социалистическое правосознание и советское правотворчество. – Киев, 1968. – 190 с.; Никитин В.Б. О структуре правосознания // Человек и общество (социальные проблемы права). Выпуск XII. – Л., 1973. – С.123-143; Пашуканис Е.Б. Избранные произведения по общей теории права и государства. – М.: Наука, 1980 – 271 с.; Петражицкий Л.И. Теория права и государства в связи с теорией нравственности. – СПб., 1909 – 656 с.; Португалов Г.М. Революционная совесть и социалистическое правосознание. – Пг, 1922.; Рейснер М.А. Право. Наше право, чужое право, общее право. – М. – Л., 1925. – 276 с.; Рябко И.Ф. Основы правовой педагогики. – Изд-во Ростовского университета, 1973. – 197 с.; Фарбер И.Е. Правосознание как форма общественного сознания. – М.: изд-во «Юридическая литература», 1963. – 206 с.

²Азизкулова Г.С. Правовое воспитание в Таджикистане (история вопроса) // Материалы республиканской научно-практической конференции на тему: «Ответственность родителей в обучении и воспитании детей». – Душанбе, 2012. – С.62-65.; Зоиров Д.М. Теория государства и права. – Учебник Т. 2.- Санкт-Петербург. 2010.; Насурдинов Э.С. Правовая культура: монография //отв. ред. Ф.Т. Тахиров. – М.: Норма, 2014. – 352 с.; Насриддинзода Э.С. Фарҳанги ҳуқуқӣ. – Душанбе: «Эр-граф», 2016.; Сотиволдиев Р.Ш. Назарияи давлат ва ҳуқуқ. Китоби дарсӣ барои муассисаҳои таҳсилоти олии касбии Ҷумҳурии Тоҷикистон. Нашри 2. – Душанбе: Матбааи ДМТ: «Сино», 2018. – 786 с.; Сотиволдиев Р.Ш. Модернизация государственной политики Республики Таджикистан в сфере правового воспитания и образования в свете Послания Основателя мира и национального согласия – Лидера нации, Президента Республики Таджикистан уважаемого Эмомали Рахмона Маджлиси Оли Республики Таджикистан 26 декабря 2018 года // Государствоведение и права человека. - 2018.- № 4 (12).- С. 6-15; Сотиволдиев Р.Ш. Правосознание населения как объект воздействия глобализационных процессов // Правовая жизнь.- 2019.- № 4 (28).- С. 6-14.; Сотиволдиев Р.Ш. Формирование профессионального правосознания сотрудников правоохранительных органов // Труды Академии МВД Республики Таджикистан.- Душанбе, 2020.- № 2 (44).- С. 70-80.; Раҳмон Д.С. Ҳуқуқи инсон дар шароити ҷаҳонишавӣ ва тақвиятёбии тафовутҳои фарҳангӣ-тамаддунӣ: масъалаҳои назарӣ, усулӣ ва амалӣ-ҳуқуқӣ: дисс. барои дарёфти дараҷаи илмӣ доктори илмҳои ҳуқуқшиносӣ: 12.00.01. – Душанбе, 2019. – 479 с.; Саъдизода Ҷ. Ташаккулёбии фарҳанги ҳуқуқи инсон дар шароити эъмори давлати ҳуқуқбунёд дар Тоҷикистон: диссертатсия барои дарёфти дараҷаи илмӣ номзади илмҳои ҳуқуқшиносӣ: 12.00.01 – Душанбе, 2017. – 241 с.; Раҳмон Д.С., Саъдизода Дж., Сафарзода Н.Ф. Права человека: от культурного различия к диалогу цивилизаций: монография.- Душанбе, 2018. – 176 с.

Аммо дар давраҳои гуногуни таърихӣ оид ба мафҳуми шуури ҳуқуқӣ ақидаҳо, нуқтаҳои назар, назарияҳои гуногун пешкаш мешаванд. Аз як тараф, ақидаҳои илмӣ ҷой доранд, ки сарфи назар аз замони пешкашашон то ба ҳол аҳамияти методологии худро нигоҳ медоранд. Ин ақидаҳо дар илм, аз ҷумла дар назарияи давлат ва ҳуқуқ пазируфта мешаванд. Ақидаҳои пазируфташудаи илмӣ асосан инҳоянд:

- 1) шуури ҳуқуқӣ намуди мустақили шуури ҷамъиятӣ мебошад;
- 2) шуури ҳуқуқӣ дар алоқамандӣ ва робитаи тарафайн бо намудҳои дигари шуури ҷамъиятӣ (ахлоқӣ, сиёсӣ ва дигар) инкишоф меёбад;
- 3) шуури ҳуқуқӣ сохти таркибии худро дошта, аз маҷмӯи унсурҳои психологӣ ва мафкуравӣ (идеологӣ) иборат аст;
- 4) шуури ҳуқуқӣ аз маҷмӯи донишҳо, мафҳумҳо, ақидаҳо, тасаввурот, иттилоот, эҳсосот, ҳиссиёт, эътиқод оид ба падидаҳои ҳаёти давлатӣ ва ҳуқуқӣ (давлат, волияти қонун, қонуният ва дигар) иборат аст.

Ақидаҳои зикршуда ба таври умумӣ аз тарафи олимони пазируфта мешаванд. Табиист, ки ақидаҳои зикршудаи маъмулӣ бо истифода аз усулҳои гуногуни методологӣ таҳқиқ гардида, доир ба он мафҳумҳои гуногуни илмӣ пешкаш мешаванд.

Аз тарафи дигар дарки мафҳуми шуури ҳуқуқӣ дар давраҳои гуногуни таърихӣ дар робита бо шароити тағйирёбандаи ҳаёти ҷомеа, талаботи объективӣ, равандҳои ҳаёти ҷамъиятӣ, усулҳо ва самтҳои муайяни таҳқиқоти илмӣ сурат мегирад. Дар натиҷа мафҳумҳои гуногуни шуури ҳуқуқӣ пешкаш мешаванд. Ҷунонҷӣ, дар давраҳои аввали пойдеории давлати шӯравӣ мафҳумҳои «шуури ҳуқуқии сотсиалистӣ», «шуури ҳуқуқии инқилобӣ» ва дигар истифода шуда, мафҳуми шуури ҳуқуқии дар робита бо манфиатҳои синфи коргар, ки ҳокимиятро ба даст оварда буд, пешкаш мешавад¹.

Дар ҳаёти имрӯза мафҳуми шуури ҳуқуқӣ дар робита бо навҳои нави дарки ҳуқуқ, аз ҷумла назарияҳои фитрӣ-ҳуқуқӣ, неопозитивӣ, сотсиологӣ, интегративӣ ва дигар муайян карда мешавад. Такмили қонунгузорӣ, ки ҳоло мафҳумҳои нави ҳуқуқӣ, ба мисли «қонуният», «ҳуқуқҳои инсон», «давлати ҳуқуқбунёд» ва дигарро инъикос мекунад, табиист, ки ба мафҳуми шуури ҳуқуқии касбӣ таъсир мерасонад, чунки он дар заминаи дарку татбиқи қонунгузорӣ ташаккул меёбад.

Шуури ҳуқуқӣ бо истифода усули ғосеологӣ ва сотсиологӣ таҳқиқ карда мешавад. Аз нуқтаи назари ғосеологӣ шуури ҳуқуқӣ шакли инъикоси воқеияти ҳуқуқӣ буда, дар заминаи ҳамин воқеият ташаккул меёбад. Дар заминаи нуқтаи назари сотсиологӣ бошад, шуури ҳуқуқӣ заминаи ташаккули ҳуқуқ ва воқеияти ҳуқуқӣ маҳсуб мешавад, чун воситаи танзими ҳуқуқӣ баромад мекунад².

¹Энциклопедия государства и права // Под ред. П. Стучка. Том 3. – М.: Изд.- во Коммунистической Академии, 1930. – С.330.

²Алексеев С.С. Право: азбука – теория – философия: Опыт комплексного исследования. – М.: «Статут», 1999. – С.267; Малахов В.П. Основы философии права. – М.: Академический проект: Культура, 2005. – С.45; Чевранов В.А. Правовое сознание как раз-

Чунин тарзи тавсифи шуури ҳуқуқӣ қобили дастгирист. Аз як тараф шуури ҳуқуқӣ маҷмӯи ақидаҳо, арзишҳо, мафҳумҳои ҳуқуқист, ки дар натиҷаи дарки ҳаёти ҳуқуқӣ ва давлатӣ ташаккул меёбад. Дар ин ҳолат шуури ҳуқуқӣ чун натиҷаи ҳаёти ҳуқуқӣ ва давлатӣ баромад мекунад. Шуури ҳуқуқӣ воқеиятро инъикос мекунад.

Аз тарафи дигар мафҳумҳо, ақидаҳо, арзишҳои ҳуқуқӣ, ки мунтазам дар шуури инсон ташаккул меёбанд, дар ҷараёни қонунгузорӣ, қабули санадҳои меъёрии ҳуқуқӣ, бастанӣ шартномаҳои меъёрӣ ва зимни намудҳои дигари фаъолияти ҳуқуқӣ истифода мешаванд. Бар замми ин, назарияи илмӣ-ҳуқуқӣ, аз ҷумла асарҳои поягузори мазҳабҳои фикҳи исломӣ, асарҳои бонуфузи ҳуқуқшиносони намоён (дар Рими қадим, дар Британияи Кабир ва ғайра) сарчашмаи дониши ҳуқуқӣ мебошанд. Инсон тасаввурот ва донишҳои ҳуқуқиро, ки зимни дарки падидаҳои ҳаёти ҳуқуқӣ дар дохил ва хориҷи кишвар, алалхусус, зимни таҳлили муқоисавӣ-ҳуқуқӣ ба даст меорад, дар фаъолияти ҳуқуқҷодкунӣ, ҳангоми пешкаши тақлифҳо оид ба тақмили қонунгузорӣ истифода мебарад. Барои ҳамин, шуури ҳуқуқӣ заминаи ташаккули инкишофи ҳуқуқ мебошад, ба инкишофи воқеияти ҳуқуқӣ таъсир мерасонад.

Ҷузъи ҷудонашавандаи шуури ҳуқуқӣ арзишҳои ҳуқуқӣ мебошанд. Арзишҳои ҳуқуқӣ, аз қабилӣ қонун, қонуният, ҳуқуқҳои инсон, дахлнопазирӣ шахсияти инсон ва дигар унсӯри таркибии шуури ҳуқуқӣ буда, дар заминаи онҳо амали ҳуқуқии шахс ба роҳ монда мешавад. Барои ҳамин ба арзишҳои ҳуқуқӣ дар илм таваҷҷуҳи зиёд дода мешавад. Ба андешаи олимони арзишҳои ҳуқуқӣ дар фаъолияти одамон баҳогузори карда мешаванд, дар заминаи ин арзишҳо амали ҳуқуқии инсон таъмин мегардад¹.

Айни замон арзишҳои ҳуқуқӣ, ки дар ҷомеа, дар шуури фалсафӣ, ахлоқӣ, сиёсӣ ҷой доранд, аз тарафи одамон баҳогузори карда мешаванд. Падидаҳои дигари ҳаёти ҷомеа (давлат, ҳокимияти давлатӣ, вазифаҳои давлат, ҳадафҳои давлат, ҷиноят, тартиботи ҳуқуқӣ ва дигар) аз тарафи инсон баҳогузори карда мешаванд. Инсон муносибати худро ба падидаҳои ҳаёти ҳуқуқӣ ва давлатӣ дар рафти баҳогузори муайян мекунад, тарафҳои мусбӣ ва манфии падидаҳои гуногуни ҷомеаро баҳогузори мекунад, падидаҳои мусбӣ ва манфиро ҷудо намуда, амалашро тибқи падидаҳои мусбӣ ба роҳ мемонад. Чунинчӣ, қонун, қонуният, давлати ҳуқуқбунёд, давлати иҷтимоӣ, тартиботи ҷамъиятӣ ва дигар падидаҳои ҳаёти мусбӣ мебошанд.

Айни замон падидаҳои манфӣ, аз қабилӣ ҷиноят, коррупсия, маводи муҳаддир ва дигар ҷой доранд. Онҳоро дар илм аксуларзишҳо меноманд.

новидность социального отражения (философско-методологический очерк). – Киев, 1976. – С.10.

¹Бабенко А.Н. Правовые ценности и освоение их личностью: автореферат диссертации на соискание учёной степени доктора юридических наук. – М.: Академия Управления МВД России, 2002. – С.12; Неновски Н. Право и ценности: Пер. с болг. /Вступ. ст. и пер. В.М. Сафронова; //Под ред. В.Д. Зорькина. – М.: Прогресс, 1987. – С. 27.

Падидаҳо манфӣ муҳолифи арзишҳои аслии ҳуқуқӣ мебошанд. Онҳо заминаи амали ҳуқуқӣ шуда наметавонанд.

Дар рафти инкишофи ҷомеа арзишҳои ҳуқуқӣ табиист, ки тағйир меёбанд, як қатор арзишҳо аз байн мераванд, арзишҳои нави ҳуқуқӣ пайдо мешаванд. Дар давраҳои гузариш аз як сохти ҷамъиятӣ ба сохти дигар арзишҳои ҳуқуқӣ қомилан тағйир меёбанд, як қатор арзишҳои анъанавӣ нуфузашонро аз даст дода, вале дар ҷойи онҳо арзишҳои нав ташаккул намеёбанд. Дар ин ҳолат арзишҳои бегона вориди мамлакат мегарданд, бинобар ташаккул наёфтани арзишҳои нав дарк ва баҳогузори падидаҳои нави ҳаёти ҷомеа душвор ё имконнопазир мегардад. Чунин ҳолатҳои бӯҳрони арзишҳои ҳуқуқӣ ё баҳогузори дубораи арзишҳои анъанавӣ, ки таъсири манфӣ мерасонанд, дар адабиёти илмӣ таҳқиқ карда мешаванд¹.

Таҳлили ҳолатҳои дар боло зикршуда, аҳамияти назариявӣ ва амалӣ доранд. Чунончӣ, дар ҚТ ва давлатҳои дигари пасосотсиалистӣ дар ибтидои солҳои 1990-ум дар натиҷаи пош хӯрдани ИҶШС арзишҳои қаблии сотсиалистӣ (қонуниятӣ сотсиалистӣ, сотсиализми мутараққӣ, ҳуқуқҳои шаҳрвандони шӯравӣ ва дигар) эътиборашонро аз даст доданд. Вале дар муддати кӯтоҳ онҳо бо арзишҳои нави ҳуқуқӣ иваз карда нашуданд. Дар натиҷа арзишҳои бегона аз хориҷи кишвар ворид шуданд. Гуруҳҳои гуногуни сиёсӣ, ки барои ҳокимияти давлатӣ муборизаро сар мекунанд, арзишҳои худро тарғиб мекунанд. Бо кӯмаки созмонҳои хориҷӣ кӯшиши ворид намудани арзишҳои ҳуқуқии ғарбӣ ба харҷ дода мешавад. Аммо дере нагузашта маълум гардид, ки арзишҳои бегона муҳолифи шуур, психология, анъанаҳои маҳаллӣ буда, пойдор буда наметавонанд. Танҳо дар натиҷаи тадбирҳои давлатӣ, аз ҷумла фаъолияти ҳуқуқэҷодкунӣ арзишҳои нави ҳуқуқӣ, ки ҷавобгӯӣ манфиатҳои миллӣ мебошанд, ташаккул ёфтанд.

Арзишҳои ҳуқуқӣ барои ташаккули шуури ҳуқуқии касбии кормандони мақомоти корҳои дохилӣ аҳамияти аввалиндараҷа доранд. Дар заминаи онҳо дарки аслии воқеият, дарки дурусти падидаҳои ҳуқуқӣ ва давлатӣ, аз ҷумла волоияти қонун, арзиши иҷтимоии ҳуқуқҳои инсон, тартиботи ҳуқуқӣ, ногузирии ҷавобгарии ҳуқуқӣ, оштинопазирӣ нисбат ҷиноят ва коррупсия ва дигар сурат мегардад.

Кормандони мақомоти корҳои дохилӣ арзишҳои аслии ҳуқуқӣ ва аксуларзишҳои манфиро бояд баҳогузори ва ҷудо намоянд. Ҷинояткорӣ, коррупсия, савдои одамон, гардиши ғайриқонунии маводи мухаддир, терроризм, экстремизм ва дигар падидаҳои манфӣ боиси халалдоршавии шуури ҳуқуқии касбии кормандони мақомоти корҳои дохилӣ мегардад, ба манфиатҳои давлат ва ҷомеа зарар мерасонанд, боиси майли ин кормандон ба ҳуқуқвайронкунӣ шуда метавонанд. Барои ҳамин, ташаккули арзишҳои аслии ҳуқуқӣ заминаи амали ҳуқуқии кормандони мақомоти корҳои дохилӣ мебошад.

¹Бабенко А.Н. Указ. соч. – С.5-6, 14, 21; Сорокин В.В. Правосознание в переходный период общественного развития // Журнал российского права, №10, 2002. – С.63.

Таркиби шуури ҳуқуқӣ аз мафкураи (идеологияи) ҳуқуқӣ ва психологияи ҳуқуқӣ иборат аст. Мафкураи ҳуқуқӣ маҷмӯи мафҳумҳо, ақидаҳо, тасаввурот, принципҳо, талаботи ҳуқуқӣ мебошад. Психологияи ҳуқуқӣ аз ҳиссиёт, эҳсосоти ҳуқуқӣ иборат аст, ки дар рафти дарки падидаҳои ҳуқуқӣ ташаккул меёбанд.

Мафкураи ҳуқуқӣ қисми инкишофёбандаи шуури ҳуқуқӣ мебошад. Психологияи ҳуқуқӣ устувор аст. Мафкураи ҳуқуқӣ бошад, бо таъсири рушди илми ҳуқуқшиносӣ, бо таъсири мафҳумҳо ва ақидаҳои нави ҳуқуқӣ доимо инкишоф меёбад.

Аммо на ҳамаи олимони ин ду унсури таркибии шуури ҳуқуқиро эътироф менамуданд. Як қатор олимони бар ақида буданд, ки шуури ҳуқуқӣ танҳо аз мафкураи ҳуқуқӣ иборат аст¹.

Олимони дигар дертар ба ҳулоса меоянд, ки шуури ҳуқуқӣ аз мафкураи ҳуқуқӣ ва психологияи ҳуқуқӣ иборат аст². Ин ақида қобили дастгирӣ, чунки дар дарки воқеияти ҳуқуқӣ ҳам омилҳои назариявӣ ва ҳам психологӣ таъсир мерасонанд.

Дар адабиёти илмӣ кӯшиши васеъ намудани таркиби шуури ҳуқуқӣ ба ҳарч дода мешавад. Чунончи, дар баробари мафкура ва психологияи ҳуқуқӣ ҳамчунин унсури дигар – шуури сиёсӣ ва ахлоқӣ ҷудо карда мешавад, чунки психологияи ҳуқуқӣ бо шуури ахлоқӣ, мафкураи ҳуқуқӣ бошад, бо шуури сиёсӣ алоқаманд аст³.

Аммо ин андеша қобили дастгирӣ шуда наметавонад. Шуури сиёсӣ ва ахлоқӣ унсурҳои таркибии шуури фалсафӣ, сиёсӣ, ахлоқӣ мебошанд. Дар ҳолати эътирофи онҳо ба ҳайси унсури шуури ҳуқуқӣ мазмуни шуури ҳуқуқӣ васеъ гардида, бо шуури сиёсӣ ва ахлоқӣ омехта карда мешавад. Дар асл шаклҳои шуури ҷамъиятӣ аз ҳамдигар фарқ доранд, функсияҳои гуногунро иҷро мекунанд. Ба ин нигоҳ накарда, шаклҳои шуури ҷамъиятӣ (ахлоқӣ, сиёсӣ, ҳуқуқӣ ва дигар) бо ҳамдигар робита доранд. Шуури ҳуқуқӣ табиист, ки бо шуури сиёсӣ ва ахлоқӣ алоқаи зич дорад. Вале шуури сиёсӣ ва ахлоқӣ унсури таркибии шуури ҳуқуқӣ шуда наметавонад.

Як қатор олимони унсурҳои мафкуравӣ ва психологияи шуури ҳуқуқиро бо мафҳумҳои дигар, вале бо онҳо наздик ифода мекунанд. Чунончӣ, А.Р.

¹Вышинский А.Я. Теория судебных доказательств в советском праве. – М., 1950. – 309 с; Полянский Н.Н. Вопросы теории советского уголовного процесса. – М., 1956. – 271 с.

²Фарбер И.Е. Правосознание как форма общественного сознания. – М.: изд-во «Юридическая литература», 1963 – 206 с; Назаренко Е.В. Социалистическое правосознание и советское правотворчество. – Киев, 1968. – 190 с; Лукашева Е.А. Социалистическое правосознание и законность. – М.: изд-во «Юридическая литература», 1973. – 343 с; Рябко И.Ф. Основы правовой педагогики. – Издательство Ростовского университета, 1973. – 197 с.

³Орлова А.А. Правосознание и законность в деятельности Федеральной службы исполнения наказаний: дисс.... канд. юрид. наук. – Рязань, 2010. – С.25.

Ратинов мафкураи ҳукукиро унсури маърифатӣ ва психологияи ҳукукиро унсури иҷтимоӣ-психологӣ меноманд¹.

Шуури ҳукукии муқаррарӣ (ҳаётӣ) ҳамчунин ба сифати шуури ҳукукии фардӣ ва оммавӣ, ки бо фаъолияти касбӣ робита надоранд, тавсиф мегардад².

Дар таркиби шуури ҳукуқӣ ҳамчунин унсурҳои маърифатӣ, эътиқодӣ, баҳогузори ва иродавӣ чудо карда мешаванд³.

Як қатор олимон дар таркиби шуури ҳукуқӣ танҳо унсури муқаррарӣ (ҳаётӣ) ва назариявиро чудо мекунанд. Унсури муқаррарӣ дар ҳаёти ҳамарӯза, бо дарназардошти шароити ҳаёти ҷомеа, унсури назариявӣ бошад, дар фаъолияти касбии мақомоти ҳифзи ҳуқуқ ташаккул меёбад⁴.

Мафкураи ҳукуқӣ хусусияти на танҳо идеологӣ, балки назариявӣ низ дорад. Ба андешаи муҳаққиқон мафкураи ҳукуқӣ ҳоло хусусияти илмӣ пайдо карда, дар он гуногунии ақидаҳои илмӣ мушоҳида мешавад⁵.

Дар адабиёти илмӣ нуқтаҳои назари дигар оид ба сохти шуури ҳукуқӣ ҷой доранд. Чунончи, як қатор олимон мафҳуми васеи унсурҳои таркибии шуури ҳукукиро ҷонибдорӣ намуда, ба таркиби шуури ҳукуқӣ дар баробари мафҳумҳо, ақидаҳо, ҳиссиёт, эҳсосоти ҳукуқӣ ҳамчунин талаботи ҳукуқӣ, манфиатҳо, қобилияти истифодаи донишҳои ҳукукиро дохил мекунанд.

Мафкураи ҳукуқӣ дар ҳаёти имрӯза дар робита бо рушди ҳукуқӣ, пайдо шудани падидаҳои нави ҳукуқӣ, истифодаи назарияҳои нави ҳукуқӣ инкишоф меёбад. Донишҳои назариявӣ, ки ҷузъи мафкураи ҳукуқӣ мебошанд, ҳоло дар натиҷаи рушди илми ҳуқуқшиносӣ, аз ҷумла ташаккули илмҳои нави назариявӣ ва соҳавӣ мураккаб гардидаанд. Дар ҳолатҳои муайян ихтилофоти донишҳои назариявӣ ба ҷашм мерасад.

Мафкураи ҳукуқӣ дар шароити густариши робитаҳои илмӣ, истифодаи донишҳои назариявии ҷаҳонӣ, хулосаҳои илмии хориҷӣ инкишоф меёбад. Айни замон таъсири донишҳои назариявӣ ва идеологияи хориҷӣ мушоҳида мешавад. Донишҳои назариявии хориҷӣ, ки бо мақсадҳои идеологӣ паҳн карда мешаванд, метавонанд хилофи анъанаҳо ва арзишҳои миллии гарданд. Барои ҳамин, як қатор олимон таъсири манфии идеологияи хо-

¹Ратинов А.Р. Правосознание как источник правовой активности и регулятор правового поведения / Научная информация по вопросам борьбы с преступностью. – М. 1970. – №25. – С.61.

²Гапоненко Н.В. правовая культура в советском государственном управлении: сущность и формирование. – Красноярск: издательство Красноярского университета. 1991. – С.84.

³Щегорцов А. Социология правосознания. – М.: Мысль. 1981. – С.37.

⁴Ратинов А.Р. Правосознание как источник правовой активности и регулятор правового поведения / Научная информация по вопросам борьбы с преступностью. – М. 1970. – №25. – С.64.

⁵Вопленко Н.Н. Правосознание и правовая культура. – Волгоград: Изд-во Вол-ГУ, 2000. – С.10; Чефранов В.А. Правовое сознание как разновидность социального отражения (философско-методологический очерк). – Киев. 1976. – С.36.

ричиرو таҳқиқ мекунад, зарурати муносибати воқеъбинонаро ба идеологияи ҳукукии бегона исбот кардани мешаванд¹.

Чунин ақида қобили дастгирист. Мафкураи ҳукуқӣ аз давлатҳои дигар, алалхусус, давлатҳои Ғарб дар шакли назарияҳои гуногуни ҳуқуқ, мафҳумҳо ва ақидаҳои ҳукуқӣ, дар чараёни ҳамгирии ҳукуқӣ, зимни таъсири низомҳои ҳукукии хориҷӣ вориди фазои илмии кишвар мегардад. Як қатор ақидаҳо ва назарияҳои ҳукуқӣ паҳлуҳои мусбӣ доранд. Айни замон, ақидаҳои дигари илмӣ бо мақсадҳои идеологӣ паҳн карда мешаванд. Онҳо хилофи анъанаҳои фарҳанги ҳукукии миллӣ буда, ба ташаккули шуури ҳукуқӣ ва фарҳанги ҳукукии миллӣ мусоидат карда наметавонанд.

Психологияи ҳукуқӣ чунин таркибии шуури ҳукуқӣ буда, аз маҷмӯи ҳиссиёту эҳсосот иборат аст. Инсон воқеиятро тавассути ҳиссиёташ дарк мекунад, талабот ва манфиатҳои худро қонеъ мегардонад. Эҳсосот бошад, инсонро ба ин ё он амал ҳавасманд мегардонад, равона месозад. Ҳисси аҳамияти қонун, ҳисси риояи қонун, ҳисси масъулияти ҳукуқӣ, эҳсоси тартиботи ҳукуқӣ ва ғайра аҳамияти қалон доранд.

Ба ақидаи олимони унсурҳои психологии шуури ҳукуқӣ барои дарки аҳамияти қонун, қонуният ва дигар падидаҳои ҳукуқӣ, ба роҳ мондани амали ҳукуқӣ аҳамияти аввалиндараҷа доранд, зеро донишҳои ҳукукии инсон тавассути ҳиссиёту эҳсосот дарк ва татбиқ мешаванд².

Ин ақида қобили дастгирист. Унсурҳои таркибии мафкураи ҳукуқӣ аввал дар сатҳи шуури инсон, тавассути ҳиссиёту эҳсосот дарк карда мешаванд. Сипас, унсурҳои психологии шуури ҳукуқӣ барои амалӣ гардидани донишҳои назариявӣ, мафҳуми ақидаҳо ва назарияҳо мусоидат мекунад. Шахсоне, ки унсурҳои устувори психологӣ доранд, аз ҷумла ҳисси баланди масъулиятшиносӣ, масъулияти ҳукуқӣ, ҳисси устувори аҳамияти падидаҳои ҳукуқӣ, эҳсоси зарурати тартиботи ҳукуқӣ доранд, дониш, мафҳумҳо, ақидаҳои ҳукуқиро бо дарки масъулият риоя мекунад. Шахсоне, ки унсурҳои ноустувори психологӣ доранд, дар фаъолияти амалӣ унсурҳои мафкуравии шуури ҳукуқиро сарфи назар мекунад ё нопурра, яктарафа, бидуни масъулият амалӣ мекунад.

Ташаккули унсурҳои психологии шуури ҳукуқӣ аз сифат ва самаранокӣ тарбияи ҳукуқӣ вобастагӣ дорад. Яке аз поягузори назарияи психологии ҳуқуқ Л.И. Петражитский қайд намуда буд, ки аз тарбияи ҳукуқӣ ташаккул ва омодагии навъи махсуси «шаҳрванди идеалӣ» вобастагӣ дошта, тарбияи психологии халқ бошад, бо «қонуният, амали ҳуқуқ дар ҳамаи соҳаҳои ҳаёти иҷтимоӣ» алоқаманд аст³.

¹Байниязов Р.С. Мировоззренческие основы общероссийской правовой идеологии // Журнал российского права, 2001. – №11. – С.51.

²Васильев В.Л. Юридическая психология. – СПб.: Питер, 2008. – С.142; Семенов Е.Ю. Влияние правовой психологии на принятие правовых актов субъектами правоприменения: дисс.... канд. юрид. наук. - М., 2007. – С.55-56.

³Петражицкий Л.И. Теория права и государства в связи с теорией нравственности.- СПб, 1909.- С.137-146.

Олимон намудҳои шуури ҳуқуқиро ҷудо мекунанд. Тибқи таснифи маъмулӣ шуури ҳуқуқӣ дар робита бо субъектон ба шуури ҳуқуқии ҷамъиятӣ, гуруҳӣ ва фардӣ ҷудо карда мешавад. Дар иртибот бо сатҳи дарки воқеият се намуди шуури ҳуқуқӣ ҷудо карда мешаванд: маъмулӣ (одӣ), касбӣ ва илмӣ. Ин таснифоти шуури ҳуқуқиро ҳамаи олимон эътироф мекунанд.

Айни замон оид ба намудҳои ҷудогонаи шуури ҳуқуқӣ ақидаҳои гуногун пешкаш мешаванд. Чунончи, шуури ҳуқуқии ҷамъиятӣ ва оммавино як қатор олимон ҷудо намекунанд, аммо олимони дигар хусусиятҳои фарқкунандаи онро нишон медиҳанд. Ин ақида аҳамияти назариявӣ ва амалӣ дорад, чунки шуури ҳуқуқии ҷамъиятӣ сатҳи шуури ҳуқуқии умуман ҷомеаро нишон дода, шуури ҳуқуқии оммавӣ дар ҳолати намоишҳои эътирозии одамон зоҳир мешавад. Шуури ҳуқуқии гуруҳӣ бошад, дар робита бо категорияҳои алоҳидаи шаҳрвандон (ҳуқуқшиносон, иқтисодчиён, сиёсатшиносон ва дигар) ё гуруҳҳои иҷтимоии аҳоли (донишҷӯён, нафақахӯрон ва дигарон) ҷудо карда мешавад¹.

Аммо дохил намудани шуури ҳуқуқии ҳуқуқшиносон ба гуруҳи ҳуқуқии гуруҳӣ шубҳанок аст, чунки ҳуқуқшиносон категорияҳои алоҳидаи шаҳрвандонро, ки дорои маълумоти касбии ҳуқуқӣ мебошанд, ташкил медиҳанд. Дар асл шуури ҳуқуқии ҳуқуқшиносон ба навъи шуури ҳуқуқии касбӣ дохил мешавад.

Илова бар ин, шуури ҳуқуқии сиёсатшиносон, иқтисодчиён ва дигар категорияҳои шаҳрвандон, ки маълумоти олӣ доранд, бо шуури ҳуқуқии гуруҳӣ робитаи устувор надорад. Ин категорияи шаҳрвандон дониши баланди илмӣ дошта, дар ҳолатҳои муайян дар фаъолияти ҳуқуқӣ ба ҳайси вакилони парламент, субъектони ҳуқуқсодкунӣ чун намояндаи вазоратҳо ва дигар идораҳои марказии давлатӣ иштирок мекунанд. Аз ин хотир, шуури ҳуқуқии онҳо сатҳи илмӣ, назариявӣ дошта метавонад.

Шуури ҳуқуқии касбӣ дар ҷараёни таҳсилоти ҳуқуқии касбӣ ташаккул ёфта, дар фаъолияти касбии ҳуқуқшиносон, прокурорҳо, судяҳо, адвокатҳо, муфаттишон такмил меёбад. Шуури ҳуқуқии касбӣ заминаи фаъолияти касбӣ, омили асосии ташаккул ва такмили маҳорати касбӣ мебошад.

Зимни таснифи намудҳои шуури ҳуқуқӣ ҳамин нуқтаро мебояд ба инобат гирифт, ки шуури ҳуқуқӣ намуди мустақили шуури ҷамъиятӣ мебошад. Ба андешаи А.Р. Ратинов шаклҳои шуури ҷамъиятӣ аз ҳамдигар фарқ доранд, чунки соҳаҳои гуногуни ҳаётро танзим мекунанд. Вале онҳо бо ҳамдигар робитаи зич доранд².

Ин, ақида аҳамияти назариявӣ дорад. Дар воқеъ, шуури ҳуқуқӣ намуди мустақили шуури ҷамъиятӣ мебошад. Мустақилияти шуури ҳуқуқӣ ва

¹Вопленко Н.Н. Правосознание и правовая культура. – Волгоград: Изд-во Вол-ГУ, 2000. – С.19-20; Назаренко Г.В. Общая теория права и государства. – М.: Изд-во «Ось-89», 2001. – С.57.

²Ратинов А.Р. Структура и функции правового сознания (проблема социологии права) //Советское государство и право. 1978. – №7. – С.42.

робитаи он бо шаклҳои дигари шуури ҷамъиятӣ бо далелҳои зерин собит мегардад:

1) шуури ҳуқуқӣ намуди мустақили шуури ҷамъиятӣ буда, соҳаи алоҳидаи ҳаёти ҷомеа, ки бо ҳуқуқ ва падидаҳои ҳуқуқӣ робита дорад, танзим ва идора мекунад;

2) шуури ҳуқуқӣ бо воқеияти ҳуқуқӣ, ҳаёти давлатӣ ва ҳуқуқӣ робита дорад, зимни дарки ин воқеият ташаккул меёбад;

3) шуури ҳуқуқӣ дар соҳаи ҳаёти давлатӣ ва ҳуқуқӣ, дар фаъолияти ҳуқуқҷодкунӣ, амалисозӣ, татбиқ, тафсири ҳуқуқ, зимни намудҳои дигари фаъолияти ҳуқуқӣ (адвокатӣ, нотариалӣ ва дигар) зоҳир ва амалӣ карда мешавад;

4) шаклҳои шуури ҷамъиятӣ (ахлоқӣ, эстетикӣ, сиёсӣ ва дигар) дар соҳаҳои гуногуни ҳаёти ҷомеа зоҳир мешаванд;

5) шаклҳои шуури ҷамъиятӣ бо ҳамдигар робитаи устувор доранд, ҷунки дар алоқамандӣ зоҳир мешаванд;

6) шуури ҳуқуқӣ бо ҳамаи шаклҳои шуури ҷамъиятӣ (ахлоқӣ, сиёсӣ ва дигар) робитаи зич дорад, ҷунки ташаккули шуури ҳуқуқӣ якҷоя бо арзишҳои ахлоқӣ, меъёрҳои сиёсӣ, эстетикӣ ва дигари иҷтимоӣ сурат мегирад.

Шуури ҳуқуқӣ функсияҳои муайяноро иҷро мекунад. Дар адабиёти илмӣ намудҳои гуногуни функсияҳои шуури ҳуқуқӣ таҳқиқ карда шудаанд¹.

Шуури ҳуқуқӣ функсияҳои ташаккули ҳуқуқ, маърифатӣ, танзимӣ, баҳогузорӣ, идеологӣ, иттилоотӣ, коммуникативӣ, аксиологӣ, тарбиявӣ, пешгӯиро иҷро мекунад.

1. Функсияи ташаккули ҳуқуқ дар он ифода меёбад, ки шуури ҳуқуқӣ заминаи ташаккули ҳуқуқ мебошад. Ҳуқуқ дар заминаи мафҳумҳо, ақидаҳо, арзишҳои ҳуқуқӣ ташаккул меёбад. Шуури ҳуқуқӣ унсурҳои таркибии ҳуқуқҷодкунӣ мебошад. Шуури ҳуқуқии касбӣ ва илмӣ кормандони мақомоти ҳифзи ҳуқуқ, вакилони парламент ва дигар мақомоти давлатӣ заминаи ҳуқуқҷодкунӣ мебошад.

2. Функсияи маърифатӣ дар он зоҳир мешавад, ки шуури ҳуқуқӣ барои дарки воқеият, падидаҳои давлатӣ ва ҳуқуқӣ, дигар падидаҳои бо онҳо алоқаманд мусоидат менамояд. Мафҳумҳо, ақидаҳо, тасаввурот, иттилоот оид ба воқеияти ҳуқуқӣ ва давлатӣ барои тақомули шуури шахс замина мегузорад. Сатҳи баланди шуури ҳуқуқӣ заминаи тақмили ҷаҳонбинии ҳуқуқии шахс аст.

¹Абрамов А.И. Функции правосознания и их взаимосвязь с функциями права // Правоведение. – №5. 2006. – С.27; Вельский К.Т. Социалистическое правосознание. Диалектика формирования и развития. – Ярославль: Верхне-Волжское кн. изд-во, 1979. – С.71; Лукашева Е.А. Социалистическое правосознание и законность. – М.: изд-во «Юридическая литература», 1973. – С.105; Назаренко Г.В. Общая теория права и государства. – М.: Изд-во «Ось-89». 2001. – С.57; Щегорцов В.А. Социология правосознания. – М., 1981. – С.31-34; Щербакова Н.В. Правовая установка и социальная активность личности. М.: Юридическая литература, 1986. – С.55.

3. Функцияи баҳогузорӣ зимни дарку баҳогузори падидаҳои гуногуни ҳаёти ҳуқуқӣ зохир мешавад. Инсон падидаҳои ҳаёти ҳуқуқиро бевосита дарк мекунад, ба онҳо баҳо медиҳад, дурустӣ ё нодурустии онҳоро муайян мекунад, амалашро дар заминаи баҳогузори падидаҳо ва равандҳои ҳаёти ҳуқуқӣ ба роҳ меонад.

4. Функцияи танзимӣ дар он ифода меёбад, ки унсурҳои мафкуравӣ ва психологии шуури ҳуқуқӣ ҳаёту фаъолияти инсонро танзим мекунад. Инсон амали ҳуқуқиро бо назардошти мафҳумҳо, ақидаҳо, эътиқоди ҳуқуқӣ ба сомон мерасонад. Шуури ҳуқуқӣ андоза, меъёри амали инсонро муқаррар мекунад.

5. Функцияи идеологии шуури ҳуқуқӣ дар он зохир мешавад, ки тавасути мафҳумҳо, назарияҳо, ғояҳои ҳуқуқӣ унсурҳои таркибии идеологияи ҳуқуқӣ ташаккул меёбанд. Идеологияи ҳуқуқӣ, ки аз маҷмӯи ақидаҳо, ғояҳо, назарияҳо, барномаҳо, концепсияҳо иборат аст, дар робита бо шуури ҳуқуқӣ ташаккул меёбад ва амалӣ карда мешавад. Олимони ҳуқуқшинос дар ташаккули идеологияи ҳуқуқӣ нақши ҳалқунанда мебозанд. Ҳуқуқшиносони касбӣ дар татбиқи идеологияи ҳуқуқӣ саҳми асосӣ доранд.

6. Функцияи иттилоотӣ. Шуури ҳуқуқӣ аз иттилооти ҳуқуқӣ оид ба падидаҳои ҳаёти давлатӣ ва ҳуқуқӣ иборат аст. Шуури ҳуқуқӣ дар иттилоотии ҷомеа, паҳн намудани иттилооти ҳуқуқӣ, тарғиб ва ташвиқоти ҳуқуқӣ нақши ҳалқунанда дорад. Дар шароити афзоиши хатарҳо ва таҳдидҳои ҷаҳонии иттилоотӣ шуури ҳуқуқӣ функцияи ҳифзи амнияти иттилоотиро иҷро мекунад.

7. Функцияи коммуникативӣ. Шуури ҳуқуқӣ барои барқарор ва тақмили робитаи ҳуқуқӣ байни давлат ва аҳоли, кормандони мақомоти ҳифзи ҳуқуқ бо шаҳрвандон, байни шаҳрвандон аҳамияти аввалиндараҷа дорад. Коммуникатсияи ҳуқуқӣ дар заминаи мафҳумҳо, ақидаҳо, иттилоот, назарияҳои ҳуқуқӣ имконпазир мегардад.

8. Функцияи аксиологӣ. Шуури ҳуқуқӣ воситаи паҳн намудани арзишҳои ҳуқуқӣ дар ҷомеа мебошад. Дар иҷрои функцияи мазкур нақши асосиро кормандони мақомоти давлатӣ, аз ҷумла мақомоти ҳифз ҳуқуқ мебозанд. Арзишҳои ҳуқуқӣ дар матни санадҳои меъёрии ҳуқуқӣ, санадҳои татбиқи ҳуқуқ, санадҳои тафсири дарҷ мегарданд.

9. Функцияи тарбиявӣ. Ҳамаи унсурҳои шуури ҳуқуқӣ дар чараёни тарбияи ҳуқуқӣ истифода мешаванд. Дар раванди тарбияи ҳуқуқӣ мафҳумҳо, ақидаҳо, ғояҳо, иттилоот, эътиқоди ҳуқуқӣ дар байни аҳоли тарғибу ташвиқ карда мешавад. Функцияи мазкур дар чараёни баргузори раъйпурсӣ ва интихобот, тарғибу ташвиқоти ҳуқуқӣ, кори фаҳмондадиҳӣ дар байни аҳоли амалӣ карда мешавад. Ҳамаи кормандони ҳифзи ҳуқуқ, вакилони парламент, ҳуқуқшиносони дигар дар кори ташвиқотиву тарғиботӣ бевосита иштирок мекунад.

10. Функцияи пешгӯӣ. Тавассути шуури ҳуқуқӣ самтҳо ва дурнамои рушди ҳуқуқӣ муайян карда мешаванд. Зимни таҳияи ҳуҷҷатҳои стратегии давлат, концепсияҳо ва барномаҳои давлатӣ дар соҳаи тарбияи ҳуқуқӣ,

мубориза бо терроризм ва экстремизм, муковимат ба коррупсия мафхумҳо, ақидаҳо, арзишҳои ҳуқуқӣ истифода мешаванд.

Дар заминаи таҳқиқоти гузаронидашуда хулосаи зерини умумиро пешкаш намудан мумкин аст:

1. Шуури ҳуқуқӣ – маҷмӯи унсурҳои мафкуравӣ, назариявӣ ва психологӣ мебошад, ки дар ҷараёни дарки воқеияти ҳуқуқиву давлатӣ ташаккул ёфта, дар фаъолияти ҳамарӯза дар робита бо инкишофи ҳаёти давлативу ҳуқуқӣ такмил меёбад.

2. Шуури ҳуқуқӣ намуди мустақили шуури ҷамъиятӣ буда, зимни дарки воқеияти давлативу ҳуқуқӣ ташаккул меёбад, соҳаи ҳаёти ҷомеаро, ки бо падидаҳои давлатӣ ва ҳуқуқӣ робита дорад, танзим ва идора мекунад.

3. Шуури ҳуқуқӣ бо намудҳои дигари шуури ҷамъиятӣ (ахлоқӣ, сиёсӣ, эстетикӣ ва дигар) робитаи устувори тарафайн дорад, дар алоқамандӣ бо арзишҳои ахлоқӣ, маънавӣ, сиёсӣ, эстетикӣ ва дигар иҷтимоӣ ташаккул меёбад.

4. Дар таркиби шуури ҳуқуқӣ унсурҳои мафкуравӣ, назариявӣ ва психологӣ ҷудо карда мешаванд. Унсурҳои мафкуравӣ дар робита бо тасаввурот, ақидаҳо, ғояҳо, эътиқоди ҳуқуқӣ, меъёрҳо, қоидаҳо, арзишҳои мафкуравӣ, аз он ҷумла мафкураи ҳуқуқӣ, ки дар сатҳи давлатӣ устувор аст (стратегияҳо, концепсияҳо, барномаҳои давлатӣ ва ғайра) ташаккул меёбад. Унсурҳои назариявӣ дар ҷараёни таҳқиқоти назариявӣ (илмӣ), донишомӯзӣ, таҳсилоти касбӣ, истифодаи донишҳои назариявӣ дар фаъолияти касбӣ ташаккул меёбад. Унсурҳои психологӣ аз маҷмӯи ҳиссиёт, эҳсосоти ҳуқуқӣ, унсурҳои, ки бо вазъи равонии шахс, гурӯҳҳои аҳоли, ҷомеа робита доранд, ташаккул меёбад.

5. Мафкураи ҳуқуқӣ унсурҳои инкишофёбандаи шуури ҳуқуқӣ буда, дар робита бо рушди ҳуқуқии ҷомеа, такмили идоракунии давлатӣ, ислоҳоти идоракунии давлатӣ, ҳадафҳо ва вазифаҳои нави давлат, тағйири нақши давлат, ислоҳоти ҳуқуқӣ мунтазам инкишоф меёбад. Дар ҳаёти имрӯза мафкураи ҳуқуқӣ бо дарназардошти вусъати ҷаҳонишавӣ, хатарҳо ва таҳдидҳои ҷаҳонӣ бо сиёсати давлат, манфиатҳои миллӣ, идеологияи давлатӣ робитаи устувор дорад, зимни таҳияи стратегияҳо, концепсияҳо, барномаҳои давлатӣ ба инобат гирифта мешавад.

6. Сатҳи баланди донишҳои назариявии касбӣ ва илмӣ кафолати сатҳи баланди шуури ҳуқуқӣ мебошад. Сифати таълим ва самаранокии фаъолияти илмӣ-таҳқиқотӣ заминаи муҳими ташаккулу такмили шуури ҳуқуқӣ мебошад.

7. Ҳолати равонии шахс, гуруҳҳои иҷтимоии аҳоли, мушкилоти иҷтимоӣ-иқтисодӣ, рушди иҷтимоӣ-иқтисодӣ ба ташаккули унсурҳои психологӣ шуури ҳуқуқӣ таъсиргузор мебошанд. Айни замон унсурҳои психологӣ шуури ҳуқуқӣ дар таносуб бо мафкураи ҳуқуқӣ устувор буда, бо анъанаҳои миллӣ, осори фарҳанги миллӣ, фарҳанги ҳуқуқии миллӣ робитаи устувор доранд. Арзишҳои ахлоқӣ, маънавӣ, фарҳангӣ, ҳуқуқии миллии тоҷикон унсурҳои таркибии шуури ҳуқуқӣ мебошанд. Истифода ва ҳимояи онҳо кафолати такмили шуури ҳуқуқӣ мебошад.

8. Дар шароити вусъати ҷаҳонишавии иқтисодӣ, иҷтимоӣ, сиёсӣ, иттилоотӣ, фарҳангӣ, ҳуқуқӣ унсурҳои шуури ҳуқуқӣ тағйир меёбанд, мавриди таъсири унсурҳои мафкуравӣ, назариявӣ ва психологӣ хориҷӣ қарор дода мешаванд. Таъмини устувории унсурҳои шуури ҳуқуқӣ, пеш аз ҳама ҳимояи унсурҳои миллии шуури ҳуқуқӣ (анъанаҳои давлатдорӣ миллий, арзишҳои ҳуқуқи миллий, фарҳанги ҳуқуқи миллий) роҳи асосии муқовимат ба ҷаҳонишавӣ маҳсуб мешавад.

9. Функсияи иттилоотии шуури ҳуқуқӣ дар шароити хатарҳо ва таҳдидҳои ҷаҳонӣ иттилоотӣ аҳамияти аввалиндараҷа дорад. Функсияи мазкур кафолати амнияти иттилоотии ҷумҳурӣ мебошад. Самаранокии ин функсия аз захираҳои иттилоотии давлатӣ, истифодаи технологияҳои иттилоотӣ, донишҳои иттилоотии шаҳрвандон ва рушди технологияҳои иттилоотӣ вобастагӣ дорад. Донишҳои иттилоотӣ унсурҳои таркибии шуури ҳуқуқӣ мебошанд.

Адабиёт:

1. Абрамов А.И. Функции правосознания и их взаимосвязь с функциями права // Правоведение. – №5.- 2006. –С. 19 -29.
2. Азизкулова Г.С. Правовое воспитание в Таджикистане (история вопроса) // Материалы республиканской научно-практической конференции на тему: «Ответственность родителей в обучении и воспитании детей». – Душанбе, 2012. – С.62-65.
3. Алексеев С.С. Право: азбука – теория – философия: опыт комплексного исследования. – М.: «Статут», 1999.
4. Алексеев С.С. Проблемы теории права: Курс лекций: В 2 т. – Свердловск, 1972, 1973. – Т.1 – 396 с.- Т.2 – 401 с.
5. Бабенко А.Н. Правовые ценности и освоение их личностью: автореферат диссертации на соискание ученой степени доктора юридических наук. – М.: Академия Управления МВД России, 2002.
6. Байниязов Р.С. Мировоззренческие основы общероссийской правовой идеологии // Журнал российского права.- 2001. – №11. – С.37 -52.
7. Васильев В.Л. Юридическая психология. – СПб.: Питер, 2008.
8. Вельский К.Т. Социалистическое правосознание. Диалектика формирования и развития. – Ярославль: Верхне-Волжское кн. изд-во, 1979.
9. Вельский К.Т. Формирование и развитие социалистического правосознания. – М., 1981 – 183 с.
10. Вопленко Н.Н. Правосознание и правовая культура. – Волгоград: Изд-во Вол-Гу, 2000.
11. Вышинский А.Я. Теория судебных доказательств в советском праве. – М., 1950 - 309 с.
12. Гапоненко Н.В. Правовая культура в советском государственном управлении: сущность и формирование. – Красноярск: изд.- во Красноярского университета.- 1991.
13. Денисов А. И. Теория государства и права. – М., 1948. – 532 с.
14. Зоиров Д.М. Теория государства и права. – Учебник Т. 2.- Санкт-Петербург.- 2010.

15. Ильин И. А. О сущности правосознания. – М., «РАРОГЪ», 1993.
16. Лукашева Е.А. Социалистическое правосознание и законность. – М.: изд-во «Юридическая литература», 1973 – 343 с.
17. Малахов В.П. Основы философии права. – М.: Академический проект: Культура, 2005.
18. Назаренко Г.В. Общая теория права и государства. – М.: Изд-во «Ось-89», 2001.
19. Назаренко Е.В. Социалистическое правосознание и советское правотворчество. – Киев, 1968. – 190 с.
20. Насриддинзода Э.С. Фарҳанги ҳуқуқӣ. – Душанбе: «Эр-граф», 2016.
21. Насурдинов Э.С. Правовая культура: монография // Отв. ред. Ф.Т. Тахиров. – М.: *Норма*, 2014. – 352 с.
22. Неновски Н. Право и ценности: Пер. с болг. /Вступ. ст. и пер. В.М. Сафронова; // Под ред. В.Д. Зорькина. – М.: Прогресс, 1987.
23. Никитин В.Б. О структуре правосознания // Человек и общество (социальные проблемы права). Выпуск XII. – Л., 1973. – С.123-143.
24. Орлова А.А. Правосознание и законность в деятельности федеральной службы исполнения наказаний: дисс.... канд. юрид. наук. – Рязань, 2010.
25. Пашуканис Е.Б. Избранные произведения по общей теории права и государства. – М.: Наука, 1980 – 271 с.
26. Петражицкий Л.И. Теория права и государства в связи с теорией нравственности. – СПб., 1909 – 656 с.
27. Полянский Н.Н. Вопросы теории советского уголовного процесса. – М., 1956. – 271 с.
28. Португалов Г.М. Революционная совесть и социалистическое правосознание. – Пг, 1922.
29. Ратинов А.Р. Правосознание как источник правовой активности и регулятор правового поведения // Научная информация по вопросам борьбы с преступностью. – М. 1970. – №25. – С.61-64.
30. Ратинов А.Р. Структура и функции правового сознания (проблема социологии права) // Советское государство и право. 1978. – №7. – С.37 - 42.
31. Рахмон Д.С., Саъдизода Дж., Сафарзода Н.Ф. Права человека: от культурного различия к диалогу цивилизаций: монография. – Душанбе, 2018. – 176 с.
32. Рахмон Д.С. Ҳуқуқи инсон дар шароити ҷаҳонишавӣ ва тақвиятёбии тафовутҳои фарҳангӣ-тамаддунӣ: масъалаҳои назарӣ, усулӣ ва амалӣ-ҳуқуқӣ: дисс. барои дарёфти дараҷаи илмӣ доктори илмҳои ҳуқуқшиносӣ: 12.00.01. – Душанбе, 2019. – 479 с.
33. Рейснер М.А. Право. Наше право, чужое право, общее право. – М. – Л., 1925. – 276 с.
34. Рябко И.Ф. Основы правовой педагогики. – Изд.- во Ростовского университета, 1973. – 197 с.
35. Семенов Е.Ю. Влияние правовой психологии на принятие правовых актов субъектами правоприменения: дисс.... канд. юрид. наук. – М.,

2007.

36. Сорокин В.В. Правосознание в переходный период общественного развития // Журнал российского права, №10, 2002. – С.57 -63.

37. Сотиволдиев Р.Ш. Назарияи давлат ва ҳуқуқ. Китоби дарсӣ барои муассисаҳои таҳсилоти олии касбии Ҷумҳурии Тоҷикистон. Нашри 2. – Душанбе: Матбааи ДМТ: «Сино», 2018.- 786 с.

38. Сотиволдиев Р.Ш. Правосознание населения как объект воздействия глобализационных процессов // Правовая жизнь.- 2019.- № 4 (28).- С. 6-14.

39. Сотиволдиев Р.Ш. Проблемаҳои назарияи давлат ва ҳуқуқ. Китоби дарсӣ барои мактабҳои олии Тоҷикистон.- Ҷ. 2.- Душанбе, 2010.- 653 с.

40. Сотиволдиев Р.Ш. Формирование профессионального правосознания сотрудников правоохранительных органов // Труды Академии МВД Республики Таджикистан.- Душанбе, 2020.- № 2 (44). - С. 70-80.

41. Фарбер И.Е. Правосознание как форма общественного сознания. – М.: изд-во «Юридическая литература»,1963. – 206 с.

42. Чефранов В.А. Правовое сознание как разновидность социального отражения (философско-методологический очерк). – Киев, 1976.

43. Щегорцов В.А. Социология правосознания. – М., 1981.

44. Щербакова Н.В. Правовая установка и социальная активность личности.- М.: «Юридическая литература», 1986.

45. Энциклопедия государства и права // Под ред. П. Стучка.- Том 3. – М.: Изд.-во Коммунистической академии, 1930.

Рачабзода Р.М.

Фишурда

Мафҳуми шуури ҳуқуқии касбӣ: аҳамият ва омилҳои болоравии сатҳи фарҳанги ҳуқуқии касбии кормандони мақомоти корҳои дохилӣ

Дар мақолаи мазкур масъалаҳои фарҳанги ҳуқуқии кормандони мақомоти корҳои дохилӣ, шуури ҳуқуқии касбии онҳо, аҳамияти шуури ҳуқуқии касбии кормандони мақомоти корҳои дохилӣ дар болоравии сатҳи фарҳанги ҳуқуқии касбиашон ва омилҳои таъсиркунандаи он ва дар заминаи онҳо мафҳуми умумии ин навъи шуури ҳуқуқӣ муайян карда шудаанд. Инчунин шароит ва омилҳои таъсиргузор ба шуури ҳуқуқии касбии кормандони мақомоти корҳои дохилӣ баррасӣ гардидаанд, ки ба ташаккули шуури ҳуқуқии касбии кормандони мақомоти корҳои дохилӣ таъсир мерасонанд. Илова бар ин сухан дар бораи чунин функсияҳои шуури ҳуқуқӣ ба монанди: функсияҳои ташаккули ҳуқуқ, маърифатӣ, танзимӣ, баҳогузори, идеологӣ, иттилоотӣ, коммуникативӣ, аксиологӣ, тарбиявӣ ва пешгӯӣ меравад, ки бевосита ба шуури ҳуқуқии касбии кормандони мақомоти корҳои дохилӣ таъсири ҳалкунанда доранд.

Раджабзода Р.М.

Аннотация

Понятие профессионального правосознания: значения и фактор повышения уровня правовой культуры сотрудников органов внутренних дел

В данной статье определены вопросы правовой культуры сотрудников органов внутренних дел и их профессиональное правосознание, значение профессионального правосознания сотрудников органов внутренних дел в повышении уровня их профессиональной правовой культуры и факторы воздействия и на их основе общее понятие данной формы правосознания. Также рассмотрены условия и факторы, влияющие на профессиональное правосознание сотрудников органов внутренних дел и на их формирование. Кроме этого, речь идет о таких функциях правосознания, как функции формирования права, просветительная, регулятивная, оценочная, идеологическая, информационная, коммуникативная, аксиологическая, воспитательная и прогностическая функции, которые имеют непосредственное воздействие на профессиональное правосознание сотрудников органов внутренних дел.

Rajabzoda R.M.

The summary

The concept professional legal awareness: and factors of improving the level of legal culture of employees of internal affairs bodies

This article defines the legal culture of employees of internal affairs bodies and their professional legal awareness, the importance of professional legal awareness of employees of internal affairs bodies in raising the level of their professional legal culture and the factors of influence and on their basis the general concept of this form of legal awareness. The conditions and factors influencing the professional legal awareness of employees of internal affairs bodies and their formation are also considered. In addition, we are talking about functions of legal consciousness, such as functions of law formation, educational, regulatory, evaluation, ideological, information, communication, axiological, educational and prognostic functions, which have a direct impact on the professional legal awareness of employees of internal affairs bodies.

ИФРОТГАРОИИ ДИНӢ ДАР АФҶОНИСТОН: ОМИЛҶО ВА ШАКЛҶОИ ЗУҶУРИ ОН

Калидвожаҳо: ифротгароӣ, ифротгароии динӣ, терроризм, радикализм, гуруҳи ифротгаро, ифротгароии қавмӣ, муқобила бо ифротгароӣ, омилҳои ифротгароӣ, ҷиноят, ҷазо, ҷавобгарии ҳуқуқӣ, пешгирии ҷинояти ифротгароӣ.

Ключевые слова: экстремизм, религиозный экстремизм, терроризм, радикализм, экстремистская группа, этнический экстремизм, противодействие экстремизму, факторы экстремизма, преступление, наказание, юридическая ответственность, предупреждение экстремистской преступности.

Keywords: extremism, religious extremism, terrorism, radicalism, extremist group, ethnic extremism, countering extremism, factors of extremism, crime, punishment, legal liability, prevention of extremist crime.

Ифротгароӣ ё радикализм, ки дар забони форсӣ ё дарӣ онро метавон «тундрав» маънӣ кард, виҷаи русии «радикал» аз луғати юнонии «родикус» гирифта шудааст. Ифротгароӣ ё тундравӣ як бардошт ва фаҳми ҳоссе аз омӯзишҳо ва маорифи динӣ ва идеолуҷиҳои ғайридинӣ низ ҳаст, ки соҳибони ин бардошт бо истинод ва таъҷаб ба фаҳму қироати худ дар садади тағйири бунёдӣ дар ниҳодҳои динӣ, сиёсӣ, иҷтимоӣ ва иқтисодӣ ҳастанд ва шуморе аз афрод ва гуруҳҳои ифротгаро мехоҳанд ин тағйирро бо тавассули бадахшатафканӣ, куштору ситезачӯӣ ба анҷом бирасонанд. Бинобар ин, ифротгароӣ метавонад ба сӯи дахшатафканӣ ва терроризм биравад, он гуна ки бисёре аз гуруҳҳои ифротӣ, баҳусус, ифротгароии динӣ дар кишварҳои мусулмон ва ҷомеаи мусулмонон ба афроду гуруҳҳои дахшатафкан ё террорист табдил мешаванд.

Дар мавриди таърифи ифротият ва ифротгароӣ донишмандон, аз мусулмонон ва ғайримусалмон ақидаҳои муштарақеро мавриди таваҷҷуҳ қарор додаанд ва ҳама бар ситезачӯӣ ва нобурдбории ин тафаккур ва ҳомилони он ангушт мегузоранд.

Чунончи, яке аз донишмандон менависад: «Терроризм ва ифротияти муосир як мавҷудоти сиёсӣ ва истиҳборотист, ки иқтисод ва нисбият, ҷаҳонбинии сиёҳу сафед, таъминҳои куллии ғайримасъулона, далоили ноқофӣ барои иддао, даъвои бартарии кулӣ бар дигарон, шар пиндоштани муҳолифон, дифоъ аз меъёрҳои дугона, гароиш ба сӯи тафаккури

*Докторанти доктор фалсафаи Phd, доктор аз рӯйи ихтисоси ҳуқуқшиносии назди кафедраи назария ва таърихи давлат ва ҳуқуқи факултети ҳуқуқшиносии Донишгоҳи миллии Тоҷикистон.

гуруҳӣ, таърифи хувият бар асоси душманон, терури шахсият ва тафаккури растохезӣ мебошад»¹.

Ифротгароии динӣ дар кишварҳо ва ҷомеаи мусулмонон дар шаклу хувияти кунуниаш як падидаи наву шигифтовар аст. Дар таърихи ислом зуҳури падидаи ифротгароии динӣ, ки аз даруни хушунатгарӣ ва ситезаҷӯии ваҳшатнок ва терроризми интиҳор берун шавад, ба назар нарасидааст.

Чараёни ифротгароии ислом ё он чи, ки экстремист номида мешавад дар садади таҳаққуқи ҳукумати исломӣ ва шикасти душманони ислом бар мабнои қироат ва дидгоҳи худ аз роҳи хушунат ва ҷанг ҳастанд ва ҳаргуна созишу мудороро дар ин маврид нафӣ мекунанд. Онҳо демукросиро падидаи ғайриисломии душманони ғарбӣ муаррифӣ мекунанд ва интиҳоботро дар чихати раҳбарӣ ва давлати исломӣ номашруъ мепиндоранд. Яке аз нависандагони Афғонистон дар мавриди шаклгирӣ ва зуҳури ифротгароии исломӣ ин гуна тасвир ва таҳлил мекунад: «Бисёре аз гуруҳҳои чараёни ифротгароӣ исломии гуруҳҳои муншаиб аз Ихвон-ул-муслимини Миср ва соири аҳзоби исломии кишварҳои мусулмон ҳастанд, ки дар даҳаи 80 ва 90 садаи ХХ-уми мелодӣ ба вучуд омаданд. Ихвон-ул-муслимин ба унвони як чараёни исломгаро дар соли 1928 дар Миср ташкил гардид, ҷамоати Алфанният-ул-асқария (Созмони фаннӣ-низомӣ), Ҷамоатут-такфир ва-л-ҳиҷрат (Созмони такфир ва ҳиҷрат) ва Ҷамоату-л-қиҳод, Муназзаммату-т-таҳриру-л-исломӣ ё Созмони озодбахши исломӣ дар Миср гуруҳҳои ифротии исломӣ ҳастанд, ки аз Ихвону-л-муслимин ҷудо шуданд.

Гуруҳи такфирӣ, ки тавассути Шукрӣ Мустафо дар соли 1971 ташкил шуд, ба ҳадде дидгоҳи ифротгароёна аз ислом доштанд, ки ҳатто ҷомеаи мусулмони Мисрро исломӣ намедонистанд. Хизби таҳрир ба унвони як гуруҳи иншиобӣ дидгоҳи мавъизагароии Ихвон-ул-муслиминро дар чихати ислоҳ ва исломӣ сохтани ҷомеа тардид кард ва тавассул ба хушунат ва ҷангро барои касби қудрати сиёсӣ дар пеш гирифт. Гуруҳи «Алқиҳод» (ҷамоату-л-қиҳод), ки дар соли 1974 тавассути Солех Сария ба вучуд омад, ба қиҳоди мусаллаҳона дар расидан ба ҳукумати исломӣ дар ҳар замону шароите ва бо тавассул ба ҳар гуна хушунат муътақид буданд. Солех Сария бо нигоштани рисолаи «Алфаризату-л-ғоиб» (фарзи ғоиб) қавонини феълӣ дар ҷаҳонро қавонини кофирон хонд ва тарки қиҳоди мусаллаҳонаро омили инҳитот ва заволи иқтидори мусулмонон арзёбӣ кард. Айман Аззавоҳирӣ – пизишки мисрӣ, ки пас аз қатли Усома ибни Лодан раҳбарии созмони Алқоидаро даст гирифт, аз аъзои қиҳоди исломии Миср буд.

Чараёни ифротгароии исломӣ дар даҳаи ахири қарни бистум дар бисёре аз кишварҳои исломӣ, бахусус дар Покистон густариш ёфт.

¹ Фозил П.М. Баррасии авомил ва нишонаҳои ифротгароии динӣ ва нақши ислом дар ҷилавгирии он // <https://www.allstudyjournal.com/archives/2020/v.2i3.b.135>

Муҳимтарин созмонҳои ифротгароӣ, ки дар ин минтақа ба вучуд омаданд ва то ҳанӯз ба ҳузур ва ғаъолияти худ идома медиҳанд, ки онҳо иборатанд аз: созмони «Алқоида», тавассути Усома ибни Лодан ташкил шуд ва Усома дар аввали моҳи майи соли 2011 дар шаҳри Ибатободи Покистон тавассути нерӯҳои амрикоӣ ба қатл расид, Ҷамоати исломии мусаллаҳ дар Алҷазоир, Ҳизби таҳрири исломӣ дар Урдун ва Осиёи Миёна, Сипоҳи саҳоба, ки дар соли 1985 ба раҳбарии Мавлоно Ҳақнавоз Ҷаҳангӯӣ дар Покистон ташкил шуд. Лашкари Ҷаҳангӯӣ, Лашкари таййибаи бараҳнаи ҳофиз (қорӣ) Муҳаммадсаид дар Кашмир, ҳаракати мучоҳидини Кашмир, Ҷайши Муҳаммад, ки дар соли 2000 тавассути мавлоно Масъуд Азҳар дар Қарочии Покистон ташкил шуд. Таҳрики толибони Покистон, ки тавассути Байтуллоҳ Маҳсуд дар манотиқи қабоилии Покистон ба вучуд омад ва Маҳсуд дар соли 2009 тавассути ҳавопаймои бидуни халабони Амрико ба қатл расид. Таҳрики нуфузи шариасти муҳаммадӣ ё ҷунбиши иҷроии шариасти, ки тавассути Мавлавӣ Суфимуҳаммад дар соли 1992 дар қабоили шимоли ғарбии Покистон таъсис шуд ва раҳбарии ни гуруҳро домодаш – Мавлоно Фазлуллоҳ ба даст гирифт. Ҳаракати ансор дар Ҳинд ва ҳаракати мучоҳидин дар Кашмир, таҳрики исломии толибони Афғонистон, созмони «Аш-шабоб» дар Сумолиё, созмони «Бука ҳаром» (ҷамъияти мутааҳҳид ба ишоаи таъолими пайғамбари ислом ва ҷиход) дар Нойҷириё, созмони «Абӯюсуф» дар Филиппин, Созмони ҷамоати исломӣ дар Индонезиё ва муҳимтарин гуруҳи дигари ин ҷараён ДОВИШ ё Давлати исломии Ироқу Шом дар Ироқ ва Сурия дар соли 2014 ба раҳбарии Абӯбакри Бағдодӣ арзи вучуд кард. Ҳарчанд раҳбари ДОВИШ дар солҳои баъд кушта шуд ва ДОВИШ ҳузурӣ густардаи низомии худро дар Сурияву Ироқ аз даст дод, аммо тафаккури ДОВИШ ва ифротгароӣ ҳамчунон идома ёфт»¹.

Решаҳои ифротгароии динӣ, баҳусус ифротгароии исломӣ дар ҷомеаи мусулмонон ва кишварҳои исломӣ ба омилҳои муҳталиф бармегардад. Яке аз ин омилҳо дар қироат ва фаҳми динӣ аз марҷеъ ва ва мутуну нусуси дини ислом ниҳуфта аст. Баҳусус, ин фаҳму қироат аз ду марҷаъи появу аслии ислом, яъне, Қуръону ҳадис реша мегирад ва ношӣ мешавад.

Зоҳиргароӣ ва таъвилгароӣ аз Қуръону ҳадис фаҳму бардошти ифротияти диниро эҷод мекунад ва густариш медиҳад. Зоҳаргароӣ, яъне, бардошти зоҳирӣ аз лафзу маънии зоҳирӣ, ки ақлу истидлоли ақлонӣ ва урфиро намепазирад.

Ифротгароён бо тафсиру қироати мутафовит аз Қуръону ҳадис ва баҳрагирӣ аз он дар ҷиҳати тавҷеҳи ифротгароӣ ва ҳушунатгарӣ амал мекунанд, ҳарчанд илҳом аз аҳком ва омӯзаҳои исломӣ дар андешаву

¹Андешаманд Муҳаммадикром. Нигоҳи таҳлилий ба таърихи сиёсии ислом.- Нашрияти “Пайванд”. – 1398ҳ. (2020 м.). - С. 402.

амалкарди чараёни ифротгарой, ки то анчоми амалиёти интихорӣ инъикос меёбад, бо таҳлилу дидгоҳи мутафовити мусулмонон ва ғайримусулмонон баррасӣ мешавад. Дар ҳоле ки шуморе аз аносир, ҳалқаҳо ва гуруҳҳои муътадили чараёни исломгароии қироат ва ифротӣ ва ситезаҷӯёнаро нодуруст ва ношӣ аз фаҳми ғалати онҳо аз ислом медонанд, аммо баъзе аз таҳлилгарони ғарбӣ тафсиру таъвили ифротӣ ва хушунатгаронаро ниҳуфта дар аҳқому омӯзаҳои исломӣ ва мунтабиқ ба нусус талаққӣ мекунанд.

Тарзу усули тадрис ва омӯзиш дар мадориси суннатӣ ва ғайрирасмии динии кишварҳои исломӣ ва нисоби дарсии бозмонда аз садаҳои пешин дар мадрасаҳо яке аз дигар омилҳоеанд, ки ба ифротгарой дар миёни толибон ва донишомӯзони ин мадорис доман мезанад.

А. Муҳаммадикром ба ин бовар аст, ки: “Маҳрумиятҳои таърихӣ ва иҷтимоии як гуруҳи қавмӣ дар сохторҳои сиёсӣ-иҷтимоӣ, таҳҷуми фарҳангӣ ва нобудсозии арзишҳо ва сарватҳои фарҳангии як миллат, набуди фурсатҳои баробари иқтисодӣ, таъбиз ва таассуб, манфиатталабиҳои қавмӣ, забонӣ ва мазҳабӣ омил ва заминаи асосии авҷгирии андешаҳои ифротӣ ва машқҳои ифротгарой доништа мешаванд”¹.

Албатта, ифротгарой ва омили зуҳури афқору рафторҳои ифротӣ бо дарназардошти моҳият, бофто ва сохторҳои ҷомеа мутафовит аст. Дар бархе ҷомеа бардошт ва қироатҳои хосси динӣ-фирқай зарфияти қавӣ ва дар бархе маҳрумиятҳои таърихӣ, иҷтимоӣ, фарҳангӣ ва тақсим нашудани одилонаи манбаҳо ва фурсатҳои маҷуд бистарҳои мусоиду аслии тамоюл ва ғароишҳои ифротгароии динӣ пиндошта мешаванд.

Фақри иқтисодӣ ва фарҳангӣ дар кишварҳои исломӣ дигар омили рушду густариши ифротгароии динист. Бекорӣ ва бемориҳои музмини иҷтимоӣ аз фақр, ҳамчунон сатҳи поини огоҳии сиёсӣ ва ҳатто бесаводӣ, ки ба шакли густарда домангири ҷомеа ва кишварҳои исломист, ки заминаи зуҳур ва рушди ифротгароии динӣ шумурда мешавад. Албатта, ин воқеиятро набояд нодида гирифт, ки чараёни ифротгароии исломӣ як чараёни густарда миёни омаи мусулмонон ва рӯҳи ғолиб дар дохили ҷомеаи мусулмонон нест. Ин чараён мутааллиқ ба ҳалқаҳо ва гуруҳҳои бисёр кӯчаки ситезаҷӯи тақфирист, ки бо истифода аз фақри иқтисодӣ ва фарҳангӣ миёни мусулмонон сарбозгирӣ мекунанд.

Истеъмор ва истилоғарии хоричӣ ва қудратҳои тавсияталаб дар кишварҳои исломӣ, инҳисоргарой ва истибдоди сиёсӣ дар ин кишварҳо низ дар зуҳур ва рушди ифротгарой нақши қобили тавачҷуҳ доштаанд. Яке аз муаррихон ва нависандагони кишвар, ки дар мавриди ифротгарой ва гуруҳҳои мухталифи исломӣ пажӯҳишро анҷом додааст, нақши ғарб ва сиёсати ғарбиёнаро дар зуҳур ва рушди ифротгарой ва

¹Андешаманд Муҳаммадикром. Асари ишорашуда.- С. 404.

ҳамчунон низомҳои сиёсии ҳокими идиуложикро дар ин маврид муҳим ва қобили таваҷҷуҳ таҳлил мекунад: “Тадовуми сиёсати истилогарона ва таҳқиromeзи Ғарб дар мавриди масоили мухталифи мусулмонон ва кишварҳои исломӣ чун давоми муъзали Фаластин бо ҳимояти ҳамаҷониба ва бидуни қайду шарт аз давлати Исроил мӯҷиби эҷоди чараёни исломгарой дар фазои хусумат ва муқовимат алайҳи истеъмори Ғарб шуд ва ин чараёнро дар бистари хушунатгарой ва ифрот қарор дод.

Нуктаи дигар ба сиёсати дугона ва ғайришаффофи ғарбиҳо дар мавриди демукросӣ дар кишварҳои исломӣ бармегардад. Кишварҳои ғарбӣ бар хилофи ақидаҳоиашон дар ҳимоят аз демукросӣ ба сиёсати дугона дар кишварҳои исломӣ пардохтанд. Алҷазоир намунаи ин сиёсат буд, ки ба наҳве иқдоми низомӣро бар бутлони натиҷаи интиҳоботи соли 1991 бо сукути худ таъйид карданд ва ба демукросӣ пушти по заданд. Бархӯрди мушобеҳи онҳо бо пирӯзии Ҳамос дар интиҳоботи соли 2006 Фаластин буд, ки аз ҳар гуна робита бо давлати Ҳамос ибто варзиданд. Ҳамсӯӣ бо қудрати ҷенерол Ассисӣ дар Миср, ки раиси ҷумҳури мунтахаби Миср Муҳаммад Мурсӣ тавассути низомӣ барканор ва зиндонӣ шуд ва Ихвон-ул-муслимини Миср ғайриқонунӣ эълон гардид”¹.

Вучуди давлатҳои салтанатӣ ва ғайрисалтанатии худкома, мустабид ва вобаста ба кишварҳои ғарбӣ, баҳусус вобаста ба Иёлоти Муттаҳидаи Амрико дар баъзе аз кишварҳои исломӣ чун шуморе аз кишварҳои арабии Ховари Миёна. Ин давлатҳо дар ҳоле, ки тамоми қудрати сиёсиро дар инҳисори хонаводаҳои худ ва ҳалқаҳои наздик ва мутеи хеш қарор доданд, тамоми дарвозаҳои озодии баён ва озодиҳои маданияро бастанд ва дар воқеъ заминаро дар чихати рушди ифротияти динӣ мусоид карданд”².

Ҷолиб инҷост, ки бархе аз ин давлатҳо бо тамоми ҳувият ва амалқарди ғайридемукротик ва истибдодишон мавриди ҳимояти давлатҳои ғарбӣ буданд ва ҳанӯз ҳам ин ҳимоят барои шуморе аз онҳо идома дорад.

Ба унвони як кишвари исломӣ Покистон дар Осиё ва дар ҳамсоғии Афғонистон ба яке аз марказҳои рушду густариши ифротгароии динӣ табдил шуда аст. Далел ва омили рушди ифротгарой дар давлати мазкур ва сиёсати он дар ин маврид аз сӯи нависандагон ва таҳлилгарони мухталиф мавриди баҳсу арзёбӣ қарор гирифтааст. Дар бисёре аз ин таҳлилҳо нақши умдаро дар мавриди тарвиҷи ифротгароии динӣ истихбороти низомии артиши Покистон ба дӯш дорад.

¹Фозил Пуҳанёр Муҳаммадхусайн, баррасии авомил ва нишонаҳои ифротгароии динӣ ва нақши ислом дар ҷилавгирии он // <https://www.allstudyjournal.com/archives/2020/v.2i3.b.135>.

² Ҳамон ҷо.

Созмони истихбороти артиши Покистон аз ифротгароии динӣ ва гуруҳҳои ифротӣ дар минтақа, бахусус дар кишвари худашон ва Афғонистон дар ҷиҳати манобеи худ истифода мекунад. Дар ин маврид муаллифи китоби “Набард то охири нафас – шеваи ҷанги артиши Покистон” хонуми амрикоӣ дуктур К.К. Фейер батафсил бахс мекунад ва тарвиҷи ифротгароии динӣ ва ҷимоят аз ин тафаккур ва гуруҳҳо бархе аз фарҳанги стратегияи артиши Покистон меонад. Ҳатто ӯ иттиҳоди мекунад, ки дастрасии артиши Покистон ба силоҳи атомӣ баръакс стратегияи ин артишро дар ҷимоят аз ифротгароӣ ва ифротгароӣ динӣ тақвият кардааст: “Дар тӯли солҳои 1980 Покистон истифода аз гуруҳҳои ситезаҷӯи ҷиҳодро комилан ташдид бахшид. Аммо дарвоқеъ нуқтаи авҷи ин сиёсат пас аз озомии атомии 1998 мелодӣ буд, ки Покистон домани стратегияи набардҳои номутақоринро фаротар аз он чи то ҳол анҷом дода буд, бурд. Гӯеи воқеият аст, ки таслиҳоти ҳастаӣ Покистонро дар истифода аз ситезаҷӯён тавонотар ва ҷарритар сохтааст”.¹

“Муҳаммадикромӣ Андешаманд аз нависандагон ва пажӯҳишгарони Афғонистон аз нақши Покистон ва Созмони истихбороти он кишвар дар тақвияти ифротгароии динӣ ин гуна тасвир ва таҳлил ироа мекунад: “Умдатарин омили зуҳури тақвияти ҷараёни ифротгарии исломӣ дар Покистон ба ҷимояти ниҳодҳои расмӣ ва аслии қудрат дар кишвар, яъне, артиш ва Созмони иттилооти низомии он (ОСО) аз ин ҷараён бармегардад. Ниҳодҳои, ки ифротгароии исломиро ҳамсӯ бо манобеи миллии Покистон арзёбӣ мекунад, ин манобеъ дар душмании суннатӣ бо Ҳинд бар сари Кашмир ва нуфуз бар Афғонистон дар ҷиҳати дастрасӣ ба аҳдофи мавриди назар таъриф ва мушаххас мешавад. Ҷараёни ифротгароии исломӣ дар ҳоле аз сӯи артиш ҷимоят ва тақвият шуд, ки заминаҳои густариши ин ҷараён дар Покистон вучуд дошт. Қомеаи қабоилии берун аз иёлоти ҷаҳоргунаи федерол ва мадориси мазҳабии ғайрирасмӣ дар ҷаҳор давраи ахир ба қонун ва маркази пажӯҳиши ифротгароии исломӣ табдил шуданд”².

Мадориси динии Покистон дар замони ҳукумати генерол Зиёулҳақ тавсия ёфт. Вай дар ҷиҳати рушди мадориси динӣ будҷаи давлатӣ тахсис дод ва ҳатто роҳ ба ҷазби толибони ин мадорис ба артиш ҳамвор шуд. Дар нахустин соли ташкили Покистон (1047) 1937 мадрасаи динӣ вучуд дошт, аммо то охири садаи 20 шумори мадорис ба беш аз даҳ ҳазор расид. Дар ин мадорис дар ҷаҳор даҳаи ахир ҳазорон нафар аз кишварҳои мухталифи исломӣ дарс мехонданд ва ҳоло низ машғули дарсанд. Барномаи дарсӣ, усули тадрис ва таҳқиқи афқору дидгоҳҳо,

¹ Фейер К.К. Набард то охири нафас, шеваи ҷанги артиши Покистон. Тарҷумаи Холид Хусрав. ҷопи Институти мутолиаоти истретожики Афғонистон, соли 1378.- С. 302.

²Андешаманд Муҳаммадикром. Асари ишорашуда. - С. 407.

бахусус аз дин, ин мадрасаҳоро ба маркази ифротгарой мубаддал карда аст. Ин ифротгарой таъсири фаровоне ба густариши ифротгароии исломӣ дар кишварҳои ҳамсоияи Покистон, минтақа ва ҳатто ҷаҳон бачо гузошт. Дар тамоми амалиёти теруристӣ ва интиҳории имрӯз ин таъсири равшан аст. Дар бисёре маврид риштаи амалиёти интиҳорӣ дар берун аз Афғонистон ва Покистон билаҳира боз ҳам ба Покистон мерасад”¹.

Ифротгарой дар воқеъ ҳамсонсозии ҷомеа аз лиҳози фикрӣ ва рафторӣ, ҳатто дар тамоми арсаҳои ҳаёт аст. Ифротгароёни динӣ ва ғайридинӣ ва бахусус ифротгароёни динӣ ҳақиқати мутлақ аз фаҳми диниро дар инҳисори худ медонанд ва муътақиданд, ки ҳар гуна дарку фаҳми дигар аз дин нодуруст ва ботил аст. Аз ин рӯ, онҳо мехоҳанд тамоми ҷомеаи мусулмонӣ дар ҳар ҷои дунё ҳақиқати дарёфтани онҳоро аз дин ба унвони ҳақиқати мутлақи дин бипазиранду монанди онҳо фикр, рафтор ва амал дошта бошанд.

Бинобар ин, яке аз вижагиҳои ифротгарой маҳдудсозии озодӣ дар ҷомеаи инсонист: маҳдудсозии озодии тафаккур, озодии амал, озодии рафтор ва ҳар гуна озодиҳои шахсӣ. Ифротгарой дарвоқеъ андешаест, ки ҷаҳонро фақат бо ду ранг – сиёҳ ва сафед мебинад ва ҳеҷ ранги дигарро дар воқеиятҳои ҷаҳон ва миёни ҷомеаи инсонӣ намепазирад.

Тафаккури ифротият бар асоси ҳақиқати мутлақ ва ботили мутлақ устувор аст. Ифротгарой ва ифротгароёни динӣ худро ва афқору бардоштҳои худро дар мавриди дин, ҳақиқати мутлақ ва афқору бардоштҳои дигаронро ботили мутлақ мепиндоранд. Бо ин тафаккур худро инсонии бартар ва дигаронро инсонҳои фурутар аз худ ва мустаҳикки ҳар гуна мучозот медонанд.

Ситезаҷӯӣ, хирадсизӣ ва хирадгурезӣ баҳше дигар аз вижагиҳои тафаккури ифротгарой ва амалкарди ифротагроёни диниро ташкил медиҳад. Ифротгарён бо мантику мудоро бегонаанд ва ҳеҷ гоҳ барои табиғу тарвиҷи афқори худ ва нишон додани рафтору амалкарди худ роҳи мудорову мусолимагро пеш намегиранд. Барои таҳаққуқи андешаҳои худ бо зӯрӣ хушунат меварзанд ва ҳеҷ маҷолро барои баҳсу гуфтугӯи мантиқӣ ва ором бо муҳолифон ва мунтақидони худ намегузоранд. Аз ин рӯ, муҳолифон ва мунтақидони ифротгарой ду роҳ бештар надоранд: ё афқору амали онҳоро бипазиранду таслими онҳо шаванд ва гардани итоат бигузоранд ва ё дар баробари онҳо даст ба муқовимат бизананду бичанганд, чун забони ифротгарой забони мусолима ва мулоимат нест, балки забони хуну хушунат аст. Ифротгароён ҳамеша муҳолифони афқору андешаҳои худро гумроҳ ва шарр муаррифӣ мекунанд, то худашон хубу барҳақ вонамуд шаванд ва

¹ Фейер К.К. Асари ишорашуда.- С. 302.; Дар ин хусус, инчунин ниг.: Ифротгарой ва бозии қудрат дар Афғонистон. <https://www.bbc.com/Persian/afghanisatan-38142355>.

он гоҳ чиноёту хунрезиашонро дар азҳони худашон дар чихати нобудии гумроҳӣ ва шарр таърифу тавҷеҳ кунанд.

Паём ва табаоти ифротгарой зодаи афқору рафтори ифротгароён аст. Паёме, ки бо хушунат ва хун баён мешавад, ғайр аз ноамнию вайронӣ чӣ табаоти дигареро барои ҷомеаи башарӣ метавонад дар бар дошта бошад?

Табаоти ифротгарой ҳалалдор намудани амният, оромишу рифоҳи ҷомеаи инсонист. Мутаассифона, ифротгароии динӣ бештари кишварҳои исломиро пайваста мавриди таҳдид қарор медиҳад ва табаоти он барои ин кишварҳо, бахусус дар ҷануби шарқи Осиё, Шарқи Миёна ва шимоли Африқо бисёр хунину вайронгар аст.

Табаоти ифротгароии динӣ барои мусулмонон қабл аз ҳама табаоти ногувор аст. Ифротгарой исломро дар анзори ҷаҳон дини хушунату ситазаҷӯӣ муаррифӣ мекунад ва ҳатто мусулмонон дар асри ин ҷеҳраи ифротгароён мавриди суизанни умумӣ дар ҷомеа ва кишварҳои мухталиф, ки ақаллиятҳои иҷтимоиро ташкил медиҳанд, қарор мегиранд.

Ифротгарой нифоқу тафриқаро дар миёни ҷомеаи мусулмонон дар кишварҳои исломӣ тарвиҷу ташдид мекунад, аз ҳамзистии мусолимамомез ва зандагии маданӣ, аз тавсия ва пешрафти пойдор дар кишвар мекоҳад, амният ва ҳокимияти қонунро садама мезанад, мӯҷиби густариши ғасод дар давлатҳо мешавад. Ифротгарой аз пешрафту тараққӣ дар тамоми майдонҳои ҳаёти ҷомеа ва кишвари исломӣ, ки ҳузур дошта бошад, ҷилавгирӣ мекунад.

Алорағми он ки низоми сиёсии Афғонистон низоми ҷумҳурии исломӣ буд ва дар Қонуни асосии он кишвар ба сароҳат гуфта мешуд, ки ҳеч қонуне наметавонад дар муғойират бо ислом вазъ шавад, аммо ифротгарой ва гуруҳҳои ифротии динӣ дар муқобила бо ин низоми ҳокими сиёсӣ густариш доштанд.

“Гуруҳҳои шӯришӣ, ки дарвоқеъ афқори ифротгароёнаи диниро бо худ ҳамл мекунанд ва шӯриши ҷанги худро тавҷеҳи динӣ мекунанд, бар асоси эълони Давлати Афғонистон ба беш аз 20 гуруҳ мерасад. Бар асоси бароварди Созмони Милали Муттаҳид (СММ) ин гуруҳҳои шӯришӣ дар ҳоли ҷанг ҳудуди чилупанҷ ҳазор узв доранд, ки созмонҳои ифротгаро дониста мешаванд. Гуруҳҳои толибон, ал-Қоида ва Давлати исломӣ (ДОИШ) меҳварҳои аслии шӯриш ҳастанд. Аммо гуруҳҳои ғайримусаллаҳе монанди Ҳизбуттаҳрир ҳам мубаллиғи ифротгарой шумурда мешаванд.

Муассисаи мутолиоти истратегии Афғонистон дар гузоришхое хушдор дода, ки ифротгароии мазҳабӣ дар донишгоҳҳо, мадориси ғайрирасмӣ, шабакаҳои иҷтимоӣ ва ҳатто неруҳои пулис нуфуз кардааст, вале омори дақиқе дар сатҳи миллӣ вучуд надорад, ки мизони ифротгароиро дар саросари кишвар нишон диҳад. Аз назари бархе, шуморе аз созмонҳои ғайридавлатии сабтшуда дар давлат, ки шабакаи

телевизиёнӣ, донишгоҳу ташкилоти саросарӣ барои таблиғ доранд, низ саргарми ҳамин коранд”¹.

“Мизони нуфузи тундравони мазҳабӣ дар миёни мардум то он қост, ки ҳоло минбару масҷид ва оёту ҳадис ба дасти онҳост. Дасти кам чаҳор воқеият дар ҷомеаи Афғонистон бистари муносиборо барои парвариши тафаккури ифротгароии мазҳабӣ фароҳам кардааст:

- 1) боварҳои мазҳабӣ;
- 2) бесаводӣ;
- 3) синни поини ҷамъият;
- 4) фақри фарогир”².

Вақте ифротгароӣ дар ин чаҳор замина бо пул ва фазои мусоиди сиёсӣ ҳамроҳ шавад, эҳтимоли муваффақияти он ба низоми болое афзоиш меёбад.

Тахмин шуда, ки беш аз 99 дарсади ҷамъияти он мусулмон ва аз ҷумла ҳудуди 80 дарсади он суннии ҳанафӣ ва бақия шиаи ҷаъфарӣ ва шиаи исмоилӣ ҳастанд. Ифротгароӣ, ки имрӯза бахсбарангез шуда, умдатан дар ҳавзаи мазҳаби ҳанафии Афғонистон аст.

Ба лиҳози савод, бар асоси омили давлат 61 дарсади мардуми Афғонистон бесаводанд, аммо бисёре муътақиданд, ки шумори бесаводҳо бештар аз ин омор аст. Ҷамъияти бесавод бо мизони мазҳабӣ бештар аз афроди бесавод омадаи пазириши хониши ифротӣ аз дин ҳастанд. Ба ҳамин далел гуруҳҳои ифротгаро ҷамъияти рустоиро ҳадаф қарор медиҳанд.

Ҷамъияте муътақид ва бесавод ҳар қадар ҷавон бошад, ба ҳамон мизон омадаи барангехта шудан дар ҷомеа аст. Бар асоси омили сандуқи ҷамъияти СММ беш аз 46 дарсади ҷамъияти кишвар (27,5 млн нафар) зери 15 сол ва наздик ба 64 дарсади онҳо зери 24 сол ҳастанд”³.

Амилҳо ва заминаҳои рушду густариши ифротгароии динӣ дар Афғонистон гуногун ва мухталифанд. Дар ҳоле, ки омили ифротияти динӣ дар Афғонистон бахши қобили тавачҷуҳ шумурда мешавад, аммо омили хориҷии ифротияти динӣ нақши бештаре соҳиб аст. Таъсир ва нақши омили хориҷиро дар падидаи ифротгароии динӣ дар Афғонистон аз ин нукта метавон ба санҷиш гирифт, ки ифротгароӣ дар Афғонистон ҳамеша ва пайваста бо омили хориҷӣ ба вуҷуд омада густариш ёфтааст.

Натанҳо тафаккури ифротгароии динӣ дар Афғонистон як тафаккури воридотист, балки вуруди нерӯҳои хориҷӣ, аз ҷумла Иттиҳоди Шӯравӣ то ҳамлаи низоми Амрико ва даҳолати ғайримустақими низоми Покистон ва интишори афкори мазҳабии

¹ Ифротгароӣ ва бозии қудрат дар Афғонистон // <https://www.bbc.com/Persian/afghanisatan-38142355>.

² Фозил П.М. Баррасии авомил ва нишонаҳои ифротгароии динӣ ва нақши ислом дар ҷилавгирии он // <https://www.allstudyjournal.com/archives/2020/v.2i3.b.135>.

³ Фозил П.М. Асари ишорашуда.

салафият аз кишварҳои арабӣ, бахусус Арабистони Саудӣ пайваста ифротгароиро дар ин кишвар афзоиш ва густариш додааст. “Салафигарӣ”-и Арабистони Саудӣ аз тариқи мадориси динии Покистон ворида мадориси динии Афғонистон шуд ва ҳатто ба кишварҳои хавзаҳои Осиёи Марказӣ ва миёни муслмонон хавзаҳои Қафқоз ва Қалмар ва Федератсияи Россия нуфуз кард. Ифротгароӣ бо тарвиҷи салафигароӣ дар давраи ишғоли Афғонистон аз сӯи артиши собиқи Шӯравӣ дар шарқи Афғонистон, дар қабоили Покистон ва миёни бархе ҷамъаи муҳочирони афғонӣ роиҷ шуд, бо фаъолияти гуруҳҳои ҷиҳодӣ ва бавижа ҳокимияти гуруҳи Толибон густариш ёфт ва пас аз 11-уми сентябри соли 2001 ворида марҳилаи тозаии инкишоф шуд.

Ҳарчанд Толибон худро дар Афғонистон ҳанафимазҳаб мегӯянд, аммо равиш ва амалкардашон ҳеҷ нишоне аз мудорро ва алқонияти мазҳаби ҳанафиро инъикос намесозад. Бар акси онҳо дар амал нишон медиҳанд, ки фикри салафигарии ситезачӯ доранд ва бо афкори Имоми Аъзам, ки ҳеҷ аҳли қибларо тақфир намекунад ва ба қатли ҳеҷ муслмононе дастур намедиҳад, бегонаанд.

Агар ифротгароиро дар набуди омилҳои хориҷӣ ва дар набуди даҳолати низомии хориҷӣ, аз даҳолати Шӯравии собиқ то даҳолати низомии Амрико ва НАТО ва даҳолати Покистон мутолиа кунем, ҳузурӣ он дар ҷомеаи Афғонистон камранг аст. Аммо ин даҳолатҳо дар воқеъ ифротгароиро дар ин кишвар густардаву амиқ сохт.

Заминаҳои дохилии рушди ифротгароӣ дар Афғонистон монанди омилҳои дохилии ин падида дар бархе кишварҳои исломии дигар мусоид аст. Ҷомеаи Афғонистон як ҷомеаи суннатӣ, қабилӣ, фақир ва дорои ақибмондагӣҳои амиқи иҷтимоӣ-фарҳангӣ ва иқтисодист, ки ба осонӣ метавонад донаи ифротгароӣ дар он парвариш ёбад ва рушд кунад. Фақр, беадолатӣ ва уқдаҳои иҷтимоӣ нақшу таъсири муҳимме дар эҷоди афкори ифротгароии динӣ дар баробари давлати Афғонистон ва фаъолиятҳои ифротгароёна мешавад. Ҳасод ва солим набудани давлат ин омилро дар ҷиҳати рушди ифротгароӣ тақвият мекунад.

Яке аз омил ва заминаҳои рушду густариши ифротгароии динӣ дар Афғонистон ба заъфу камбудҳои омӯзиш ва таҳсилӣ дар ниҳодҳои маорифи аслиӣ ва мадрасаи динӣ ва таҳсилоти олиӣ ин кишвар бармегардад. Аз як тараф миёни мактаби асрӣ ва мадрасаи динӣ дар Афғонистон ҳамсӯй вуҷуд надорад, аз сӯи дигар дар барномаҳо ва нисоби таълимии ин ниҳодҳо афкори ифротгароёна ва қироатҳои ифротӣ аз дин ва маорифи динӣ тадрис мешавад. Таҳқиқи Институти мутолиоти истротежики Афғонистон нишон медиҳад, ки: “Нисоби дарсии марказҳои таълимӣ ва донишгоҳҳо омилҳои умдаи ифротгароист. Дар нисоби дарсӣ мавзӯот ба сурати илмӣ мунсаҷим ироа нашуда, тасалсул надоштан ва татбиқдихии мафҳуми динӣ бо воқеиятҳо ва ниёзмандиҳои дунёи ҷаҳид дар нисоби марокизи динӣ ба сурати возеҳ боиси тавлиди фикри ифротӣ шуда ва густариши радикализм дар ниҳодҳои таҳсилӣ нигаронии ҷиддие рӯ ба рӯи суббот, амният ва тавсия

ба ҳисоб меояд. Аз ҳамин сабаб аст, ки борҳо парчами ДОИШ ва Толибон барафрошта шудааст”.¹

Муҳимтарин табиати ногувори рушди ифротгароӣ дар Афғонистон тарвиҷи фарҳанги такфиргароӣ, ҳушунат ва ҷангу ҷилавгирӣ аз субботу тавсиаи пойдор дар тамоми арсаҳои ҳаёти иҷтимоӣ, сиёсӣ ва иқтисодию амниятист.

Рушди ифротгароӣ дар Афғонистон ба терроризм ва густариши тавлиду қочоқи маводди муҳаддир, густариши фасод ва қонуншиканию қонунғузезӣ анҷомид. Ифротгароӣ дар Афғонистон зиндагии мусолимадомез ва маданияро дар ҷомеа миёни тамоми гуруҳҳои иҷтимоӣ қавмӣ ва мазҳабӣ сиёсӣ хароб кард, нафратпароканӣ ва хусуматҳои мухталифи иҷтимоӣ ва сиёсиро доман зад, иқтисоди қонуниро аз миён бурд ва ҷояшро иқтисоди ғайриқонунӣ ва мофиёӣ гирифт, заминаро барои даҳлати хориҷӣ ва таблиғи афкори воридотӣ бар боварҳои динии суннати мардум мусоидат кард.

ББС дар як таҳқиқи худ дар мавриди табаоти ифротгароӣ бар рушди маводди муҳаддир ва даҳлати хориҷӣ ва тағзияи ифротагароӣ аз онҳо, нақши ифротгароӣ дар бозии қудрат менависад: “Бештари манобеъ, ки бо ББС суҳбат кардаанд, меӯянд, ки ифротгароии мазҳабӣ дар Афғонистон бо пулҳои ҳангуфти ҷамъшуда аз манобеъи мухталифе дар кишварҳои арабиноҳиши Халиҷи Форс, Арабистони Саудӣ, Покистон ва ҳамчунин вучухоти мазҳабии сармоядорон ва мардуми маҳаллии Афғонистон ва ҳатто тавлиду тичорати маводди муҳаддир тағзия мешавад.

Маҳсусан дар Афғонистон муомилоти маводи муҳаддир бо терроризму ифротгароӣ робитаи мустақим ва мутақобили худро то кунун нигоҳ дошта, онро такмил медиҳад. Кишти навад дарсади тарёки ҷаҳон дар манотиқи таҳти тасарруфи Толибон дар вилояти Ҷилманд баёнгари ин робита ва таъсир аст. Ҳарчанд рушду густариши тавлиди маводи муҳаддир дар Афғонистон аз нимаи дуҷуми солҳои 80 – уми асри ХХ оғоз гардида бошад ҳам, аммо пас аз васеъ гардидани ҳокимияти Толибон дар охири садаи бистуми мелодӣ тавлиди маводи муҳаддир ва муомилоти он ҷандин маротиба афзоиш ёфт. Мутобиқи гузориши СММ, тавлиди маводи муҳаддир пеш аз соли 2001 дар Афғонистон 185 тона буд, аммо то поёни иморати Толибон дар ин сол тавлиди он ба 3400 тонна боло рафт, ки аз афзоиши босуръати истеҳсол ва муомилоти он дарак медиҳад. Ин миқдор дар соли 2007 ба 5900, дар соли 2016 ба 8 ҳазор, дар соли 2017 ва 2018 ба 9 ҳазор тонна расид. Дар ин солҳо заминҳои зери кишти тарёк аз дусад ҳазор гектар ба сесад ҳазор гектар афзоиш ёфт.²

¹ Ифротгароӣ, авомил ва роҳқалҳо // <https://8m.af/extremism-factors-and-solutions>

² Афзоиши тавлиди маводи муҳаддир дар Афғонистон, БиБиСи: <https://www.bbc.com/persian/afghanistan-41994135>; Азиззода У. А., Езидяр М.А. Муомилоти ғайриқонунии

Бинобар ин, агар чунин сармояи ҳангуфт бо ҳимояти гуруҳи шӯришӣ, мадориси хорич аз контрули давлат, маркази мазҳабии сабтнашуда ҳамроҳ шавад ва маҳдудаи нуфузи ифротгарой ба ҳамин густардагӣ бошад, бархе манобеъи дипломатик ва бахшҳое аз марказҳои қудрат ҳам дар пушти саҳна бо он ҳамнаво бошад ва давлат ҳам натавонад иқдومه кунад, он гоҳ аҳаммияти ифротгарой дар бозии қудрат ошкор мешавад. Бо ин ҳол ифротгарой дар сахнаи сиёсии Афғонистон чӣ нақше метавонад бозӣ кунад? Касоне, ки бо ББС суҳбат кардаанд, муътақиданд, ки ифротгароии мазҳабӣ дар талош барои тағйири қоидаи бозии қудрат дар Афғонистон аст ва мекӯшад сиёсати мазҳабиро ҷойгузини сиёсати қавмӣ кунад.

Ҳоло сиёсати қавмӣ дар бозии қудрат нақши умдае дошта, аз даргирии мусаллаҳона дар даҳаи 70 то муборизоти интиҳоботӣ дар даҳаи навад ва ҳолати кунунинии Афғонистон ин натиҷаро ба бор овард, ки бар сиёсати қавмӣ афзалиятҳо дода шуд. Аммо ифротгароии мазҳабӣ мехоҳад ба натиҷаҳои дигаре соҳиб шавад, ки ин далолат аз кушишҳои қудратҳои ҷаҳонии дар муубориза ҳамроҳбуда ва қудрати ғолиби ҷангии кишвар мебошад”.¹

Барои ҷилавгирӣ аз зиёнҳои ифротгарой, ки тамоми самтҳои ҳаёти иҷтимоиро дар Афғонистон ва хорич аз он нишона мегирад, бояд роҳҳои муассири муқобила бо ифротгарой ташхис ва амалӣ карда шавад.

Аз он ҷо, ки ифротгарой як падидаи тақомулӣ нест ва танҳо як омили муайян дар зуҳуру густариши он нақш надорад, бино бар ин, роҳи муқобила бо ифротгарой низ танҳо ба як омил наметавонад хулоса шавад. Ифротгарой дар Афғонистон ва ҷомеаи мусулмонон афзун бар он аст, ки аз омили мухталифи иҷтимоӣ, сиёсӣ, иқтисодӣ, амниятӣ, истиҳборотӣ ва масоили дигар ношӣ мешавад, аз тафаккури фарҳанги динӣ ва иҷтимоӣ низ бармеҳезад.

Ҳамин тариқ, ифротгарой як фикру зехният аст, ки агар ислоҳ ва тасҳеҳ нашавад ба фарҳанг табдил мегардад ва замоне, ки ифротгарой ба фарҳанг табдил шавад, як падидаи дерпо ва саҳтҷон мешавад, ки дар кишрҳои мухталифи иҷтимоӣ нуфуз мекунад ва қудрати таъсиргузориҳои амиқу густарда меёбад. Бинобар ин, аз табдил шудани фикр ва зехнияти ифротгарой ба фарҳанг бояд ҷилавгирӣ кард. Роҳи оғози ин ҷилавгирӣ дар низомҳои омӯзишӣ ва таҳсилӣ дар мадорису макотиб, дар масочид ва марокизи таълими динӣ нухуфтааст. Нисоби дарсӣ дар тамоми ин ниҳодҳо бояд мутаҳаввил гардад. Фаҳму қироати динӣ, ки бархе онро бо ситезаҷӯӣ ва нафратпароканӣ ироа мекунанд, ба фаҳму бардошти инсонӣ ва бародарӣ аз дин тағйир ёбад. Як корзори азими таблиғотӣ ва

маводи муҳаддирва ҳамбастагии он бо терроризми байналмилалӣ.// Давлатшиносӣ ва ҳуқуқи инсон.- № 1.- 2021. – С. 38-48.

¹ Ифротгарой, авомил ва роҳҳалҳо.<https://8m.af/extremism-factors-and-solutions>

як растохези бузурги фарҳангӣ бояд дар чихати ҷилавгирӣ аз фикру зехниятӣ ифротгарой аз дин дар ҷомеа ба роҳ бияфтад. Масочид, уламои динӣ, ҷомеаи маданӣ, матбуот, аҳли мактабу донишгоҳ, равшанфикрон, нависандагон, хунармандон ва тамоми қишри огоҳи ҷомеа бояд дар ин корзор ва ин растохез нақши худро иҷро кунанд. Зехниятсозии иҷтимоӣ-фарҳангӣ, гуфтмонсозӣ, фаъолиятҳои маданияту равшангароёна роҳи афзоиши сатҳи огоҳист ва дар воқеъ ба ин масоил кумак мекунад. Он метонад ба лиҳози зехнӣ-фикрӣ осебпазирҳои афрод дар баробари дидгоҳҳои ифротгароёна коҳиш ёбад ва ифротгароён натавонад бароҳати афродро ба тарафи худ бикашонанд. Фаротар аз зарфиятсозӣ ва огоҳидихӣ бояд ба ниёзмандӣҳо ва мутолиботи шаҳрвандон расидагӣ шавад. Иштиғолзоӣ ва фароҳамсозии фурсатҳои зиндагӣ метавонад аз пайвастанӣ афрод ба ифротгарой ҷилавгирӣ кунад. Афроди бекор, фақир ва маҳруме, ки гирифториҳои зиёде дар зиндагӣ доранд, аз ногузирӣ ба ақида ва амали ифротгароён мепайванданд.

Адабиёт:

1. Азиззода У.А., Езидяр М.А. Муомилоти ғайриқонунии маводи муҳаддир ва ҳамбастагии он бо терроризми байналмилалӣ // Давлатшиносӣ ва ҳуқуқи инсон.- № 1.- 2021. – С. 38-48.
2. Андешаманд Муҳаммадикром. Нигоҳи таҳлилий ба таърихи сиёсии ислом.- Пайванд.- 1398.
3. Ифротгарой ва бозии қудрат дар Афғонистон. [https:// www. bbc. Com /Persian /afghanisatan-38142355](https://www.bbc.com/Persian/afghanisatan-38142355).
4. Ифротгарой, авомил ва роҳхалҳо // <https://8m.af/extremism-factors-and-solutions>
5. Мубориза бо ифротгарой. [https://www.daily.afghanisatan. Com /nationaldetail. php? post_id=126946](https://www.daily.afghanisatan.com/nationaldetail.php?post_id=126946)
6. Фейер К.К. Набард то охири нафас, шеваи ҷанги артиши Покистон. Тарҷумаи Холид Хусрав. - Нашрияти Институти мутолиаоти истретожики Афғонистон.- 1378.
7. Фозил П.М. Баррасии авомил ва нишонаҳои ифротгароии динӣ ва нақши ислом дар ҷилавгирии он // <https://www.allstudyjournal.com/archives/2020/v.2i3.b.135>

Езидяр М.А.

Фишурда

Ифротгароии динӣ дар Афғонистон: омилҳо ва шаклҳои зуҳури он

Дар доираи мақолаи баррасишаванда муаллиф кӯшидааст дар қадами аввал ифротгароиро ба унвони як падидаи ҷаҳонӣ мавриди таърифу таҳқиқ қарор дода, омилҳои зуҳури онро дар шароити ҷомеаи ҷаҳонӣ ва махсусан Афғонистон мавриди омӯзишу таҳқиқ қарор диҳад. Муаллиф бо истифода аз адабиёти илмӣ ва ҳолати ҳуқуқтатбиқсозии мақомоти давлатӣ дар ин самт мафҳум ва моҳияти ин зуҳуроти

хавфноктарини ҷомеаи инсонӣ, махсусан дар ҷомеаи исломӣ паҳнгарда – ифротгароии динӣ ва шаклҳои зоҳиршавию ташаккули онро баррасӣ намояд. Ҳамзамон ӯ кушидааст ҳулосаҳои асосноки илмӣ бароварда бо назардошти ҳолати кунунии Афғонистон барои пешгирӣ намудани ифротгароии динӣ ҳулосаҳои мушаххасро пешниҳод намояд.

Езидяр М.А.

Аннотация

Религиозный экстремизм в Афганистане: факторы и формы его проявления

В данной статье автор стремится, прежде всего, определить и изучить экстремизм как глобальное явление, а также изучить факторы его проявления в контексте мирового сообщества, и особенно в Афганистане. Используя научную литературу и состояние право применения в этой сфере, автор анализирует понятие и сущность этого опаснейшего явления человеческого общества, особенно в исламском обществе – религиозного экстремизма, его проявлений и форм формирования. В то же время он стремился сделать обоснованные научные выводы, учитывая текущую ситуацию в Афганистане, и сделать конкретные выводы для предотвращения религиозного экстремизма.

Ezidyar M.A.

The summary

Religious extremism in Afghanistan: factors and forms of its manifestation

In this article, the author seeks, first of all, to define and study extremism as a global phenomenon, as well as to study the factors of its manifestation in the context of the world community, and especially in Afghanistan. Using the scientific literature and the state of the law of application in this area, the author should consider the concept and essence of this most dangerous phenomenon of human society, especially in Islamic society – religious extremism, its manifestations and forms of formation. At the same time, he sought to draw sound scientific conclusions given the current situation in Afghanistan and draw concrete conclusions to prevent religious extremism.

**II. ҲУҚУҚИ КОНСТИТУТСИОНӢ, МУРОФИАИ СУДИИ
КОНСТИТУТСИОНӢ, ҲУҚУҚИ МУНИСИПАЛӢ**

(ИХТИСОС: 12.00.02)

**II. КОНСТИТУЦИОННОЕ ПРАВО, КОНСТИТУЦИОННЫЙ
СУДЕБНЫЙ ПРОЦЕСС, МУНИЦИПАЛЬНОЕ ПРАВО
(СПЕЦИАЛЬНОСТЬ: 12.00.02)**

Саъдизода Дж.,*
Бобозода У.Э.**

**ПРИНЦИПЫ ПРОВЕДЕНИЯ ВЫБОРОВ ПРЕЗИДЕНТА
РЕСПУБЛИКИ ТАДЖИКИСТАН**

Калидвожаҳо: ҳуқуқ, давлат, принцип, принципҳои ҳуқуқ, фарҳанг, интиҳобот, интиҳоботи умумихалқӣ, фарҳанги ҳуқуқӣ, фарҳанги ҳуқуқи инсон, фарҳанги ҳуқуқи интиҳоботӣ, принципҳои интиҳоботи Президент, Президент, асосҳои ҳуқуқ, умумӣ, баробар, бевосита, овоздиҳии пинҳонӣ, падидаи ҳуқуқ, соҳаи ҳуқуқ, низоми интиҳобот, ҳуқуқи интиҳобот.

Ключевые слова: право, государство, принцип, принципы права, культура, выборы, всенародные выборы, правовая культура, культура прав человека, избирательная правовая культура, принципы права, принципы выборов Президента, Президент, основы права, всеобщий, равный, прямой, тайное голосование, институт права, отрасль права, избирательная система, избирательное право.

Keywords: law, state, principle, principles of law, culture, elections, popular elections, legal culture, culture of human rights, electoral legal culture, principles of presidential elections, President, foundations of law, universal, equal, direct, secret ballot, institute of law, branch of law, electoral system, electoral law.

В современное время, чтобы объявить или признать самостоятельной областью отрасль права или науки, существует несколько требований, одним из которых является принципы. Принцип – база или правовая основа, фундамент и основание, невозможно представить любую отрасль права без принципа. То есть в каждом секторе есть свои принци-

* Заведующий кафедрой прав человека и сравнительного правоведения юридического факультета ТНУ, кандидат юридических наук, доцент.

** Соискатель кафедры прав человека и сравнительного правоведения юридического факультета ТНУ.

пы, которые являются его правовой основой и фундаментом. Реализация принципов, прежде всего, зависит от уровня избирательной правовой культуры дееспособных граждан.

Понятие принципа происходит от латинского слова *principium*, что означает основание, начало, закон и идея. Толковый словарь русско-интернациональных заимствований разъясняет принцип следующим образом:

1) основная идея любой теории, учения, науки, мировоззрения, политической организации и т.д.;

2) мысль и внутреннее убеждение, определяющее поведение¹.

Избирательное право – это одно из явлений, в котором очень велика роль принципов как база и правовая основа. Избирательные принципы – это основополагающие идеи, правовые столпы и руководящие нормы, которые составляют основу избирательной системы в Республике Таджикистан (далее -РТ). Необходимо отметить, что выборы и его принципы отражают непосредственную сущность демократизации волеизъявления народа в Основном законе страны – Конституции РТ, на основании которой приняты отдельные законы².

Конституционный закон (КЗ) РТ «О выборах Президента Республики Таджикистан» устанавливает принципы участия граждан в выборах, которые вытекают из содержания ст. 1, 2, 3 и 4. Следует отметить, что эти принципы составляют основу проведения президентских выборов в стране, и посредством принципов осуществляется избирательное право граждан³. В ст. 1 указанного закона перечислены наиболее важные принципы и избирательные права граждан, а последующие статьи этого закона разъясняют их содержание. На основании ч. 1 ст. 1 указанного закона выборы Президента РТ осуществляются гражданами на основании всеобщего, равного и прямого избирательного права при тайном голосовании. Данная норма является логическим продолжением ст. 65 Конституции РТ, определяющая принципы президентских выборов.

¹ Шарифов В. Луғати тафсирии калимаҳои русӣ-интернационалӣ. – Душанбе: Сарредаксияи илмӣ ва таърихӣ, 1984. – С. 247.

²Сафарзода Н.Ф. Конституция – дастоварди миллии халқи тоҷик // Илм ва фановарӣ.- Душанбе: Сино, 2014.№2 – С. 144-150; Саъдизода Дж., Сафарзода Н.Ф. Гарантии прав и свобод человека в Конституции Республики Таджикистан. // Проблемы совершенствования законодательства и прокурорской деятельности: материалы X Международной научно-практической конференции студентов, магистрантов и аспирантов «Проблемы совершенствования законодательства и прокурорской деятельности», организованной Институт прокуратуры РФ ФГБОУ ВО «Саратовская государственная юридическая академия» (28 ноября 2016 года): в 3 т. – Т. II. – Саратов: Амрит, 2016. – С. 72-74.

³Саъдизода Ч. Принсипҳои асосии интихобот ва нақши онҳо дар таъмини ҳуқуқи интихоботии шаҳрвандон // Нақши падидаи интихобот дар бунёди давлати демократӣ (маҷмуаи мақолаҳо). // Зери таҳрири д.и.х. Насурдинов Э.С. – Душанбе: «Андалеб-Р», 2015. – С. 50-58.

В соответствии со ст. 3 КЗ РТ: «Граждане Республики Таджикистан участвуют в предвыборной кампании и голосовании по выборам Президента Республики Таджикистан добровольно и на равных основаниях. Голосование по выборам Президента Республики Таджикистан является тайным и осуществляется гражданами непосредственно. Каждый гражданин имеет один голос. Контроль за волеизъявлением граждан не допускается»¹.

Содержание принципа всеобщего избирательного права разъяснены в ст. 2 указанного закона. Данная статья наименована «Избирательное право граждан» и гласит: «Граждане Республики Таджикистан, достигшие 18-летнего возраста до дня выборов, независимо от их национальности, расы, пола, языка, вероисповедания, политических убеждений, образования, социального и имущественного положения, имеют право участвовать в выборах Президента Республики Таджикистан. Граждане, признанные судом недееспособными, либо отбывающие наказание в виде лишения свободы по приговору суда, не имеют права участвовать в выборах Президента Республики Таджикистан. Запрещается какое-либо ограничение избирательного права граждан Республики Таджикистан, кроме случаев, предусмотренных настоящим конституционным Законом»².

В соответствии с Конституцией и действующим законодательством, выборы Президента РТ и народных депутатов являются всеобщими в Республике Таджикистан. То есть этот принцип распространяется только на выборы Президента РТ, депутатов Маджлиси намояндагон и местных мажлисов, включая выборы депутатов Джамоата. Это право гарантируется во время избирательной кампании организационными мерами. На основании закона, в список избирателей включается гражданин, достигший в день выборов 18-летнего возраста, постоянно или временно проживающий на территории избирательного участка и имеющий право участвовать в голосовании. Избиратель включается в список избирателей только на одном избирательном участке³.

Одним из основных принципов выборов, обеспечивающих стабильный избирательный процесс, является равное участие граждан в выборах. Ст. 3 КЗ РТ «О выборах Президента Республики Таджикистан» кратко определяет равное избирательное право следующим образом: «Граждане Республики Таджикистан участвуют в предвыборной

¹ Қонуни конституционии ҶТ “Дар бораи интихоботи Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон” аз 21-уми июли соли 1994. [Захираи электронӣ]. – Манбаи дастрасӣ: www.mmk.tj (санаи мурочиат: 27.09.2020с.).

² Қонуни конституционии Ҷумҳурии Тоҷикистон “Дар бораи интихоботи Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон” аз 21-уми июли соли 1994. [Захираи электронӣ]. – Манбаи дастрасӣ: www.mmk.tj (санаи мурочиат: 27.09.2020с.).

³ Фарҳанги истилоҳоти ҳуқуқи конституционӣ ва ҳуқуқи маъмурӣ // Зери таҳрири н.и.х. Имомов А.И. ва Диноршоев А.М. – Душанбе, 2013. - С.535.

кампании и голосовании по выборам Президента Республики Таджикистан добровольно и на равных основаниях». Из формулировки данной статьи вытекает, что равное избирательное право означает, что гражданин участвует в выборах на равных основаниях и каждый человек имеет один голос¹. Иными словами, голоса граждан одинаково влияют на окончательный результат выборов. Независимо от социально-имущественного положения и образования гражданин имеет один голос, а также голоса мужчин и женщин равны. Установление принципа равного избирательного права является логическим продолжением нормы Конституции РТ, которая гарантирует равенство всех перед законом и судом, в том числе мужчин и женщин, и провозглашает равное избирательное право. Из контекста законодательства страны вытекает, что равное избирательное право распространяется не только на активные выборы – избиратели, но и на неактивные выборы, то есть на избираемые.

Таким образом, в соответствии со ст. 27 КЗ РТ «О выборах Президента Республики Таджикистан», кандидаты на пост Президента Республики Таджикистан с момента их регистрации Центральной комиссией по выборам и референдумам участвуют в предвыборной кампании на равных основаниях, имеют равное право на использование возможностей СМИ, в том числе радио и телевидения. Всем зарегистрированным кандидатам на пост Президент обеспечиваются равные условия материально-технического и финансового обеспечения избирательной кампании. Ст. 12 указанного закона закрепляет полномочия Центральной комиссии по выборам и референдумам, одна из которых заключается в обеспечении равных условий для участия в избирательной кампании кандидатов на пост Президента РТ. Альтернативой является ст. 14 настоящего КЗ, которая предусматривает полномочия окружной избирательной комиссии по выборам Президента РТ, наряду с другими полномочиями, также обеспечивает равные условия для участия в избирательной кампании кандидатов на пост Президента РТ. Принцип равного участия граждан в выборах гарантируется конституционным законом на всех этапах выборов.

Принцип, обеспечивающий прозрачность выборов – это прямое избирательное право. В соответствии со ст. 1 КЗ РТ «О выборах Президента Республики Таджикистан», выборы Президента РТ осуществляются гражданами страны на основании... прямого избирательного права.... В соответствии со ст. 3 указанного закона граждане непосредственно осуществляют свое избирательное право, в частности право голосовать. В соответствии с Конституцией и законодательством выборы Президента, депутатов Маджлиси намояндагон Маджлиси Оли и мест-

¹ Насурдинов Э.С. Правовая культура: монография / Э. С. Насурдинов; [отв. ред. Ф.Т. Тахиров]. – М.: Норма, 2014. – 352 с.

ных Маджлисов проводятся напрямую, то есть непосредственно в РТ. Президент и народные депутаты избираются непосредственно избирателями. Так как прямые выборы гражданами Президента и народных депутатов являются демократической формой выборов и позволяют избирателям выбрать человека, которому они действительно доверяют.

Опыт стран мира показывает, что основным разработанным способом избрания народных депутатов являются прямые выборы. Принцип прямых выборов используется во всех странах мира. Важные международные акты также признают прямые выборы, рассматривают их как один из разработанных способов избрания главы государства и депутатов, и таким образом рекомендуют всем государствам организовывать и избирать главу государства и представительные органы.

Для обеспечения непосредственного или прямого принципа государство принимает необходимые меры. В соответствии со ст. 30 указанного закона каждый избиратель голосует лично. Голосование за других лиц запрещается. Избирательные бюллетени выдаются участковой избирательной комиссией на основании списка избирателей избирательного участка по предъявлению паспорта гражданина РТ или других, удостоверяющих личность документов, перечень которых определяется Центральной комиссией по выборам и референдумам. Каждый избиратель расписывается в получении избирательного бюллетеня в списке избирателей напротив своей фамилии, имени и отчества. Избиратель, не имеющий возможности в день выборов находиться по месту своего жительства, может затребовать у участковой избирательной комиссии по своему месту жительства избирательные листы, принять решение в отношении кандидата в Президенты РТ и оставить заполненные избирательные листы в закрытом конверте в участковой избирательной комиссии. В получении избирательного листа избиратель расписывается в списке избирателей. Форму и текст избирательного листа устанавливает Центральная комиссия по выборам и референдумам. В случаях, когда отдельные избиратели по состоянию здоровья или по другим причинам не могут прибыть в помещение для голосования, участковая избирательная комиссия по их просьбе может поручить не менее чем двум членам комиссии организовать голосование в месте пребывания избирателей. Избиратели, по каким-либо причинам не включенные в список избирателей, на основании документа, удостоверяющего личность и место жительства, включаются в приложение к списку избирателей.

Принцип тайное голосование, предусмотрено в различных нормах КЗ РТ «О выборах Президента Республики Таджикистан». В частности, этот принцип предусмотрен и разъяснен в ст. 1, 3, 30, 31. В соответствии со ст. 1 этого закона выборы Президента РТ осуществляются гражданами страны на основании тайного голосования. В соответствии со ст. 3 указанного закона голосование по выборам Президента РТ является тайным. Контроль за волеизъявлением граждан не допускается.

Следует отметить, что тайное голосование, являясь одним из важнейших принципов выборов. Граждане РТ участвуют в выборах Президента и представительных органов государственной власти при тайном голосовании. Тайное голосование означает, что никакой контроль над волеизъявлением избирателей не допускается. Принцип тайного голосования на выборах гарантируется определёнными мерами. Ст. 30 КЗ РТ «О выборах Президента Республики Таджикистан» предусматривает, что голосование проводится в специально отведенных помещениях, в которых должны быть оборудованы в достаточном количестве кабины или комнаты для тайного голосования, определены места выдачи избирательных бюллетеней и установлены избирательные ящики. Избирательные ящики устанавливаются таким образом, чтобы голосующие при подходе к ним обязательно проходили через кабины или комнаты для тайного голосования. Ответственность за организацию голосования, обеспечение тайны волеизъявления избирателей, оборудование помещений и поддержание в них необходимого порядка несет участковая избирательная комиссия. В день выборов перед началом голосования избирательные ящики контролируются или опечатываются председателем участковой избирательной комиссии в присутствии всех членов избирательной комиссии.

В целях обеспечения принципа тайного голосования ст. 31 этого закона гласит: «Избирательные бюллетени заполняются голосующими в кабине или комнате для тайного голосования. При заполнении бюллетеней запрещается присутствие кого бы ни было, кроме голосующего. Избиратель, не имеющий возможности самостоятельно заполнить бюллетень, вправе пригласить в кабину или комнату другое лицо по своему усмотрению, кроме членов избирательной комиссии, ответственных лиц, национальных и международных наблюдателей, представителей средств массовой информации. Голосующий ставит знак плюс «+» в пустом квадрате избирательного бюллетеня напротив фамилии, имени и отчества кандидата, за которого отдаёт свой голос. В случае голосования против всех кандидатов на пост Президента Республики Таджикистан, голосующий ставит знак плюс «+» в пустом квадрате избирательного бюллетеня, в строке «против всех кандидатов». Заполненный бюллетень, голосующий опускает в ящик для голосования»¹.

Одна из важнейших гарантий принципа тайного голосования – отсутствие имени избирателя в бюллетене. Таким образом, государство обеспечивает принцип тайного голосования не только путем организации специальных кабин, но и путем обеспечения прав граждан на протяжении всего процесса голосования, в том числе после опускания бюллетеня в урну для голосования. Поэтому бюллетень для голосования не

¹Қонуни конститусионии ҶТ “Дар бораи интихоботи Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон” аз 21-уми июли соли 1994. [Захираи электронӣ]. – Манбаи дастрасӣ: www.mmkt.tj (санаи муроҷиат: 27.09.2020с.).

содержит информации об избирателе, это сделано для обеспечения принципа тайного голосования. Наличие принципа тайного голосования на выборах и строгая государственная гарантия, способствует тому, что гражданин действительно может проголосовать за достойного кандидата, находясь в специальной кабине для голосования при этом никого не боясь. Тем самым, государство обеспечивает тайну голосования гражданина, и никто, кроме гражданина, не может быть проинформирован о его воле.

Следует отметить, что реализация избирательных принципов зависит от уровня правовой культуры, особенно избирательной правовой культуры¹. Поэтому необходимо принять ряд мер по повышению избирательно-правовой культуры.

Надо признаться в том, что при правильном проведении и неукоснительном соблюдении принципов демократические выборы, которые являются требованиями современного общества и правового государства, будут обеспечены и созданы благоприятные условия для реализации основных политических прав граждан – право на свободные выборы. Принимая это во внимание, законодатель подготовил и принял КЗ РТ «О выборах Президента Республики Таджикистан» таким образом, что наличие принципов значительно ощущается по всему тексту.

В конце этой статьи, предлагаем вместо термина «принципы права» во всём законодательстве РТ использовать термин «правовые основы», «столпы права» или «правовая база», так как в словаре таджикского языка нет слова принципа. Поэтому мы предлагаем внести и в литературу таджикского языка, в том числе в законодательство. Поскольку принцип – это фундамент, столп или опора правовой системы. Без принципов правовая система остается зданием без фундамента или опоры стабильности. Таким образом, избирательная правовая культура является одним из конституционно-правовых явлений, служит для стабильности и устойчивости правовой системы в целом и на демократическом уровне в соответствии с международными принципами и ценностями проводятся выборы Президента РТ.

¹ Насриддинзода Э.С. Фарханги хукукӣ. – Душанбе: “Эр-граф”, 2016. – 316 с.; Насурдинов Э.С. Правовая культура: монография //отв. ред. Ф.Т. Тахиров. – М.: Норма, 2014. – 352 с.; Насурдинов Э.С. Правовая культура: теоретико-методологический аспект: монография. – Душанбе: «ЭР-граф», 2013. 160 с.; Насурдинов Э.С. Проблемы формирования правовой культуры в условиях становления демократического государства в Таджикистане. – Душанбе: «Истеъдод», 2010. – 196 с.; Саъдизода Ҷ. Ташаккулёбии фарҳанги ҳуқуқи инсон дар шароити эъмори давлати ҳуқуқбунёд дар Тоҷикистон: диссертатсия барои дарёфти дараҷаи илмии номзади илмҳои ҳуқуқшиносӣ: 12.00.01. – Душанбе, 2017. – 241 с.

Литература:

1. Шарифов В. Лугати тафсирии калимаҳои русӣ-интернатсионалӣ. – Душанбе: Сарредаксияи илмӣи энциклопедияи советии тоҷик, 1984.
2. Насриддинзода Э.С. Фарҳанги ҳуқуқӣ. – Душанбе: “ЭР–граф”, 2016. – 316 с.
3. Насурдинов Э.С. Правовая культура: монография. //отв. ред. Ф.Т. Тахиров. – М.: Норма, 2014. – 352 с.
4. Насурдинов Э.С. Правовая культура: теоретико–методологический аспект: монография. – Душанбе: «ЭР–граф», 2013. – 160 с.
5. Насурдинов Э.С. Проблемы формирования правовой культуры в условиях становления демократического государства в Таджикистане. – Душанбе: «Истеъдод», 2010. – 196 с.
6. Сафарзода Н.Ф. Конституция – дастоварди миллии халқи тоҷик // Илм ва фановарӣ. - Душанбе: Сино, 2014.-№2 – С. 144-150.
7. Саъдизода Дж., Сафарзода Н.Ф. Гарантии прав и свобод человека в Конституции Республики Таджикистан. // Проблемы совершенствования законодательства и прокурорской деятельности: Материалы X Международной научно-практической конференции студентов, магистрантов и аспирантов «Проблемы совершенствования законодательства и прокурорской деятельности», организованной Институт прокуратуры РФ ФГБОУ ВО «Саратовская государственная юридическая академия» (28 ноября 2016 года): в 3 т. – Т. II. – Саратов: Амирит, 2016. – С. 72-74.
8. Саъдизода Ҷ. Овоздиҳии пинҳонӣ – кафили интиҳоботи шаффофу демократӣ // Минбари ҳуқуқшинос.- №3-4 (127-128), 28.02.2020 с. – С. 6.
9. Саъдизода Ҷ. Принципҳои асосии интиҳобот ва нақши онҳо дар таъмини ҳуқуқи интиҳоботии шаҳрвандон // Нақши падидаи интиҳобот дар бунёди давлати демократӣ (маҷмӯаи мақолаҳо). // Зери таҳрири д.и.х. Насурдинов Э.С. – Душанбе: «Андалеб-Р», 2015. – С. 50-58.
10. Фарҳанги истилоҳоти ҳуқуқи конституционӣ ва ҳуқуқи маъмурӣ // Зери таҳрири н.и.х. Имомов А.И. ва Диноршоев А.М. – Душанбе, 2013.

Саъдизода Ҷ., Бобозода У.Э.

Фишурда

Принципҳои баргузори интиҳоботи Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон

Дар давлати демократӣ ва ҳуқуқбунёд халқ ба сифати сарчашмаи ягонаи ҳокимияти давлатӣ шинохта шуда, ҳокимиятро бевосита ва ё ба воситаи вакилони худ амалӣ менамояд. Ифодаи олии бевоситаи ҳокимияти халқ дар асоси Конституцияи Ҷумҳурии Тоҷикистон интиҳобот ва раъйпурсӣ маҳсуб меёбад. Ҷавҳари асосии баргузор намӯ-

дани интихоботро дар кишвар, алалхусус интихоботи президентиро принципҳои он ташкил медиҳанд. Принципҳои асосии интихоботи президентӣ дар Қонуни конститусионии Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи интихоботи Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон» пешбинӣ гардида, амалӣ гардидани онҳо аз сатҳи фарҳанги ҳуқуқии интихоботии шаҳрвандони кишвар вобаста мебошад. Сатҳи баланди фарҳанги ҳуқуқии шаҳрвандон ба амалишавӣ ва рушди ҷомеаи демократӣ мусоидат менамояд. Бо дарназардошти ин, пажӯҳишгарон масъалаи мазкурро мавриди баррасӣ қарор дода, бар он назаранд, ки фарҳанги ҳуқуқии интихоботӣ барои амалӣ намудани принципҳои интихоботӣ нақши калидиро иҷро менамояд. Муаллифон дар асоси қонунгузорию амалқунанда ва сарчашмаҳои илмӣ мафҳум ва моҳияти принципҳои интихоботиро мавриди таҳқиқ қарор дода, онҳоро асоси баргузорию интихоботи президентӣ маънидод менамояд. Баргузорию интихоботи демократӣ, ки талаби ҷомеаи муосир аст, вақте имконпазир аст, агар принципҳои интихоботӣ ба таври қатъӣ риоя карда шаванд. Аз моҳияти қонунгузорию интихоботии кишвар бармеояд, ки принципҳои асосии интихоботӣ дар онҳо ба таври ҳаматарафа ҷой дода шудаанд. Дар интиҳо, пешниҳод карда мешавад, ки ба ҷойи истилоҳи «принципҳои ҳуқуқ» дар қонунгузорию Ҷумҳурии Тоҷикистон истилоҳи «пояҳои ҳуқуқ» ё «сутунҳои ҳуқуқ» ва ё «ормонҳои ҳуқуқ» мавриди истифода қарор дода шавад. Ба андешаи муҳаққиқ, принцип асос, поя ва сутуни низоми ҳуқуқӣ буда, бидуни он мавҷудияти низоми ҳуқуқӣ ғайриимкон аст. Зарурати он баланд бардоштани сатҳи фарҳанги ҳуқуқии шаҳрвандон мебошад. Фарҳанги ҳуқуқии интихоботӣ падидаи ҳуқуқи конститусионӣ мебошад, ки барои мустақкам нигоҳ доштани низоми ҳуқуқӣ дар маҷмӯъ ва дар сатҳи демократӣ бо риояи принципу арзишҳои байналмилалӣ баргузор гардидани интихоботи Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон хизмат менамояд.

Саъдизода Дж., Бобозода У.Э.

Аннотация

Принципы проведения выборов Президента Республики Таджикистан

В демократическом и правовом государстве, единственным источником государственной власти признается народ, и осуществляет власть непосредственно или посредством своих представителей. В соответствии с Конституцией Республики Таджикистан выборы и референдумы являются высшим прямым выражением власти народа. Основная суть выборов в стране, в частности президентских выборов составляет его принципы. Основные принципы президентских выборов закреплены в Конституционном законе Республики Таджикистан «О выборах Президента Республики Таджикистан», и их реализация зависит от уровня избирательной правовой культуры граждан страны. Высокий уровень правовой культуры граждан способствует реализацию

и развитию основных принципов демократического общества. Имея это в виду, исследователь рассматривает данный вопрос и считает, что правовая культура выборов играет ключевую роль в реализации избирательных принципов. Авторы исследуют понятие и сущность избирательных принципов на основании действующего законодательства и научных источников, и разъясняют их как основу для проведения президентских выборов. Демократические выборы, являющиеся требованием современного общества, возможны только при неукоснительном соблюдении избирательных принципов. Избирательное законодательство страны свидетельствует о полном воплощении основных избирательных принципов в законодательстве. В законодательстве Республики Таджикистан предлагается использовать вместо термина «принципы права» термины «правовые основы», «столпы права» или «стремления к закону». По мнению исследователя, принцип является основой и столпом правовой системы, без которых невозможно существование правовой системы. Её необходимость заключается в том, чтобы поднять уровень правовой культуры среди граждан. Избирательная правовая культура – это явление конституционного права, которое служит укреплению правовой системы в целом и проведению демократических выборов Президента Республики Таджикистан в соответствии с международными принципами и ценностями.

Sadizoda J., Bobozoda U.E.

The summary

Principles for the election of the President of the Republic of Tajikistan

In a democratic and law-based state, the only source of state power are recognized the people, and exercise power directly or through their representatives. In accordance with the Constitution of the Republic of Tajikistan elections and referendums are the highest direct expression of the power of the people. The main essence of elections in the country, in particular the presidential elections, is its principles. The basic principles of the presidential elections are enshrined in the Constitutional Law of the Republic of Tajikistan "On the elections of the President of the Republic of Tajikistan", and their implementation depends on the level of the electoral legal culture of the citizens of the country. The high level of legal culture of citizens contributes to the implementation and development of the basic principles of a democratic society. So, the researcher examines this issue and believes that the legal culture of elections plays a key role in the implementation of electoral principles. The author examines the concept and essence of electoral principles based on the current legislation and scientific sources, and explains them as the basis for holding presidential elections. Democratic elections, which are a requirement of modern society, are possible only with strict observance of electoral principles. The electoral legislation of the country

indicates the full implementation of basic electoral principles in the legislation. In the legislation of the Republic of Tajikistan it is suggested to use instead of the term "principles of law" the terms "legal basis", "pillars of law" or "striving for law". According to the researcher, the principle is the basis and pillar of the legal system, without which the existence of the legal system is impossible. Its necessity is to raise the level of legal culture among citizens. An electoral legal culture is a phenomenon of constitutional law that serves to strengthen the legal system as a whole and to conduct democratic elections of the President of the Republic of Tajikistan in accordance with international principles and values.

Муродзода У. У.*

**СРАВНИТЕЛЬНО-ПРАВОВОЙ АНАЛИЗ
ЗАКОНОДАТЕЛЬСТВА РЕСПУБЛИКИ ТАДЖИКИСТАН ПО
ОБОРОНЫ С ЗАКОНОДАТЕЛЬСТВОМ ГОСУДАРСТВ –
УЧАСТНИКОВ СНГ**

Калидвожаҳо: мудофиа, хизмати алтернативӣ, уҳдадории шаҳрвандон, Конститутсия, артиш, давлати ҳуқуқбунёд, хизмати ҳарбӣ, уҳдадории конститусионӣ, Ватан.

Ключевые слова: оборона, альтернативная служба, обязанность граждан, Конституция, армия, правовое государство, военная служба, конституционная обязанность, Родина.

Keywords: defense, alternative service, duty of citizens, Constitution, army, constitutional state, military service, constitutional obligation, homeland.

Оборона – одна из важнейших функций государства, часть оборонного строительства, а также обеспечения безопасности страны. От нее зависит безопасность населения, устойчивость функционирования важнейших институтов национальной экономики. За минувшие годы институт обороны прошла большой путь становления и развития, превратилась в важную составную часть общегосударственных оборонных мероприятий. В настоящее время сформирован новый облик, главная особенность которого заключается в осуществлении мероприятий по защите населения не только от опасностей военного времени, но и от чрезвычайных ситуаций природного и техногенного характера в мирное время. Это повышает социальную значимость обороны и её востребованность в обществе.

Оборона является одной из важнейших функций государства. В ст. 51 Устава ООН закреплено право государств на индивидуальную или коллек-

*Ассистент кафедры конституционного права юридического факультета ТНУ.

тивную самооборону от агрессии, под которой понимается применение вооруженной силы государством против суверенитета, территориальной неприкосновенности и политической независимости другого государства¹.

В Республике Таджикистан (РТ) важнейшими законами в области обороны являются следующие законы: Закон РТ «Об обороне», Закон РТ «О Вооруженных Силах Республики Таджикистан», Закон РТ «О всеобщей воинской обязанности и военной службе» и Закон РТ «О мобилизационной подготовке и мобилизации». Эти законы, независимо от их всеобщего значения, были приняты после принятия Конституции РТ 1994 г.

Надо отметить, что в странах СНГ в области обороны и вооруженных сил действуют следующие законы: в Российской Федерации (РФ) в области обороны Федеральный закон "Об обороне" от 31.05.1996, № 61-ФЗ; в Республике Казахстан (РК) Закон РК «Об обороне и Вооруженных Силах Республики Казахстан» от 7 января 2005 г., № 29; в Республике Беларусь (РБ) Закон РБ «Об обороне» от 3 ноября 1992 г., № 1902-ХІІ; в Кыргызской Республике (КР) Закон КР "Об обороне и Вооруженных Силах Кыргызской Республики" от 24 июля 2009 г., № 242; в Азербайджанской Республике (АР) Закон АР «Об обороне» от 26 ноября 1993 г., № 745; в Республике Узбекистан (РУ) Закон РУ «Об обороне» от 3 июля 1992 г., №641-ХІІ.

В названии вышеперечисленных законов термин «оборона» присутствует и в свою очередь, в текстах раскрывается его сущность. К примеру:

- в РФ под обороной понимается система политических, экономических, военных, социальных, правовых и иных мер по подготовке к вооруженной защите и вооруженная защита РФ, целостности и неприкосновенности ее территории;

- в РК оборона - система государственных мер политического, военного, экономического, информационного, экологического, социально-правового и иного характера по обеспечению военной безопасности, вооруженной защиты суверенитета, территориальной целостности и неприкосновенности Государственной границы РК;

- в РБ оборона РБ - система правовых, политических, экономических, военных, социальных и иных мер, обеспечивающих военную безопасность РБ;

- в КР оборона является элементом национальной безопасности и одной из важнейших функций государства, под которой понимается система политических, экономических, военных, социальных, правовых и иных мер по подготовке к вооруженной защите и вооруженная защита государственного суверенитета, территориальной целостности, общества и граждан КР;

- в АР оборона АР - это система политических, экономических, правовых, военных и социальных мер, осуществляемых государством в целях

¹Резолюция, принятой XXIX сессией Генеральной Ассамблеи ООН от 14 декабря 1974 г. № 3314 "Определение агрессии". Электронный ресурс. URL: <http://www.agro-portal.su>

обеспечения сохранения государственной независимости, территориальной целостности, суверенитета АР и защиты населения от агрессии;

- в РУ под обороной понимается комплекс политических, экономических, военных, социально-правовых, информационных, организационных и иных мер по обеспечению защиты суверенитета, территориальной целостности РУ, мирной жизни и безопасности ее населения;

- в РТ под обороной понимается система политических, экономических, социальных, военных, правовых, экологических и других мер, направленных на обеспечение суверенитета, целостности и неприкосновенности территории республики, защиту интересов государства и мирной жизни населения.

Анализ показывает, что в целом под обороной эти страны понимают комплекс (систему) мер по обеспечению защиты государственной территории и населения. Далее, во всех вышеперечисленных нормах перечислены политические, военные, правовые, экономические, социальные меры. Некоторые страны СНГ также перечисляют иные меры в частности РК и РУ – информационную. Надо отметить, что данная мера является весьма важным видом обороны. Несмотря на то, что это мера отсутствует в других законах стран СНГ, надо отметить, что в некоторых из них встречаются термины «другие меры» или «иные меры», что в свою очередь охватывает и информационную меру.

Надо отметить, что почти во всех странах СНГ законы в сфере обороны и вооруженных силах были приняты несколько десятилетий назад. Однако, изменялись и дополнялись вышеуказанные законы вплоть до 2019 г.

Сущность правового государства заключается именно в правовой определенности формирования уполномоченных органов и охране прав и свобод личности. Надо отметить, что в любых правовых отношениях любого государства первостепенную роль играет именно Конституция.¹

Основополагающий характер Конституции заключается в том, что она регулирует наиболее важные общественные отношения, является базой движения общества по пути исторического прогресса. Кроме того, данная черта Конституции проявляется и в том, что конституционное регулирование носит обобщающий характер. Его задачи: - во-первых, раскрыть и закрепить самое главное в общественных отношениях; во-вторых, использовать минимум норм для этого; в-третьих, в отобранных нормах ясно и четко отразить суть общественных отношений, чтобы эти нормы давали направление и определяли принципиальное содержание их последующей регламентации в актах текущего законодательства².

¹ Наимов Б. Г. Административное судопроизводство как гарант защиты прав граждан в Республике Таджикистан // Государствоведение и права человека. – 2020. – № 2(18). – С. 87.

² Авакьян С.А. Конституция России: природа, эволюция, современность. – М., "Сашко", 2000.- С. 68.

Таким образом, в РТ основу отношений в сфере обороны регулирует ч. 1 ст. 43 Конституции РТ, в котором закреплено следующее положение: «Защита Родины, охрана интересов государства, укрепление его независимости, безопасности и оборонной мощи - священный долг гражданина». Военная обязанность граждан РТ установлена в целях обороны и соответственно реализации гражданами обязанности по защите Отечества РТ. Посредством военной обязанности осуществляется обеспечение Вооруженных Сил, других войск, воинских формирований и органов личным составом в мирное время, а также в период мобилизационного развертывания, в период военного положения и в военное время.

Аналогичное положение закреплено в Конституциях государств-участников СНГ в частности: ч. 1 ст. 59 Конституции РФ предусматривает, что защита Отечества является долгом и обязанностью гражданина РФ; согласно ч. 1 ст. 57 Конституции РБ защита РБ – обязанность и священный долг гражданина РБ; согласно ч. 1 ст. 36 Конституции РК, защита РК является священным долгом и обязанностью каждого ее гражданина; ч. 1 ст. 56 Конституции КР также предусматривает, что защита Отечества - священный долг и обязанность граждан; в соответствии с ч. 1 ст. 52 Конституции РУ защита РУ - долг каждого гражданина РУ; ч. 1 ст. 76 Конституции АР также устанавливает, что защита Родины - долг каждого гражданина.

Исходя из вышеизложенного, можно наблюдать, что в нормах этих конституций применяются следующие термины в частности: «Родина» и «Отечество». Возникает вопрос о применении этих терминов, в частности о схожести и различии.

Значение слова «Родина» в толковом словаре Ожегова понимается как: отечество, родная страна, место рождения, происхождения кого – чего - либо, возникновения чего-либо.¹ Ожегов считает эти слова синонимами, не делают различий между Родиной и Отечеством, рассматривая их в качестве тождественных понятий, и известные мыслители прошлого и настоящего. Ещё древнегреческий писатель II в. н. э. Лукиан упоминает Родину, Отечество и Отчизну как идентичные категории².

В современных условиях развития общества необходимо признать правоту А. В. Васильева, который утверждает, что понятия Отечество и Родина различаются, они не только не тождественны, т. е. не охватывают одного и того же содержания, но «часто противоречивы, а иногда и непримиримы»³. Представляется оправданной точка зрения о том, что общество нуждается в выяснении сущности категорий Родина и Отечество, и ссылки

¹Ожегов С. И., Шведова Н. Ю. Толковый словарь русского языка: 80 000 слов и фразеологических выражений. — 4-е изд.- М., 1997. – С. 944.

²Электронный.ресур].URL:<http://www.bolshoyvopros.ru/questions/610853-a-est-li-raznica-mezhdurodinoy-i-otechestvom.html> (дата обращения: 25.04.2021г.).

³Васильев А. В. Что такое Отечество? – Ростов-н/Д.: Донская Речь, 1905. – С. 63.

на святость их содержания, как повод для требований не начинать полемику, не состоятельны¹.

На наш взгляд понятие Родина обладает более широким объёмом, а понятие Отечество является подчинённым по отношению к нему. Однако, несмотря на вышеуказанные суждения, из конституционных норм основных законов СНГ следует, что эти нормы в сфере обороны имеют обязательный характер, является одним из основных обязанностей гражданина.

Далее, в соответствии с ч. 2 ст. 43 Конституции РТ порядок прохождения военной службы определяется законом. Такая же норма установлена и в конституциях РФ, РБ и РК.

При этом в соответствии с ч. 2 ст. 52 Конституции КР основания и порядок его освобождения от альтернативной службы осуществляются в порядке, установленном законом.

Ч. 3 ст. 59 Конституции РФ предусматривает, что гражданин РФ в случае, если его убеждениям или вероисповеданию противоречит несение военной службы, а также в иных установленных федеральным законом случаях имеет право на замену ее альтернативной гражданской службой.

Следует подчеркнуть, что право на альтернативную службу прямо не закреплено в ныне действующих международных правовых актах. Однако данное право человека выводится из других прав и свобод человека (закрепленных в этих международных актах), например, из права на отказ от воинской службы по убеждениям совести, которое, в свою очередь, вытекает из права на свободу мысли, совести и вероисповедания, закрепленных в ст. 18 и 19 Всеобщей декларации прав человека 1948 г. В ст. 18 и 19 Международного пакта о гражданских и политических правах 1966 г. и в ст. 9 и 10 Европейской Конвенции о защите прав и основных свобод человека 1950 г. закреплены аналогичные положения.

Ст. 18 Всеобщей декларации прав человека гласит: «Каждый человек имеет право на свободу мысли, совести и религии; это право включает свободу менять свою религию или убеждения и свободу исповедовать свою религию и убеждения как единолично, так и сообща с другими, публичным или частным порядком в учении, богослужении и выполнении религиозных и ритуальных обрядов»².

В ст. 18 Международного пакта о гражданских и политических правах данное право зафиксировано следующим образом: «Каждый человек имеет право на свободу мысли, совести и религии. Это право включает свободу иметь или принимать религию или убеждения по своему выбору и свободу исповедовать свою религию и убеждения как единолично, так и сооб-

¹Воркачев С. Г. Идея патриотизма в языковом сознании российской молодежи: социолингвистическое представление // Вестн. Северо-Осетинского гос. ун-та им. Коста Хетагурова. – 2015. – № 3. – С. 190–194.

²Universal Declaration of Human Rights // Doc. UN A/RES/217(III). <https://www.un.org/en/about-us/universal-declaration-of-human-rights>

ща с другими, публичным или частным порядком, в отправлении культа, выполнении религиозных и ритуальных обрядов и учений. Никто не должен подвергаться принуждению, умаляющему его свободу иметь или принимать религию или убеждения по своему выбору. Свобода исповедовать религию или убеждения подлежит лишь ограничениям, установленным законом и необходимым для охраны общественной безопасности, порядка, здоровья и морали, равно как и основных прав и свобод других лиц...»¹.

Ст. 9 Европейской Конвенции о защите прав и основных свобод человека предусматривает: «Каждый имеет право на свободу мысли, совести и религии; это право включает свободу менять свою религию или убеждения и свободу исповедовать свою религию или убеждения как индивидуально, так и сообщая с другими, публичным или частным порядком в богослужении, обучении, отправлении религиозных и культовых обрядов. Свобода исповедовать свою религию или убеждения подлежит лишь тем ограничениям, которые предусмотрены законом и необходимы в демократическом обществе, в интересах общественной безопасности, для охраны общественного порядка, здоровья или нравственности или для защиты прав и свобод других лиц»².

Несмотря на закрепление данного права в международно-правовых актах, единой унифицированной системы терминов относительно альтернативной службы пока не сложилось. В первую очередь это касается самого термина «альтернативная служба».

Например, в постсоветском пространстве каждое государство имеет свое название термина: в России — «альтернативная гражданская служба», Кыргызстане — «альтернативная (вневоинская) служба»³. Молдове — «гражданская (альтернативная) служба», Армении — «альтернативная служба», Грузии — «невоенная, альтернативная трудовая служба»⁴.

Неодинаково и определение самого понятия «альтернативная служба». В РФ альтернативная гражданская служба представляет особый вид трудовой деятельности в интересах общества и государства, осуществляемый гражданами взамен военной службы по призыву⁵. В соответствии с за-

¹ Права человека: Сборник международных договоров. — Т. I (часть первая). Универсальные договоры. Организация Объединенных Наций. — Нью-Йорк и Женева, 2002. — С. 36.

² Абашидзе А.Х., Алисиевич Е.С. Право Совета Европы. Конвенция о защите прав человека и основных свобод: Учеб. пособие. — М.: Международные отношения, 2007. — С. 79.

³ Закон «Об альтернативной (вневоинской) службе» от 13 июня 2002 г. № 100 // Законодательство стран СНГ: Электронный ресурс. URL: <http://www.base.spinform.ru>.

⁴ Закон «О невоенной, альтернативной трудовой службе» от 28 октября 1997 г. № 1012-1с. URL: <http://millaw.info/arhiv/showrazdel.php?razdelid=2499>.

⁵ Федеральный закон РФ от 25 июля 2002 г. № 113-ФЗ «Об альтернативной гражданской службе» (ред. от 09.03.2010) // Собрание законодательства РФ. — 2002. — № 30. — Ст. 3030.

конодательством этой страны на альтернативную службу могут привлекаться лица, которые не могут служить из религиозных убеждений, призывники, для которых служба в армии идет вразрез с установленными моральными принципами, лица, относящиеся к немногочисленному коренному населению, ведущему традиционную деятельность. Еще в 1996 г. Конституционный Суд РФ признал, что именно убеждения и вероисповедание являются основанием для возникновения права гражданина на замену военной службы альтернативной гражданской¹. Закон предоставляет им право вместо военной службы с оружием в руках выполнять малооплачиваемую социальную работу – уборщики, грузчики, санитары и т.д.

В ст. 2 Закона «Об организации гражданской (альтернативной) службы» Молдовы отмечается, что гражданская служба - это государственная, общественно полезная и добровольная служба, являющаяся альтернативой для граждан Республики Молдова, которые из-за религиозных, пацифистских, этических, моральных, гуманитарных убеждений и других подобных причин не могут исполнять срочную военную службу².

Закон Армении отмечает, что альтернативная служба, осуществляемая гражданином Республики Армения, - особая государственная служба, которая не связана с ношением, содержанием, хранением и использованием оружия и которая состоит из двух видов: 1) альтернативная военная служба - особый вид государственной службы, осуществляемый в Вооруженных Силах Республики Армения; 2) альтернативная трудовая служба - особый вид государственной службы, осуществляемый вне Вооруженных Сил Республики Армения³.

В ст. 1 Закона «Об альтернативной (вневоинской) службе» КР записано, что альтернативная (вневоинская) служба - вид вневоинской службы, предоставляемый гражданам КР призывного возраста взамен действительной срочной службы, учитывая их религиозные убеждения, семейное положение или состояние здоровья. Альтернативная служба важна для тех, кто не может служить по религиозным или политическим убеждениям. В КР в Законе включено и понятие «по семейным обстоятельствам». Например, кормилец семьи может выбрать альтернативную, вместо военной службы. Они хотят отдать долг своей родине, но у них нет возможности служить в армии, поэтому они выполняют свой гражданский долг на альтернативной службе. Например, они служат 1 год и 6 месяцев и выполняют ту работу, которая считается непрестижной среди молодежи (в социальных учреждениях для престарелых, лиц с инвалидностью и других местах).

¹Определение Конституционного Суда РФ от 26 сентября 1996 г. № 93-О. http://sudbiblioteka.ru/ks/docdelo_ks/konstitut_big_382.htm.

²Закон «Об организации гражданской (альтернативной) службы» от 6 июля 2007 г. № 156-XVI // БД «Законодательство Молдовы» (CaidexCom — Молдова).

³Закон «Об альтернативной службе» от 13 января 2004 г. № НО-6 // Законодательство стран СНГ: Электронный ресурс. URL: <http://www.base.spinform.ru>.

Закон «Об альтернативной (вневоинской) службе» РУ определяет альтернативную службу как особый вид государственной службы, осуществляемой гражданами РУ, связанной с выполнением малоквалифицированных (подсобных) работ, или работ, соответствующих квалификации гражданина, на предприятиях, в учреждениях, организациях народного хозяйства, в том числе работ по ликвидации последствий аварий, катастроф, стихийных бедствий и других чрезвычайных ситуаций (ст. 1)¹.

«Альтернативная служба важна для тех, кто не может служить по религиозным или политическим убеждениям. В Кыргызстане, в подобный законопроект включено и понятие «по семейным обстоятельствам». Например, кормилец семьи может выбрать альтернативную, вместо военной службы. Они хотят отдать долг своей родине, но у них нет возможности служить в армии, поэтому они выполняют свой гражданский долг на альтернативной службе. Например, они служат 1 год и 6 месяцев и выполняют ту работу, которая считается непрестижной среди молодежи.

Вышеуказанные обстоятельства указывают на то, что в законодательных системах РФ, КР и РУ вопрос замены военной службы альтернативной службой нашло свое правовое регулирование. При этом право замены военной службы на альтернативную службу в Конституции РТ не предусмотрено. Поэтому принятия отдельного Закона «Об альтернативной службе» в РТ по сей день является проблематичным. Надо отметить, что в случае принятия соответствующего закона об альтернативной службе в РТ с учетом всех обстоятельств будут устранены такие проблемы как уклонение от службы и коррупция в армии. С устранением этих проблем на порядок улучшится качество Вооруженных сил и военной службы в армии.

Литература:

1. Авакьян С.А. Конституция России: природа, эволюция, современность. – М., "Сашко", 2000.
2. Наимов Б. Г. Административное судопроизводство как гарант защиты прав граждан в Республике Таджикистан // Государствоведение и права человека. – 2020. – № 2(18). - С. 81 - 87.
3. Ожегов С. И., Шведова Н. Ю. Толковый словарь русского языка: 80 000 слов и фразеологических выражений. — 4-е изд.- М., 1997.
4. Васильев А. В. Что такое Отечество? – Ростов-н/Д.: Донская Речь, 1905.
5. Воркачев С. Г. Идея патриотизма в языковом сознании российской молодежи: социолингвистическое представление // Вестн. Северо-

¹Закон «Об альтернативной (вневоинской) службе» от 3 июля 1992 г. № 646 — XII // Ведомости Верховного Совета Республики Узбекистан. - 1992. - № 11. - Ст. 434. (<http://cbd.minjust.gov.uz/act/view/ru-ru/837>)

Осетинского гос. ун-та им. Коста Хетагурова. – 2015. – № 3. – С. 190–194.

6. Права человека: Сборник международных договоров. - Т. I (часть первая). Универсальные договоры. Организация Объединенных Наций. - Нью-Йорк и Женева, 2002.

7. Абашидзе А.Х., Алисиевич Е. С. Право Совета Европы. Конвенция о защите прав человека и основных свобод: Учеб. пособие. - М.: Международные отношения, 2007.

Муродзода У. У.

Фишурда

Таҳлили муқоисавии ҳуқуқии қонунгузории Ҷумҳурии Тоҷикистон дар соҳаи мудофия бо қонунгузории давлатҳои аъзои ИДМ

Мудофия яке аз вазифаҳои муҳими давлат, ҷузъи сохтмони мудофиявӣ, таъмини амнияти кишвар мебошад. Бехатарии аҳоли, устувории қори муҳимтарин падидаҳои иқтисодиёти милли ба он вобаста аст. Дар мақола муаллиф қонунгузории Ҷумҳурии Тоҷикистонро дар соҳаи мудофия бо қонунгузории давлатҳои аъзои Иттиҳоди Давлатҳои Мустақил муқоиса карда, мафҳум, мавзӯ, субъект ва объекти мудофияро муайян кардааст. Инчунин, аз ҷониби муаллиф ақидаҳои олимони оид ба баъзе мафҳумҳои қонунгузорӣ дар соҳаи мудофия мавриди баррасӣ қарор дода шудааст.

Муродзода У. У.

Аннотация

Сравнительно-правовой анализ законодательства Республики Таджикистан в отношении обороны с законодательством государств-участников СНГ

Оборона одна из важнейших задач государства, часть оборонного строительства, обеспечения безопасности страны. От нее зависит безопасность населения, устойчивость функционирования важнейших элементов экономики. В статье автор сравнивает законодательство РТ в области обороны с законодательством государств-участников Содружества Независимых Государств и определяет понятие, предмет и объект обороны. Также, автором рассматриваются идеи ученых по некоторым понятиям законодательства в области обороны.

Murodzoda U. U.

The summary

Comparative legal analysis of the legislation of the Republic of Tajikistan in relation to defense with the legislation of the CIS member states

Defense is one of the most important functions of the state, part of defense construction, ensuring the country's security. The safety of the population, the stability of the functioning of the most important elements of the economy depend on it. In the article, the author compares the legislation of the Republic of Tajikistan in the field of defense with the legislation of the member states of the Commonwealth of Independent States and defines the concept, subject, subject and object of defense. Also, the author examines the ideas of scientists to improve legislation in the field of defense.

Шерализода Ҷ. Ш.*

**ТАШАККУЛИ ҲОКИМИЯТИ ҚОНУНГУЗОРӢ ДАР ПАРТАВИ
ИСЛОҲОТИ КОНСТИТУТСИОНИИ СОЛҲОИ 1999, 2003 ва 2016**

Калидвожаҳо: Конститутсия, ислоҳоти конституционӣ, тағйиру иловаҳо, ҳокимияти қонунгузорӣ, дастоварди миллӣ, давлати Сомониён, даврони шӯравӣ, ҷомеаи байналмилалӣ, ислоҳоти судӣ, идоракунии давлатӣ, Президент, Маҷлиси Олӣ, Маҷлиси миллӣ, Маҷлиси намояндагон, ҳукумат, шаҳрвандӣ, сину сол, Иттиҳоди Шӯравӣ, қонунэҷодкунӣ, парламон, давлати ҳуқуқбунёд, давлати иҷтимоӣ, ҷомеаи шаҳрвандӣ, иқтисоди бозорӣ, гуногуншаклии моликият, соҳибистиклол, ҷаҳонишавӣ, такмили қонунгузори миллӣ, сиёсӣ, иқтисодӣ, иҷтимоӣ.

Ключевые слова: Конституция, конституционная реформа, изменение, дополнение, законодательная власть, национальное достижение, государство Саманидов, советское время, международное общество, судебная реформа, государственное управление, Президент, Меджлисы Оли, Меджлисы Милли, Меджлисы намояндагон, Правительство, гражданство, определённый возраст, Советский Союз, законотворчество, парламент, правовое государство, социальное государство, экономический рынок, различной формы собственности, суверенитет, глобализация, совершенствование национального законодательство, политика, экономика, социальный.

Keywords: Constitution, constitutional reform, amendment addition, legislature. national achievements, Samanid state, Soviet times, international

* Ассистенти кафедраи ҳуқуқи конститусионии факултети ҳуқуқшиносии ДМТ.

society, judicial reform, public administration, President, of the Majlisi Oli, Majlisi Milli, Majlisi Namoyandagon of the Government, citizenship, a certain age, the Soviet Union, lawmaking, parliament, rule of law, welfare state, economic market, various forms of ownership, sovereignty, globalization, improvement of national legislation, politics, economics, social.

Конститутсияи Ҷумҳурии Тоҷикистон (минбаъд - ҚТ) дастоварди миллӣ буда, муқаддасоти миллӣ, андешаи давлатдорӣ миллӣ, истифодаи васеи анъанаҳо ва осори таърихӣ миллиро эълон ва таъмин мекунад. Нахустин Қонуни асосии давлати тозабунёд ва соҳибистиқлоли тоҷикон мебошад, ки пас аз таърихи беш аз ҳазорсолаи аз байн рафтани давлати Сомониён барпо гардид. Конститутсияи ҚТ ба мисли конститутсияҳои давлатҳои дигари баъди даврони шӯравӣ дар давраи гузариши ҷомеа аз сохти сотсиалистӣ ба давлати ҳуқуқбунёд, иҷтимоӣ ва ҷомеаи шаҳрвандӣ, иқтисоди бозорӣ ва шаклҳои гуногуни моликият қабул шудааст. Дар ин давра, табиист, ки дигаргуниҳои куллии иқтисодиву сиёсӣ ва иҷтимоиву фарҳангӣ сурат мегиранд, муносибатҳои нави ҷамъиятӣ ба миён меоянд, ҳадафҳо ва самтҳои ислоҳоти судӣ, идоракунии давлатӣ, иқтисодӣ, молиявӣ, кишоварзӣ ва дигар соҳаҳо мушаххастар мешаванд.

Тоҷикистон ҳамчун узви ҷомеаи ҷаҳонӣ наметавонист аз муқаррарот ва таҷрибаи ҷомеаи байналмилалӣ дар канор бошад. Илова бар ин, охири асри XX ва аввали асри XXI дар ҷаҳон бухрони сиёсӣ ву мулиявӣ оғоз гардида буд, ки то ҳол идома дорад. Он боиси тағйир ёфтани нақшаҳои фаъолияти сохторҳои ҳокимиятӣ, самтҳои фаъолияти давлатӣ, муносибатҳои ҷамъиятӣ ва асоси танзими муносибатҳои ҷамъиятӣ гардид. Дар баробари ин, раванди ҷаҳонишавӣ, тезтунд гаштани масъалаҳои энергетикӣ, молиявӣ, захиравӣ, экологӣ ва дигарҳо ба пешрафти муносибатҳои ҷамъиятӣ дар дохили ҳар як кишвар таъсири ҷиддӣ мерасонанд. Дар ин раванд вусъати фаъолияти ширкатҳои молиявӣ иқтисодӣ ва сохторҳои бонуфузи молиявӣ бонкии ҷаҳони мутамаддинро низ сарфи назар наметавон кард. Дар баробари омилҳои ҷаҳонӣ, ҳамчунин як қатор омилҳои дохилӣ низ арзи вучуд карда наметавонанд, ки зарурати тағйири Конститутсияро дар ҳар як кишвар тақозо доранд. Ин омилҳои дохилӣ, пеш аз ҳама, бо он муайян мешаванд, ки ҳар як давлат бо дарназардошти шароити таърихӣ, захираҳои иқтисодӣ, молиявӣ, меҳнатӣ, энергетикӣ ва хусусиятҳои осори фарҳангии худ пеш меравад. Табиист, ки таъмини пешрафти ҷомеа дар заминаи шароити хусусиятҳои маҳалливу миллӣ қабул ва тақмили қонунгузори миллиро талаб мекунад.

Дар шароити тағйирёбии муносибатҳои ҷамъиятӣ зарурат ба тағйири иловаҳо ба Конститутсия ҳамчун амри табиӣ эҳсос мешавад. Ба Конститутсияи ҚТ бо роҳи раъйпурсии умумихалқӣ се маротиба тағйири иловаҳо ворид карда шуданд. Ин тағйири иловаҳо бо дарназардошти дигаргуниҳои куллии ҳаёти ҷомеа, инкишоф ва тағйир ёфтани

муносибатҳои нави ҷамъиятӣ, зарурати такмили сохтори мақомоти ҳокимияти давлатӣ, ба талаботи муносибатҳои нави ҷамъиятӣ мувофиқ гардонидани меъёрҳои конституционӣ ва таъмини пешрафти минбаъдаи ҷомеа ба вуқӯъ пайвастанд¹.

Баъди қабули Конститутсияи нав баробари татбиқи меъёрҳои он, баррасии мавзӯи минбаъд такмил додани он, ба эътибор гирифтани ва дар Конститутсия ифода кардани манфиат, таклифу дархостҳои шаҳрвандони аз фазои конституционӣ берун монда оғоз ёфт. Тибқи м. 98 Конститутсияи ҚТ тағйиру иловаҳои Конститутсия бо роҳи раёипурсии умумихалқӣ сурат мегирад. Раёипурсиро Президент ва ё Маҷлиси намояндагон бо тарафдорӣ на камтар аз се ду ҳиссаи шумораи умумии вакилон таъин мекунанд. Раванди музокиротҳо дар ин ҳусус дар ибтидо дар сатҳи гуфтушуниди байни Ҳукумати Тоҷикистон ва муҳолифини тоҷик сурат гирифт. Нуктаҳои асосии мувофиқати тарафҳо оид ба тағйироту иловаҳои минбаъдаи Конститутсия дар ҳуҷҷати созишии Созишномаи умумӣ дар бораи истиқрори сулҳ ва ризоияти миллӣ дар Тоҷикистон инъикос ёфт². Оид ба таҳияи роҳатҳои ин мувофиқа Комиссияи оштии миллӣ солҳои 1997-1999 фаъолият намуд. Натиҷаи кори он дар пешниҳодҳои Президенти ҚТ доир ба тағйироту иловаҳо ба Конститутсияи ҷумҳурӣ, ки ба Маҷлиси Олӣ фиристода шуд, инъикос ёфт. Дар қарори Маҷлиси Олӣ аз 30 – юми июни соли 1999 дар ин ҳусус аз ҷумла қайд карда шуд, ки бо мақсади амалӣ гардонидани Созишномаи умумӣ, собитқадамона амалӣ намудани ислоҳоти сиёсӣ, таъмини давомот ва фаъолияти самарабахши ҳамаи рӯкҳои ҳокимияти давлатӣ, пешниҳодҳои Президенти ҚТ доир ба тағйироту иловаҳо ба Конститутсияи ҚТ ба раёипурсии умумихалқӣ гузошта шаванд. Инчунин, муқаррар карда шуд, ки пешниҳодҳо доир ба тағйироту иловаҳо ба Конститутсияи ҚТ барои шиносоии умумии шаҳрвандон дар давоми се рӯз дар матбуот чоп карда шаванд. Шиносоӣ бо лоиҳаи тағйироту иловаҳо ба Конститутсия, ба мардум имкон дод, ки дар раёипурсии умумихалқӣ ба тарафдорӣ он овоз диҳанд. Дар натиҷаи раёипурсии умумихалқӣ ба 29 моддаи Конститутсия соли 1999 тағйироту иловаҳо дохил карда шуданд. Тағйиротҳои асосӣ ба ҳалли масъалаҳои мазкур бахшида шуда буданд:

- таъсиси парлумони дупалата;
- интихоби аъзои палатаи поёнӣ дар асоси овоздиҳии баробар, бевосита ва пинҳонӣ;
- интихоботи 75% аъзои палатаи болоӣ бо овоздиҳии ғайримустақим тавассути маҷлисҳои маҳаллӣ ва 25% -и боқимонда аз тарафи Президент таъин карда мешаванд.

¹ Михалева. Н.А. Конституционные реформы в республиках - субъектах Российской Федерации. //Государство и право. – 1995. – № 4. – С. 3-10.

²Пайки ошти (санадҳо).- Душанбе,1998.- С. 15-18,25-26.

Тағйироту иловаҳои ҷиддӣ вобаста ба ташкилу фаъолияти парлумони ҷадид ба боби сеюми Конститутсия дохил карда шуда, моҳиятан он дар таҳрири нав қабул карда шуд. Тағйироту иловаҳои ин боб вазъи ҳуқуқӣ-конститутсионии Маҷлиси Олии ҶТ-ро дар сатҳи нави мувофиқа ба м. 9 Конститутсия дигаргун сохт. Аввалин бор дар м. 48 Маҷлиси Олӣ – парлумони ҶТ эълон гардид. Дар ин асос Маҷлиси Олӣ мақоми олии намояндагӣ ва қонунгузори ҷумҳурӣ доништа шуда, таркиби дупалатагии (думажлисаи) он муқаррар карда шуд¹. Маҷлиси Олӣ аз Маҷлиси миллӣ – палатаи намояндагии минтақаҳо, Маҷлиси намояндагон – палатаи халқӣ иборат гардид. Дар м. 49 усулҳои асосӣ, тартиби ташкил ва гузаронидани интихоботи аъзои Маҷлиси миллӣ ва вакили Маҷлиси намояндагон, талаботҳо (шартҳо) нисбати номзадҳо ба аъзои Маҷлиси миллӣ ва вакили Маҷлиси намояндагон муайян карда шуданд. Маҷлиси намояндагон доимоамалкунанда ва касбӣ ва фаъолияти Маҷлиси миллӣ даъватӣ доништа шуд. Дар м. 50 ва 51 тартиби интихобнашудан ва мувофиқ набудани ваколати узви Маҷлиси миллӣ ва вакили Маҷлиси намояндагон, дахлнопазирии онҳо, пеш аз муҳлат қатъ гаштани ваколати онҳо муайян карда шудааст. Вобаста ба ин навоариҳо шакл ва тартиби амалӣ намудани ваколати палатаҳо муқаррар карда шуданд. Мувофиқи м. 52 шакли иҷлосиявии кори палатаҳо, дар як сол на камтар аз ду бор аз тарафи раиси Маҷлиси миллӣ даъват гаштани иҷлосияи он, гузаронидани иҷлосияи навбатии Маҷлиси намояндагон дар як сол як маротиба аз рӯзи аввали кории моҳи октябр то рӯзи охири кории моҳи июн муайян карда шуд. Моддаи 53 тартиби интихоби раисони палатаҳо ва муовинони онҳо, мақомоти Ҳамоҳангсозанда ва кории онҳо, кумита ва комиссияҳои дахлдор ва самти фаъолияти онҳоро нишон дод. Муқаррар карда шуд, ки ҷаласаҳои ҳар як палата алоҳида мегузаранд (м. 54).²

Масъалаи муайян кардани салоҳияти палатаҳо дар ҳадди конститутсионӣ масъалаи мураккаб буд. Зеро ки дар тақсими ваколатҳо бояд манфиати шоҳаҳои ҳокимияти давлатӣ ба назар гирифта мешуд. Аз ин рӯ, баробари тақсими ваколатҳо дар байни палатаҳо, инчунин масъалаи алоқамандии онҳо бо салоҳияти Президенти ҶТ дар боби чоруми Конститутсия ҳаллу фасл карда мешуд. Бо назардошти ин омилҳо дар м. 55 мавридҳои гузаронидани ҷаласаҳои якҷояи палатаҳо нишон дода шуданд. Ваколатҳои Маҷлиси миллӣ (м. 56) алоҳида ва ваколатҳои Маҷлиси намояндагон алоҳида (м. 57) нишон дода шуданд.

Ҷаласаҳои якҷояи палатаҳо асосан барои баррасии ду гурӯҳ масъалаҳо баргузор мегардад. Гурӯҳи якум аз тасдиқи фармонҳои Пре-

¹Диноршоев А. Конституционные основы разделения властей в Республике Таджикистан.- Душанбе-2007.- С. 32.

²Имомов А.И. Интихобот ва парламент дар Ҷумҳурии Тоҷикистон. - Душанбе.- 2001.- С. 61.

зидент дар бораи ташкили Ҳукумат, таъин ва озод кардани ҳайати он, дар бораи қорӣ намудани ҳолати ҷангӣ ва вазъияти ғавқуллода, ризоият ба истифодаи Қувваҳои Мусаллаҳи ҚТ берун аз ҳудуди он барои иҷрои уҳдадорихои байналмилалӣи ҷумҳурӣ иборат доништа шуд. Ба гурӯҳи дуюм ваколатҳое шомил доништа шудааст, ки ба интиҳобот ва қабули истеъфои Президент, ба муайян кардани имтиёзҳо ва дахлнопазирии ӯ алоқаманд мебошанд. Инчунин, маросими савгандёдкунӣ ва барномаи Президент бо паёми худ дар бораи самтҳои асосии сиёсати дохилӣ ва хориҷӣи ҷумҳурӣ дар ҷаласаи якҷояи палатаҳо сурат мегирад. Бояд қайд кард, ки дар пешниҳоди Президент доир ба тағйироту иловаҳо ба Конститутсия, ки Маҷлиси Олӣ маъқул доништа буд маҳз ҳамин масъалаҳо ба ҳалли ҳарду палатаҳо воғузур карда шуда буд. Аммо дар раванди ин пешниҳодро ба раёйпурсӣ гузоштан ба он чунин илова дохил карда шуд, ки қарори якҷояи палатаҳо бо тарафдорӣи аксарияти шумораи умумӣи ҳар як палата, ки ҳар яке аз маҷлисоҳо дар алоҳидагӣ овоз медиҳанд, қабул мегарданд. Ваколатҳои Маҷлиси милли мувофиқи м. 56 низ аз ду гурӯҳ иборат буда, масъалаҳои таъсису барҳам додани воҳидҳои маъмурӣ-ҳудудӣ ва тағйири онҳо ва масъалаҳои интиҳоб ва бозхонди ҳайати Суди конститусионӣ, Суди Олӣ ва Суди Олии иқтисодӣ, бекор кардани дахлнопазирии онҳо, ризоият ба таъйин ва озод намудани Прокурори генералӣ ва муовинони ӯро дарбар мегирад. Ваколатҳои Маҷлиси намояндагон, ки дар м. 57 пешбинӣ шудаанд, аз масъалаҳои гуногун иборат аст, ки аз рӯи моҳият ва таҷрибаи ҷаҳонӣи парламонӣ онҳоро бояд палатае, ки тариқи интиҳоботи умумӣ интиҳоб шудаанд ҳал намояд. Дар масъалаи муайян кардани субъектони ҳуқуқи ташаббуси қонунгузорӣ ба матни нави м. 56 тағйирот дохил карда шуда, субъекти муқаррарии ҳуқуқи ташаббуси қонунгузорӣ будани мақомоти судии ҷумҳурӣ бо ҳолати нави «...оид ба масъалаҳои вобаста ба салоҳияташон ҳуқуқи ташаббуси қонунгузорӣ доранд» маҳдуд карда шуд. Оид ба лоиҳаи қонун дар бораи авф муқаррар карда шуд, ки онро Президент ба Маҷлиси намояндагон ва лоиҳаи қонун дар бораи буча, муқаррар ва бекор кардани андозҳо аз тарафи Ҳукумати ҚТ пешниҳод карда мешавад (м. 59). Таҳрири нави м. 60-62 Конститутсия тартиби баррасӣ ва қабули қонунҳоро аз тарафи Маҷлиси намояндагон, тартиби ҷонибдорӣи қонунҳоро аз тарафи Маҷлиси милли, тартиби барои имзо намудан ба Президент пешниҳод кардани қонун ва баррасии он ҳангоми ҷонибдорӣ наёфтани ӯ ба имзо нарасидан танзим намудаанд. Моддаи 63 муқаррар кард, ки Маҷлиси Олӣ метавонад пеш аз муҳлат бо тарафдорӣи на камтар аз се ду ҳиссаи аъзо ва вакилон, ғайр аз вазъияти ғавқуллода ва ҳолати ҷангӣ пароканда шавад.

Дар такмили фаъолияти ҳокимияти қонунгузорӣ, инчунин тағйиру иловаҳои соли 2003 ба Конститутсияи ҚТ низ таъсиргузор буд, зеро яке масъалаҳои ба раёйпурсӣ гузошта шуда, ин такмили парламентаризм ва дақиқ мушаххас намудани салоҳияти якҷоя ва алоҳидаи

Маҷлиси миллӣ ва Маҷлиси намояндагони Маҷлиси Олии ҶТ ба шумор мерафт.

Аз ҷумла пешниҳод ва илова шуда буд, ки иҷлосияи Маҷлиси миллӣ на камтар аз чор бор даъват карда шавад. Ин наговари бо он сабаб пешниҳод карда шуд, ки фаъолияти Маҷлиси миллӣ дар шакли ҷонибдорӣ қонунҳои қабулнамудаи Маҷлиси намояндагон яке аз зинаҳои муҳимми фаъолияти қонунэҷодкунии парламон аст. Азбаски Маҷлиси намояндагон мақоми доимоамалкунанда ва Маҷлиси миллӣ дар шакли иҷлосия қор мекунад, бо мақсади қабули саривақтии қонунҳо зарурати даъвати на камтар аз чор маротибаи Маҷлиси миллӣ ба миён меояд, ки дар шакли ҷунин тағйири м. 52 Конститутсия пешкаш мешавад. Илова ба ин тибқи тағйири иловаи м. 60 Конститутсия на танҳо қонун дар бораи бучети давлатӣ, балки қонун дар бораи авф низ танҳо аз ҷониби Маҷлиси намояндагон бе ҷонибдорӣ Маҷлиси миллӣ қабул мешавад. Асосан ин тағйири иловаҳои воридгардида, хусусияти мушаххаскунанда ва таҳрирӣ дошт. Аз ҷумла дар м. 49 ҷумлаи охири қисми якум дар таҳрири зерин баён карда шуд: «Ҳар як шаҳрванди Ҷумҳурии Тоҷикистон, ки синни ӯ аз 25 кам набошад ва дорои таҳсилоти олии бошад, метавонад вакили Маҷлиси намояндагон интихоб шавад», ки ин меъёр хусусияти мушаххаскунандаро соҳиб мебошад, ки талабот ба номзади вакили парламон таҳсилоти олиро талаб менамояд. Инчунин дар м. 56 банди қорум калимаи «ба» ба калимаи «барои» иваз карда шавад, ки хусусияти таҳририро соҳиб мебошад¹.

Ислоҳоти конститутсионие, ки таърихи 22-юми майи соли 2016 дар кишвар шуда гузашт, боз ҳам дар ташаккул ва инкишофи ҳокимияти қонунгузорӣ тақони қиддӣ бахшид. Аз ҷумла, дар моддаи 49-ум ҷумлаи сеюми қисми якум дар таҳрири нави зерин мустақкам гардид: «Вакили Маҷлиси намояндагон шахсе интихоб шуда метавонад, ки танҳо шаҳрвандии Ҷумҳурии Тоҷикистонро дошта бошад ва синни ӯ аз 30 кам набуда, дорои таҳсилоти олии бошад». Назар ба меъёри амалкунанда ин ҷо ҷунин меъёрҳои нав мустақкам шудаанд:

1. Танҳо дорои шаҳрвандии ҶТ бошад. Шахсе вакили Маҷлиси намояндагон шуда метавонад, ки танҳо шаҳрвандии ҶТ-ро дошта, шаҳрвандии давлати дигарро надошта бошад (душаҳрвандӣ ва бисёршаҳрвандиро доро набошад). Ин талабот ба бисёр ҳам муҳим будани вазифаи узви парламон ва амнияти давлат вобастааст. Ҷунин талабот дар тағйиротҳои воридшуда, инчунин нисбат ба ишғоли дигар мансабҳои олии давлатӣ низ пешбинӣ шудааст (Президент, аъзои Ҳукумат ва судяҳо).

¹Ализода З. Становление и развитие института парламента в Республике Таджикистан: конституционно-правовое исследование: дисс. докт. юрид. наук: 12.00. 02. – М., 2013. – С. 41.

2. Синну соли вакили Маҷлиси намояндагон набояд аз 30 кам бошад. Дар меъёри пешинаамалкунандаи Конститутсия синни 25 пешбинӣ шуда буд. Яъне синни вакил 5 сол боло бурда шуд. Албатта, ин тағйирот тасодуфӣ нест. Вазифаи вакили Маҷлиси намояндагон бисёр муҳим буда, масъулияти баландро талаб мекунад. Ин талаботҳо тақозо менамоянд, ки шахрванд дорои таҷрибаи бештари зиндагӣ, малакаи корӣю касбӣ ва фаъолияти сиёсӣ бошад. Дар асоси ин омилҳо синни вакилӣ 5 сол зиёд карда шуд. Вобаста ба ин хусусиятҳо ҳангоми интиҳоб ва таъйин гардидан ба дигар вазифаҳои муҳимми давлатӣ низ чунин синну сол ба инобат гирифта мешавад, ки ин меъёр ба Маҷлиси миллӣ низ татбиқ мегардад.

Инчунин, дар моддаи мазкур қисми нави ҳафтум дар таҳрири зерин илова карда шуд: «Узви Маҷлиси миллӣ ва вакили Маҷлиси намояндагон баъди интиҳоб ё таъйин шудан дар иҷлосияи Маҷлиси миллӣ ва Маҷлиси намояндагон ба халқи Тоҷикистон савганд ёд мекунанд». Ин тағйирот ба муҳим ва масъулиятнок будани вазифаи узви парлумон, инчунин ҳамчун намояндаи халқ дар назди халқ масъул будани онҳоро таъкид мекунад. Чунин меъёр дар бисёр Конститутсияҳои давлатҳои собиқ Иттиҳоди Шӯравӣ ва дигар давлатҳо (Қазоқистон, Қирғизистон, Юнон, Чехия, Словакия, Полша, Литва ва дигарҳо) пешбинӣ шудааст¹.

Аз ин масъалаҳои дар боло таҳлил гардида ба хулосае омадан мумкин аст, ки бо қабул гардидани Конститутсияи ҚТ соли 1994 дар самти такмили фаъолияти мақомоти ҳокимияти қонунгузорӣ тағйиру иловаҳои солҳои 1999, 2003 ва 2016 баргузор гардида, нақши созгор дорад.

Ҳамин тариқ, тағйиру иловаҳои воридгардида ба Конститутсия дар самти ҳокимияти қонунгузорӣ мазмуну муҳтавои онро такмил дода, воқеияти замони худро инъикос намуда, барои рушду такомули низоми сиёсии навини ҷомеа мусоидат намудаанд.

Адабиёт:

1. Михалева Н.А. Конституционные реформы в республиках - субъектах Российской Федерации.// Государство и право. – 1995. – № 4. – С. 3-10.
2. Пайки ошти (санадҳо).- Душанбе, 1998.
3. Диноршоев А.М. Конституционные основы разделения властей в Республике Таджикистан.-Душанбе, 2007.
4. Имомов А.И. Интиҳобот ва парламент дар Ҷумҳурии Тоҷикистон. - Душанбе.- 2001.

¹ Диноршоев, А. М. Понятие и предпосылки конституционно-правовой реформы.// Правовая жизнь. – 2016. – № 2 (14). – С. 7.

5. Ализода З. Становление и развитие института парламента в Республике Таджикистан: конституционно-правовое исследование: дисс. докт. юрид. наук: 12.00. 02. – М., 2013.

6. Диноршоев А. М. Понятие и предпосылки конституционно-правовой реформы.// Правовая жизнь. – 2016. – № 2 (14). – С. 7 - 18.

Шерализода Ч. Ш.

Фишурда

**Ташаккули ҳокимияти қонунгузорӣ дар партави ислохоти
конститутсионии солҳои 1999, 2003 ва 2016**

Дар мақолаи мазкур таҳлили ислохотҳои конститутсионие, ки солҳои 1999, 2003 ва 2016 ба Конститутсия оид ба ташаккули ҳокимияти қонунгузорӣ тағйиру иловаҳо ворид гардид буд, мавриди баррасӣ қарор дода шудааст. Бояд гуфт, ки дар шароити тағйирёбии муносибатҳои ҷамъиятӣ зарурат ба тағйиру иловаҳо ба Конститутсия ҳамчун амри табиӣ эҳсос мешавад. Ба Конститутсияи ҚТ бо роҳи раёипурсии умумихалқӣ се маротиба тағйиру иловаҳо ворид карда шуданд. Ин тағйиру иловаҳо бо дарназардошти дигаргуниҳои куллии ҳаёти ҷомеа, инкишоф ва тағйир ёфтани муносибатҳои нави ҷамъиятӣ, зарурати тақмили сохтори мақомоти ҳокимияти давлатӣ, ба талаботи муносибатҳои нави ҷамъиятӣ мувофиқ гардонидани меъёрҳои конститутсионӣ ва таъмини пешрафти минбаъдаи ҷомеа ба вуқӯъ пайвастанд. Аз ин рӯ, тағйиру иловаҳои воридгардида ба Конститутсия дар самти ҳокимияти қонунгузорӣ мазмуну муҳтавои онро боз ҳам тақмил дода, воқеияти замони худро инъикос намуда, барои рушду тақомули низоми сиёсии навини ҷомеа мусоидат намудаанд.

Шерализода Дж.Ш.

Аннотация

Формирование законодательной власти в свете конституционных реформ 1999, 2003 и 2016 годов

В данной статье рассматривается анализ конституционных реформ, проведенных в 1999, 2003 и 2016 годах в Конституцию по вопросам формирования законодательной власти. Следует отметить, что в условиях изменения общественных отношений необходимость внесения изменений в Конституцию является естественной. В Конституцию Республики Таджикистан трижды вносились поправки путем референдума. Эти изменения и дополнения учитывают коренные изменения в обществе, развитие и трансформацию новых общественных отношений, необходимость совершенствования структуры государственной власти, приведения конституционных норм в соответствие с требованиями но-

вых общественных отношений и обеспечения дальнейшего прогресс общества. Вносимые в Конституцию изменения и дополнения в сфере законодательной власти еще больше усовершенствовали ее содержание, отражая реалии времени и способствовали развитию и модернизации новой политической системы общества.

Sheralizoda J.Sh.

The summary
Formation of the Legislature in the Light of the Constitutional Reforms of 1999, 2003 and 2016

This article examines the analysis of the constitutional reforms carried out in 1999, 2003 and 2016 in the Constitution on the formation of the legislative branch. It should be noted that in the context of changing social relations, the need to amend the Constitution is natural. The Constitution of the Republic of Tajikistan was amended three times by referendum. These changes and additions take into account fundamental changes in society, the development and transformation of new social relations, the need to improve the structure of state power, bring constitutional norms in line with the requirements of new social relations and ensure the further progress of society. The amendments and additions made to the Constitution in the sphere of legislative power further improved its content, reflecting the realities of the time and contributed to the development and modernization of the new political system of society.

**Ш. ҲУҚУҚИ ГРАЖДАНӢ; ҲУҚУҚИ СОҲИБКОРӢ; ҲУҚУҚИ
ОИЛАВӢ; ҲУҚУҚИ БАЙНАЛМИЛАЛИИ ХУСУСӢ
(ИХТИСОС: 12. 00. 03)**

**Ш. ГРАЖДАНСКОЕ ПРАВО; ПРЕДПРИНИМАТЕЛЬСКОЕ ПРАВО; СЕ-
МЕЙНОЕ ПРАВО; МЕЖДУНАРОДНОЕ ЧАСТНОЕ ПРАВО (СПЕЦИ-
АЛЬНОСТЬ: 12. 00. 03)**

Тагайназаров Ш. Т.,*
Бободжонзода И. Х.*

**ПРОБЛЕМЫ ПРИМЕНЕНИЯ НОРМ МЕЖДУНАРОДНОГО И
НАЦИОНАЛЬНОГО ПРАВА ПРИ ПРОВЕДЕНИИ МЕДИЦИНСКИХ
ЭКСПЕРИМЕНТОВ С УЧАСТИЕМ ЧЕЛОВЕКА: ТЕОРИЯ, ЗАКО-
НОДАТЕЛЬСТВА И ПРАКТИКА**

Калидвожаҳо: таҳқиқот, озмоиш, биотиббӣ, иштирок, одам, шартҳо, гузаронидан, озмоишҳои тиббӣ, розигӣ, иттилоотноккунонӣ, озмоишшаванда, клиника.

Ключевые слова: биомедицина, экспериментальный, исследование, участие, человек, условие, проведение, медицинский, эксперимент, информирование, согласие, клиника.

Keywords: biomedicine, experimental, research, participation, person, condition, conducting, medical, experiment, informing, consent, clinic.

Рассмотрения правовых проблем возникающих при проведении медицинских экспериментов в контексте права на жизнь связана с тем обстоятельством, что при осуществлении эксперимента непосредственно затрагиваются гражданские права человека – на неприкосновенность жизни, распоряжение жизнью, автономия человека, его достоинство. По мнению Д. С. Донцова «правомочия человека относительно собственного тела не являются вещными по своей сути. Право на владение, пользование и распоряжение собственным телом как единым целым - это самостоятельное право, не имеющее вещной природы. Это естественное право, данное в силу рождения, т.е. тело человека фактически используется самостоятельным субъектом права автономно и по собственной воле с целью приобретения и осуществления гражданских прав, а также исполнения гражданско-

*Профессор кафедры гражданского права юридического факультета ТНУ, Заслуженный юрист Республики Таджикистан, доктор юридических наук.

*Заведующий отделом теоретических проблем современного государства и права Института философии, политологии и права имени А. Баховаддинова Национальной академии наук Таджикистана, доктор юридических наук, профессор.

правовых обязанностей в соответствии с нормами гражданского права»¹.

Актуальность проблематики биомедицинских исследований, включающих опыты на человеке, выражается в повышенном интересе правовой теории к данному вопросу и соответствующей правотворческой деятельности².

В настоящее время медицина не может обойтись без применения эксперимента для определения оптимальных путей лечения и диагностики как новых, так и давно известных заболеваний. В тех же случаях, когда возникает несовпадение интересов между субъектами и объектом исследований, зачастую возникает юридический конфликт. В этой связи перед медицинским правом стоит задача полноценного правового регулирования всех сторон проведения медицинских экспериментов³. В познании любого явления значительная роль отводится терминологической определенности. Интерес к правовому регулированию медицинского эксперимента значительно усилился в науке в 70-х годах XX века, в связи с прогрессивным развитием новых медицинских технологий. Принятием Закона РТ «Об охране здоровья населения» в 1997 г. и позже включение его в Кодекс здравоохранения РТ в 2017 г. принесло новшества также и в терминологию. С точки зрения данного законодательного акта под регламентацией медицинского эксперимента следует понимать «порядок применения новых методов профилактики, диагностики, лечения, лекарственных средств, иммунобиологических препаратов и дезинфекционных средств и проведения биомедицинских исследований»⁴. Клинические и медико-биологические испытания, проводятся на животных, а в отношении человека - с его письменного согласия и особого разрешения уполномоченного государственного органа в сфере здравоохранения. Принудительное проведение клинических и научных испытаний на человеке запрещается. Испытание может быть прервано на любой ступени по требованию испытуемого лица и в случаях появления угрозы его здоровью. В практике здравоохранения используются новые методы профилактики, диагностики, лечения, лекарственных средств, им-

¹Донцов Д.С. Тело живого человека как нематериальное благо и гражданско-правовая защита его физической неприкосновенности // Медицинское право.- 2011.- № 2.- С. 38 – 41.

² См. подробно: Бабаджанов И.Х. Стеценко С.Г. Медицинское право Республики Таджикистан. Учебник для медицинских и юридических вузов.- Душанбе.- Изд.-во "Дониш", 2019.- 737с.; Бободжонзода И.Х. Диноршоев А.М. Дискуссионные вопросы правового регулирования понятия "тело человека"// Правовая жизнь.- 2019, №1 (25).- С. 36-58; Бободжонзода И.Х., Тагайназаров Ш.Т., Диноршоев А.М. О правовой природе частей тела и тканей человека как объектов гражданского права // Правовая жизнь. - 2019, №2 (26).- С. 122-138.

³Сальников В.П., Стеценко С.Г. Условия правомерности проведения медицинских экспериментов // Вестник Санкт-Петербургского университета МВД России.- 2001. - № 4(12).- С. 14-18.

⁴ Кодекс здравоохранения РТ.// Ахбори Маджлиси Оли РТ, 2017 г., №5, ч. 1, ст. 270.

мунобиологических препаратов, а также средств дезинфекции, дезинсекции, дератизации и медицинских технологий, разрешенных в установленном порядке. Порядок проведения клинических и медико-биологических испытаний, использования новейших методов профилактики, диагностики и лечения, устанавливается уполномоченным государственным органом в сфере здравоохранения (ст. 65 КЗ РТ). Несмотря на предварительные исследования действия новых препаратов или средств на лабораторных животных, применение новшеств на человеке требует проведения медицинских экспериментов с использованием в качестве объекта живого человека. Такие испытания требуют тщательной правовой регламентации. Основная задача регулирования медицинских экспериментов на людях – попытка минимизации риска неблагоприятного воздействия на организм человека факторов эксперимента и обеспечение определенных гарантий защиты организма человека от вредных последствий. Поэтому по поводу Генеральная конференция ЮНЕСКО на основании доклада Комиссии III на 18-м пленарном заседании 19 октября 2005 г. приняла «Всеобщую декларацию о биоэтике и правах человека», согласно ее положениям в процессе применения и развития научных знаний, медицинской практики и связанных с ними технологий следует добиваться получения максимальных прямых и косвенных благ для пациентов, участников исследований и других затрагиваемых лиц и сводить к минимуму любой возможный для них вред. Должна обеспечиваться самостоятельность лиц в принятии решений при соответствующей ответственности за эти решения и уважении самостоятельности других. В отношении лиц, которые не обладают правоспособностью для совершения самостоятельных действий, должны приниматься специальные меры по защите их прав и интересов. Согласно Декларацию научные исследования следует проводить только с предварительного, свободного, явно выраженного и информированного согласия соответствующего лица. Информация должна быть адекватной, предоставляться в понятной форме и включать указание способов отзыва согласия. Согласие может быть отозвано соответствующим лицом в любое время и по любой причине без негативных последствий или ущерба. Исключения из этого принципа следует делать только в соответствии с этическими и правовыми нормами, принятыми государствами, согласно принципам и положениям, изложенным в декларации, в частности в ст. 27, и международным нормам в области прав человека.

Также декларируется, что в случае необходимости ограничения применения принципов Декларации это следует делать на основании законов, в том числе законов, принятых в интересах обеспечения общественной безопасности, расследования и выявления уголовных правонарушений и преследования за них, охраны общественного здоровья или защиты прав и

свобод других лиц. Любые такие законы должны соответствовать международным нормам в области прав человека¹. Следует отметить, что в настоящее время имеется определенное количество нормативно-правовых актов, в которых определены правила осуществления экспериментов, что дает основания для подтверждения существования определенной нормативно-правовой базы по вопросам проведения медицинских экспериментов². Учитывая приоритет международно-правовых норм над положениями отечественного законодательства и интегративные процессы происходящие в мире, затрагивающие также и РТ, необходимо первоначально проанализировать положения правовых актов, имеющих межнациональное значение. К основным из них, имеющим существенное правовое значение, относятся: Нюрнбергский кодекс (1947г.); Хельсинкская декларация (1964г.); Конвенция о защите прав и достоинства человека в связи с использованием достижений биологии и медицины (конвенция о правах человека и биомедицине) (1996г.).

Нюрнбергский кодекс (код), принятый в ходе известного Нюрнбергского процесса над немецкими палачами, проводившими бесчеловечные опыты над живыми людьми, явился следствием стремления человечества не допустить подобные преступления в будущем. В преамбуле этого правового документа сказано: “Тяжесть свидетельских показаний, лежащих пред нами, заставляет делать вывод, что некоторые виды медицинских экспериментов на человеке в целом отвечают этическим нормам медицинской профессии лишь в том случае, если их проведение ограничено соответствующими четко определенными рамками”³. В дальнейшем, судя по тексту правового акта, создатели кодекса приводят базовые принципы, соблюдение которых при медицинских экспериментах, по мысли авторов, должно удовлетворять соображениям морали, этики и закона. Значительную роль в создании кодекса играли Лео Александер и Эндрю Иви – американские врачи-эксперты, принимавшие участие в Нюрнбергском процессе. В основу итогового документа положены их разработки, которые базировались на личном опыте участия в экспертных исследованиях в ходе процесса.

Наиболее значимые положения Нюрнбергского кодекса касаются вопросов информированного добровольного согласия испытуемого на проведение медицинского эксперимента, а также проблем минимизации возможного риска осложнений и поставления жизни испытуемого в опасность. Так, п. 1 гласит, чтобы “... до принятия утвердительного

¹https://www.un.org/ru/documents/decl_conv/declarations/bioethics_and_hr.shtml. (дата обращения: 1.11. 2021г.).

²Стеценко С.Г. Современная нормативно-правовая база проведения медицинских экспериментов // Юрист.- 2001.- №10.- С. 12-15.

³ Нюрнбергский код // Врач.- 1993.- №7.- С. 56.

решения объект эксперимента был информирован о его характере, продолжительности и цели; методе и способах, с помощью которых он будет проводиться; обо всех возможных неудобствах и рисках; о последствиях для его здоровья или личности, которые могут возникнуть в результате участия в эксперименте”. Данный нормативно-правовой акт, принятый под влиянием преступлений немецких врачей, носил ярко выраженный правозащитный характер. При этом во главу угла были поставлены вопросы обеспечения безопасности испытуемых, защиты их физической неприкосновенности и подтверждения первичности права объекта испытания на прекращение эксперимента на любом его этапе.

Хельсинкская декларация (которую еще иногда называют Хельсинкско-Токийской по причине принятия дополнений к ней в Токио), принятая 18-й Всемирной ассамблеей здравоохранения в 1964 г., служит своего рода продолжением Нюрнбергского кодекса относительно регулирования проведения медицинских экспериментов на людях. За период времени, прошедший с момента принятия кодекса, существенно изменилась обстановка как в медицине, так и в сфере защиты прав и основных свобод. Проведение исследований на человеке неуклонно расширялось, с целью внедрения в практику новейших достижений научной мысли требовались эксперименты на людях – этот далеко не полный перечень оснований обуславливал необходимость более адекватной правовой защиты лиц, участвующих в исследовании и регламентации самой процедуры эксперимента. В преамбуле декларации, которая показывает общий смысл принятия данного документа, сказано: “Прогресс медицины основывается на исследовании, которое в своей заключительной фазе должно опираться на эксперимент, включающий человеческие объекты”¹.

Анализируя Хельсинкскую декларацию, следует отметить, что она является основательным правовым актом, определяющим критерии правомерности осуществления медицинских экспериментов. Включив в документ три раздела:

- 1) базовые принципы;
- 2) медицинские исследования, сочетающиеся с профессиональной помощью (клинические исследования);
- 3) неклинические биомедицинские исследования с привлечением человеческих объектов, авторы четко разделили клинические и неклинические исследования с участием в них человека. При этом основные характеристики, отраженные в базовых принципах, актуальны для всех вариантов медицинских исследований.

Важным положением декларации, не имеющим аналога в Нюрнбергском кодексе, является требование сохранения точности

¹ Хельсинкская декларация // Врач.- 1993.- №7.-С. 57.

изложения при публикации результатов медицинского эксперимента. Речь идет о том, что доклады об экспериментах, не соответствующих принципам, лежащим в основе настоящей Декларации, не должны приниматься к публикации. Важно отметить, что в Хельсинской Декларации отмечается возможность получения согласия на участие в исследовании или эксперименте лица, признанного недееспособным. При этом согласие на проведение медицинского эксперимента необходимо получать у законного представителя, в соответствии с национальным законодательством.

Конвенция о защите прав и достоинства человека в связи с использованием достижений биологии и медицины (конвенция о правах человека и биомедицине), принятая Парламентской Ассамблеей Совета Европы в ноябре 1996 г., является наиболее действенным в настоящее время международно-правовым документом по проблемам медицинских исследований с участием живых людей. В преамбуле Конвенции говорится: «Государства – члены Совета Европы, прочие государства и Европейское Сообщество, подписавшие настоящую Конвенцию ... будучи преисполнены решимости принять меры, необходимые для защиты человеческого достоинства, а также основных прав и свобод человека в связи с использованием достижений биологии и медицины ...»¹. Даже эти положения свидетельствуют об основном предназначении данного правового акта – защита прав, свобод и достоинства человека применительно к достижениям биологии и медицины, и как частный случай, при проведении медицинских экспериментов.

Конвенция начинается с общих положений, из которых обращает на себя внимание норма, в соответствии с которой всякое медицинское вмешательство, включая вмешательство с исследовательскими целями, должно осуществляться в соответствии с действующими профессиональными требованиями и стандартами. Можно заметить, что в правовую регламентацию впервые вводится понятие профессиональных стандартов, что представляется значительным шагом вперед в деле регламентации осуществления исследований с участием в качестве объектов живых людей. Несмотря на то, что всякое экспериментирование в медицине несет в себе некую неопределенность, отличительные признаки, что в принципе делает регулирование и создание профессиональных стандартов трудоемким процессом, эта работа представляется оправданной. Речь идет о создании профессиональных требований и стандартов обеспечения безопасности испытуемых и определенных гарантий соблюдения прав и законных интересов во время проведения

¹Конвенция о защите прав и достоинства человека в связи с использованием достижений биологии и медицины (конвенция о правах человека и биомедицине) // Российский бюллетень по правам человека. - Вып. 10. -М., 1998.- С. 106.

экспериментов.

Принимая во внимание, что указанные нормативно-правовые акты – это многосторонние договоры, которые являются основанием для соответствующего изменения внутреннего законодательства, следует полагать обязательность соблюдения указанных норм при проведении медицинских экспериментов в РТ.

Конституция РТ, принятая на всенародном голосовании 6 ноября 1994 г. в общих чертах определяет правомерность осуществления медицинского эксперимента. В ст. 18 содержится следующее положение: “Неприкосновенность личности гарантируется государством. Никто не может быть подвергнут пыткам, бесчеловечному обращению и наказанию. Принудительные медицинские и научные эксперименты над человеком запрещаются.” Как видно, прежде всего, речь идет о концепции добровольного согласия на участие в медицинском эксперименте. Принимая во внимание, что в Конституции страны содержатся лишь основные, фундаментальные положения, определяющие главные направления ее существования, помещение в данный правовой акт положений о медицинских экспериментах (опытах), говорит об актуальности рассматриваемых явлений.

К тому же, указанная статья конституции страны расположена непосредственно после положения о праве человека на жизнь, что является еще одним свидетельством однородности рассматриваемых явлений. В качестве причины такого размещения, по всей видимости, находится тот факт, что, в отличие от обычных медицинских вмешательств, при медицинских экспериментах вмешательство осуществляется не всегда с целью оказания медицинской помощи.

Кодекс здравоохранения (КЗ) РТ 2017 г., являясь базовым юридическим документом, регулирующим медицинскую деятельность, также содержит нормы, посвященные экспериментам с участием человека. Ст. 65 свидетельствует, что “Клинические и медико-биологические испытания, проводятся на животных, а в отношении человека - с его письменного согласия и особого разрешения уполномоченного государственного органа в сфере здравоохранения.” Проведение биомедицинского исследования допускается в учреждениях государственной системы здравоохранения и должно основываться на предварительно проведенном лабораторном эксперименте. Этим положением законодатель определяет невозможность осуществления медицинских экспериментов в учреждениях частной медицины. Такой подход представляется правильным, поскольку контроль за проведением, внедрение профессиональных стандартов и протоколов проведения исследований более реальны именно в государственных учреждениях.

Необходимо отметить также, что в соответствии с законодательством, пропаганда, в том числе средствами массовой информации (СМИ) методов профилактики, диагностики, лечения и лекарственных средств, не прошедших проверочных испытаний в установленном законом порядке, за-

прещается. Важность наличия подобного положения подтверждается возможностью существенного влияния через СМИ на сознание и поведение людей, которые ввиду неэффективности или низкой эффективности традиционных апробированных методов становятся легко внушаемыми относительно новых методов лечения. Это в свою очередь ведет к формированию установки на весьма вероятный положительный клинический эффект. В данном случае происходит нарушение прав граждан на получение правдивой и качественной информации относительно эффекта того или иного метода или лекарственного средства.

Другие положения КЗ РТ отображают нормы проанализированных выше международно-правовых документов и Конституции РТ.

Рассматривая в качестве медицинского эксперимента клинические испытания новых лекарственных средств, необходимо более детально остановиться на Законе РТ от 6 августа 2001 г., № 39 "О лекарственных средствах и фармацевтической деятельности." В соответствии с данным законом целью клинических исследований лекарственных средств является получение научными методами оценок и доказательств эффективности и безопасности лекарственных средств, данных об ожидаемых побочных эффектах от применения лекарственных средств и эффектах взаимодействия с другими лекарственными средствами (ст. 26).

Решение о проведении клинических исследований конкретного лекарственного средства принимается уполномоченным органом Правительства РТ контроля качества лекарственных средств на основании следующих документов: 1) заявления организации - разработчика лекарственного средства; 2) положительного заключения комитета по этике при уполномоченного органа контроля качества лекарственных средств; 3) отчета и заключения о доклинических исследованиях лекарственного средства; 4) инструкции по применению лекарственного средства.

Данные положения продублированы и в определенной степени детализированы в приказе Министерства здравоохранения и социальной защиты РТ "О порядке принятия решения о проведении клинических исследований лекарственных средств". Клинические исследования лекарственных средств проводятся в учреждениях здравоохранения, имеющих лицензии на проведение таких исследований. Лицензии на проведение указанных исследований выдает уполномоченный орган исполнительной власти в сфере здравоохранения учреждениям здравоохранения, обеспечивающим проведение клинических исследований лекарственных средств в соответствии с правилами клинической практики, разработанными и утвержденными уполномоченным органом исполнительной власти в сфере здравоохранения.

Одним из важных документов, составляющих правовую основу проведения клинических исследований лекарственного средства является договор о проведении клинических исследований лекарственного средства между учреждением здравоохранения и организацией - разработчиком

лекарственного средства. Данный договор должен содержать сведения:

- 1) о сроках и об объемах клинических исследований лекарственного средства;
- 2) об общей стоимости программы клинических исследований лекарственного средства;
- 3) о форме представления результатов клинических исследований лекарственного средства в орган контроля качества лекарственных средств;
- 4) об условиях страхования здоровья пациентов, участвующих в клинических исследованиях лекарственного средства.

Важный фактор, нашедший отражение в законодательстве о лекарственных средствах, имеющий самое прямое отношение к правовому регулированию медицинских экспериментов – права пациентов, участвующих в клинических исследованиях лекарственных средств. Участие пациентов в клинических исследованиях лекарственных средств является добровольным. Пациент дает письменное согласие на участие в клинических исследованиях лекарственного средства. Стандарт отрасли определяет, что при получении и документальном оформлении информированного согласия исследователь должен соблюдать действующие нормативные требования, придерживаться Правил GCP (проведения качественных клинических испытаний) и основополагающих этических принципов Хельсинкской Декларации. Исследователь (медицинское учреждение) не начинают испытание пока Экспертный совет (Комитет по этике) не утвердит (одобрит) в письменном виде форму письменного информированного согласия и другие материалы, предназначенные для предоставления испытуемым.

Форма информированного согласия и другие предоставляемые испытуемым материалы пересматриваются по мере появления информации, способной повлиять на согласие испытуемого. Новые редакции письменного согласия и других предоставляемых испытуемым материалов предварительно утверждаются (одобряются) Экспертным Советом (Комитетом по этике). Испытуемый или его законный представитель должны быть своевременно ознакомлены с новой информацией, способной повлиять на желание испытуемого продолжить участие в исследовании. Факт сообщения этой информации должен быть документально подтвержден.

Ни устная информация, ни письменные материалы об исследовании, включая форму письменного согласия, не должны содержать формулировок, прямо вынуждающих испытуемого или его законного представителя отказаться от своих законных прав или допускающих подобное толкование. Устная информация и письменные материалы об исследовании, включая форму согласия, по возможности не должны содержать специальных терминов и должны быть понятны испытуемому или его законному представителю и, если потребуется, незаинтересованному свидетелю.

При разъяснительной беседе с испытуемым или его законным представителем, в форме письменного согласия и других предоставляемых испытуемым материалах должны быть затронуты следующие вопросы: науч-

ное обоснование исследования; задачи исследования; исследуемый препарат и вероятность попадания в одну из групп испытуемых; процедуры исследования, включая инвазивные методы; обязанности испытуемого; экспериментальные процедуры исследования; неудобства для испытуемого, а также объективно предсказуемый риск, как для самого испытуемого, так и для зародыша, плода или грудного ребенка; объективно ожидаемая польза. Если исследование не имеет терапевтических целей, необходимо сообщить об этом испытуемому; другие виды лекарственного или нелекарственного лечения, которые могут быть назначены испытуемому, а также их потенциальная польза и риск; компенсация и (или) лечение, на которые испытуемый может рассчитывать в случае нанесения вреда его здоровью в ходе исследования; размер выплат испытуемому, если таковые предусмотрены, пропорционально длительности его участия в исследовании; расходы испытуемого, если таковые ожидаются, связанные с его участием в исследовании; добровольность участия в исследовании. Испытуемый может отказаться от участия в исследовании в любой момент без каких-либо санкций или ущемления его прав на другие виды лечения; список лиц, к которым можно обратиться для получения дополнительной информации об исследовании и правах испытуемого, а также специалистов, с которыми испытуемый может связаться в случае нанесения вреда его здоровью в ходе исследования; возможные обстоятельства и/или причины, по которым участие испытуемого в исследовании может быть прекращено; предполагаемая длительность участия испытуемого в исследовании; приблизительное число испытуемых, участвующих в исследовании.

Если испытуемый находится в неотложном состоянии и у него невозможно получить согласие до включения в исследование, оно должно быть получено у его законного представителя, если последний при этом присутствует. Когда невозможно получить предварительное согласие испытуемого и отсутствует его законный представитель, для включения испытуемого в исследование должны быть предприняты меры, предусмотренные протоколом и (или) другим документом, утвержденным (одобренным) Экспертным Советом (Комитетом по этике) для защиты прав и здоровья испытуемого, гарантии его безопасности и соблюдения действующих нормативных требований. В этих целях распоряжением Министерства здравоохранения и социальной защиты РТ от 15 сентября 2016 г., за №693 при Академии медицинских наук страны создан Этический комитет по биоэтике. В состав комитета по вопросам этики в области охраны здоровья граждан входят лица, представляющие интересы общественности, включая специалистов по медицинской этике, юристов, деятелей науки и искусства, представителей духовенства, профессиональных медицинских ассоциаций, профессиональных союзов и других общественных объединений. Испытуемый или его законный представитель должны быть поставлены в известность об исследовании в кратчайшие сроки, и у них должно быть получено согласие на продолжение испытания.

Запрещается проведение клинических исследований лекарственных средств на:

1) несовершеннолетних, не имеющих родителей;

2) беременных женщинах, за исключением случаев, если проводятся клинические исследования лекарственных средств, предназначенных для беременных женщин, когда необходимая информация может быть получена только при клинических исследованиях лекарственных средств на беременных женщинах и когда полностью исключен риск нанесения вреда беременной женщине и плоду;

3) военнослужащих;

4) лицах, отбывающих наказание в местах лишения свободы, а также на лицах, находящихся под стражей в следственных изоляторах.

Следует отметить, что запрет клинических испытаний лекарственных средств на военнослужащих вызывает в последнее время оживленные дискуссии. Многие ученые и практические работники отмечают ограничение прав военнослужащих на доступ к новым лекарственным препаратам благодаря указанному запрету¹. При разработке этических и правовых норм, направленных на регламентацию проведения клинических исследований с участием в качестве объекта военнослужащих, важно определить специфику воинского коллектива и военной организации в целом. При этом необходимо ориентироваться на следующее:

1) большая гетерогенность популяции. Формирование групп, происходит из лиц, прибывающих из различных регионов, разнящихся климатическими и часовыми поясами. Результаты, полученные при исследовании, не могут обобщаться. Например, при проведении исследований по выявлению циркулирующих в группе патогенных штаммов микроорганизмов нельзя сделать вывод о наличии их вне коллектива и наоборот. Также затруднительно в этом случае полагаться на уже имеющиеся данные, так как разные источники, в зависимости от применяемых методов диагностики, региона, по-разному оценивают частоту и значение инфекций. Следовательно, нельзя сделать вывод об эффективности антибактериального препарата без исследования его *in vitro* и *in vivo* в конкретном коллективе;

2) большая скученность проживания, что проявляется более высоким уровнем заболеваемости. Например, острыми респираторными заболеваниями военнослужащие срочной службы страдают на порядок чаще, чем их сверстники в общей популяции. Осуществление контроля над распространением респираторных инфекций в коллективах характеризующихся скученными условиями проживания, представляет весьма сложную задачу. Внебольничная пневмония, не относящаяся к эпидемическим заболеваниям

¹Гучев И.А., Стеценко С.Г., Иваница Г.В. и др. Биомедицинские исследования на военнослужащих // Качественная клиническая практика.- 2003.- №1.- С. 30-38.

ям, но среди военнослужащих также регистрируется более часто, имея нередко признаки эпидемиологического процесса;

3) ограниченный срок существования групп. Создаются существенные трудности в определении отдаленных последствий воздействий и объективных конечных показателей. Максимальный срок отслеживания результатов у военнослужащих срочной службы, как правило, не превышает двух лет, т.е. срока службы. Частые перемещения по подразделениям и тем более отбытие к месту постоянного проживания прерывает процесс наблюдения, ограничивая возможность полноценного сбора результатов. Все же этого времени достаточно для краткосрочной оценки, данные которой могут быть особенно ценными при мобилизации Вооруженных Сил, когда за короткое время необходимо подготовить высококлассного военного специалиста, сохранив при этом его здоровье и работоспособность;

4) узкий возрастной диапазон групп не позволяет определить стратегию профилактики и лечения для общей популяции, поэтому такие исследования не имеют большого значения для здоровья общества в целом. В то же время полученные результаты представляют абсолютную ценность для войсковых врачей.

Таким образом, на сегодняшний день в нашей стране сложилась нормативно-правовая база проведения медицинских экспериментов с участием человека. Она включает в себя международно-правовые документы (Нюрнбергский кодекс, Хельсинкская декларация, Конвенция о защите прав и достоинства человека в связи с использованием достижений биологии и медицины (конвенция о правах человека и биомедицине)) и отечественное законодательство (Конституция РТ, Кодекс здравоохранения РТ, Закон РТ “О лекарственных средствах и фармацевтической деятельности”). В то же время существуют определенные проблемы правового регулирования медицинского эксперимента, в частности применительно к условиям правомерности проведения подобных экспериментов, о чем речь пойдет ниже.

Приняв за основу положение о том, что сегодня медицина не может полноценно развиваться без поиска новых методов лечения, диагностики и профилактики, которые в свою очередь, зачастую сопровождаются необходимостью проведения медицинских экспериментов, задачей правовой регламентации, в целом должно стать создание четких, продуманных, в перспективе законодательно закрепленных условий правомерности проведения подобных экспериментов. Важно учитывать две основных составляющих: во-первых, конечно, соблюдение прав и законных интересов объектов медицинского эксперимента, прежде всего, право на жизнь, и, во-вторых, необходимость прогрессивного развития новых медицинских технологий. Ведь в конечном итоге, право человека на получение качественной медицинской помощи базируется, в том числе на необходимости развития и по-

иска новых методов лечения и профилактики заболеваний¹. Мировая практика свидетельствует, что проблемы регламентации экспериментирования в медицине имеют много общего вне зависимости от социально-экономических и политических предпосылок. Например, в США, по данным различных исследователей, от 25 до 40 % пациентов больниц принимают участие в каких-либо медицинских экспериментах.

Комплексный анализ нормативно-правовой базы, литературных источников и создавшейся практической ситуации в сфере выполнения медицинских исследований с участием человека, позволяет прийти к предложению выработки критериев правомерности проведения медицинских экспериментов. Соблюдение данных критериев способно реально повлиять на профилактику юридических конфликтов в данной области медицины. Необходимо, чтобы каждое исследование, проводимое в медицине с привлечением в качестве объекта человека, соответствовало следующим условиям: добровольное информированное согласие испытуемого на проведение эксперимента; соблюдение прав и законных интересов объекта исследования; научная обоснованность испытания; достаточность клинической (лабораторной) базы; квалификация врачей-исследователей; приоритет интересов участника эксперимента над целями работы (минимизация риска); заключение этического комитета; адекватная компенсация участникам медицинского эксперимента.

Соблюдение прав и законных интересов объекта исследования заключается в гуманном и уважительном отношении к испытуемому, основанному, прежде всего, на знании указанных прав и законных интересов. Принимая во внимание, что медицинский эксперимент по своей сути представляет медицинское вмешательство, права пациента, относящиеся к медицинскому вмешательству, имеют самое прямое отношение и к проведению эксперимента. Следует согласиться с точкой зрения, что все исследования с участием человека должны строиться в соответствии с тремя основными этическими принципами:

- 1) уважения к личности;
- 2) достижения пользы;
- 3) справедливости.

Заметим, что принцип уважения к личности определено на первое место, что показательно и является одним из компонентов уважения прав и законных интересов.

Проведение медицинского исследования, даже при условии получения информированного согласия не свидетельствует об уменьшении объема или качества выраженности правового статуса объекта эксперимента. Права и законные интересы человека, получившие дополнительные характери-

¹Подробно см.: Бабаджанов И.Х. Право на жизнь и правомерности проведения медицинских экспериментов (этико-правовые аспекты).- Правовая жизнь.- Душанбе, 2016.- №1.- С. 21-35.

стики после превращения его в пациента, видоизменившиеся в связи с участием пациента в медицинском эксперименте – именно о таком правовом статусе объекта испытаний необходимо говорить¹.

Научная обоснованность испытания заключается в предварительном изучении в максимально значительном объеме характеристик исследуемого лекарственного средства (способа лечения, диагностики и т.д.) в лабораторных условиях, на животных. Еще в начале XX века известный писатель и врач В. Вересаев писал: “Господа! Прежде чем обращаться к человеку – разве у нас нет существ, которые должны иметь в наших глазах меньше цены и на которых позволительно применять свои первые попытки?”². Необходимо представлять себе прогнозируемые эффекты, базирующиеся на предварительном изучении подобных проявлений. Важным представляется сбор информации относительно имеющихся зарубежных данных. Опыт свидетельствует, что первые попытки исследования всего нового имеют большее количество отрицательных результатов, чем последующие пробы.

Достаточность клинической (лабораторной) базы особо важна в связи с реалиями медицины сегодняшнего дня. Разрешение проведения медицинских экспериментов только в условиях государственных лечебных учреждений, отображенное в законодательстве РТ, продиктовано в том числе и соображениями достаточности клинической базы, которую в данных условиях легче контролировать. Концепция стандартизации в отечественном здравоохранении, которая внедряется на протяжении нескольких последних лет, одним из направлений должна предусматривать создание единых стандартов оборудования и оснащения лечебных и научно-исследовательских учреждений, проводящих эксперименты с привлечением в качестве объектов живых людей. Необходимо, прежде всего создать такое положение, при котором перед проведением медицинского эксперимента в лечебном учреждении будут созданы все условия, сводящие к минимуму вероятность возникновения осложнений.

Квалификация врачей-исследователей имеет прямое отношение к проблеме защиты прав испытуемых при проведении медицинского эксперимента. Понятно, что чем выше опыт и квалификация специалистов, проводящих эксперимент, тем ниже вероятность неблагоприятных результатов по отношению к жизни и здоровью объекта исследования. Требования к медикам должны касаться как морально-этических качеств, так и медико-исследовательских параметров (квалификация, необходимые усовершенствования, подтвержденный опыт). К сожалению, нередки ситуации, когда то или иное медицинское вмешательство, не получившее законного разре-

¹Бабаджанов И.Х. Право на жизнь и право на тело человека: некоторые подходы к аксиологическому измерению // Юридическая наука: история и современность. - Санкт-Петербург.- 2012.- №2. -С. 21-27.- В соавторстве.

² Вересаев В. Записки врача. Собр. соч. в пяти томах. Т. 1.- М.: Правда, 1961. -С. 303.

шения, выполняется пациенту с оправданием этого в виде общей пользы для больного и невозможностью помочь известными и апробированными средствами. Иногда подобные же ситуации возникают у врачей, единственной целью которых является проверка нового метода или способа – научной работы, которую они выполняют.

Приоритет интересов участника эксперимента над целями работы (минимизация риска) заключается в соблюдении таких правил проведения исследования, при которых всегда во главе угла будет человек – объект эксперимента, его права, законные интересы, жизнь и здоровье. Интересы науки или общества не должны преобладать над интересами испытуемых, их здоровьем, безопасностью и благополучием. Как только мы отойдем от такого подхода – во весь рост поднимутся проблемы, имевшие место в нацистской Германии при проведении бесчеловечных опытов на заключенных. Все мировое сообщество однозначно осудило такого рода опыты на живых людях.

Интересным и заслуживающим особого внимания представляется решение проблемы условий правомерности риска медицинского эксперимента. Общим механизмом восприятия правовой природы правомерности риска при медицинском эксперименте может стать институт крайней необходимости. Как известно, крайняя необходимость детально определена с позиций уголовного законодательства. В соответствии с этим, не является преступлением причинение вреда охраняемым уголовным законом интересам в состоянии крайней необходимости. Таким образом, для устранения опасности, непосредственно угрожающей личности и правам данного лица или иных лиц, охраняемым законом интересам общества или государства, если эта опасность не могла быть устранена иными средствами и при этом не было допущено превышения пределов крайней необходимости. Превышением пределов крайней необходимости признается причинение вреда, явно не соответствующего характеру и степени угрожавшей опасности и обстоятельствам, при которых опасность устранялась, когда указанным интересам был причинен вред равный или более значительный, чем предотвращенный. Такое превышение влечет за собой уголовную ответственность только в случаях умышленного причинения вреда.

Данный механизм позволяет юридически корректно подходить к определению правомерности подобного риска. Здесь важно заметить, что риск нанесения вреда здоровью испытуемого оправдан лишь в том случае, если испытуемый страдает таким заболеванием (находится в таком состоянии), что существующим на сегодня арсеналом медицинских средств невозможно улучшить его состояние здоровья (спасти жизнь).

Адекватная компенсация участникам медицинского эксперимента является важным средством защиты прав и законных интересов испытуемых как в случае причинения вреда в результате эксперимента, так и без него. В первом случае объект исследования, которому нанесен вред здоровью, имеет право и должен получить финансовую и другую помощь, необходи-

мую для компенсации вреда и возмещения ущерба. В то же время, вознаграждение испытуемому без нанесения вреда в результате исследования означает компенсацию риска, которому, без сомнения, подвергается участник эксперимента.

Законодательная регламентация адекватной компенсации участникам медицинского эксперимента позволит во-первых, представителям организаций, проводящих исследования, не испытывать недостатка в добровольцах для экспериментов, а во-вторых создаст правовую базу вознаграждения за проставление своей жизни в опасность. Принимая во внимание остальные, перечисленные ранее, условия правомерности и полноту реализации человеком своего права на жизнь, это не создаст дополнительных трудностей в определении законного характера эксперимента.

Таким образом, необходимо уяснить, что медицинский эксперимент – это направление медицинской деятельности, с наибольшей остротой демонстрирующее необходимость адекватной защиты прав и законных интересов испытуемых. От того, насколько качественными будут знания, полученные и медиками и юристами, специализирующимися на вопросах медицинского права, во многом зависит положение дел в конкретных лечебно-профилактических учреждениях при проведении новых исследований с участием человека.

Литература:

1. Донцов Д.С. Тело живого человека как нематериальное благо и гражданско-правовая защита его физической неприкосновенности // Медицинское право.- 2011.- № 2.- С. 38 – 41.
2. Бабаджанов И.Х. Стеценко С.Г. Медицинское право Республики Таджикистан. Учебник для медицинских и юридических вузов. – Душанбе: Изд.-во "Дониш", 2019. 737с.
3. Бободжонзода И.Х. Диноршоев А.М. Дискуссионные вопросы правового регулирования понятия "тело человека"// Правовая жизнь. - 2019, №1 (25).- С. 36-58.
4. Бободжонзода И.Х., Тагайназаров Ш.Т., Диноршоев А.М. О правовой природе частей тела и тканей человека как объектов гражданского права.// Правовая жизнь.- 2019, №2 (26).- С. 122-138.
3. Сальников В.П., Стеценко С.Г. Условия правомерности проведения медицинских экспериментов // Вестник Санкт-Петербургского университета МВД России 2001.- № 4(12).- С. 14-18.
4. Стеценко С.Г. Современная нормативно-правовая база проведения медицинских экспериментов // Юрист.- 2001.- №10.- С. 12-15.
6. Нюрнбергский код // Врач. 1993. №7. С. 56.
7. Гучев И.А., Стеценко С.Г., Иваница Г.В. Биомедицинские исследования военнослужащих // Качественная клиническая практика.- 2003.- №1 - С. 30-38.
8. Вересаев В. Записки врача. //Собр. соч. в пяти томах. Т. 1. - М.: Правда, 190

**Тағойназаров Ш.Т.,
Бобочонзода И.Х.**

Фишурда

**Проблемаҳои татбиқи меъёрҳои ҳуқуқи байналмилалӣ ва миллӣ
ҳангоми гузаронидани таҷрибаҳои тиббӣ бо иштироки инсон: назария,
қонунгузорӣ ва амалия**

Мақола ба омӯзиши шартҳои қонунӣ будани гузаронидани таҳқиқоти таҷрибавии биотиббӣ бо иштироки инсон бахшида шудааст. Дар мақола мушкилоти ҳуқуқие, ки ҳангоми гузаронидани таҷрибаҳои тиббӣ ба миён меоянд, дар заминаи ҳуқуқ ба ҳаёт ҳангоми гузаронидани озмоиш, ки бевосита ба ҳуқуқҳои шахсии инсон – дахлнопазирии ҳаёт, ихтиёрдорӣ ҳаёт, мустақилияти инсон ва шаъну шараф бахшида шудааст. Аҳамияти проблемаҳои таҳқиқоти биотиббӣ, аз ҷумла таҷрибаҳо оид ба одамон, ба гуфтаи муаллифон, дар афзоиши тавачҷуҳи назарияи ҳуқуқ ба ин масъала ва ғайрияти дахлдори қонунгузорӣ ифода ёфтааст. Дар мақола ҳалли масъалаи шартҳои қонунӣ будани ҳаёти озмоиши тиббӣ зери тавачҷуҳ ва шоян дикқати махсус мебошад. Хулоса мешавад, ки дар айни замон зарурати таҳияи низоми заминаҳое ба миён омадааст, ки таҳқиқоти таҷрибавии биотиббӣ ва оқибатҳои манфии онро пешгирӣ кунанд.

**Тағайназаров Ш.Т.,
Бободжонзода И.Х.**

Аннотация

**Проблемы применения норм международного и национального права
при проведении медицинских экспериментов с участием человека:
теория, законодательства и практика**

Статья посвящена исследованию условий правомерности проведения биомедицинских экспериментальных исследований с участием человека. Рассмотрены правовые проблемы возникающих при проведении медицинских экспериментов в контексте права на жизнь при осуществлении эксперимента, что непосредственно затрагиваются частные права человека – на неприкосновенность жизни, распоряжение жизнью, автономия человека, его достоинство. Актуальность проблематики биомедицинских исследований, включающих опыты на человеке, по мнению авторов, выражается в повышенном интересе правовой теории к данному вопросу и соответствующей правотворческой деятельности. Интересным и заслуживающим особого внимания в статье представляется решение проблемы условий правомерности риска медицинского эксперимента. Делается вывод

ды, что в настоящий момент возникла необходимость разработать систему оснований, которая позволила бы поддержать биомедицинские экспериментальные исследования, предотвратив при этом возможные негативные последствия.

**Tagaynazarov Sh.T.,
Bobojonzoda I.Kh.**

The summary

Problems of applying the norms of international and national law when conducting medical experiments with human participation: theory, legislation and practice

The article is devoted to the study of the conditions for the legality of conducting biomedical experimental research with human participation. The article considers the legal problems arising during medical experiments in the context of the right to life during the implementation of the experiment, which directly affect the private rights of a person - to the inviolability of life, disposition of life, human autonomy, and his dignity. The relevance of the problematics of biomedical research, including experiments on humans, according to the authors, is expressed in the increased interest of legal theory to this issue and the corresponding lawmaking activity. Interesting and deserving of special attention in the article is the solution to the problem of the conditions for the legitimacy of the risk of a medical experiment. It is concluded that at the moment there is a need to develop a system of bases that would support biomedical experimental research, while preventing possible negative consequences.

Кодиркулов Х.Р. *

ПРОБЛЕМЫ МЕЖОТРАСЛЕВОГО СОГЛАСОВАНИЯ НА ПРИМЕРЕ ТРУДОВОГО И ГРАЖДАНСКОГО ЗАКОНОДАТЕЛЬСТВА ПРИ РЕГУЛИРОВАНИИ ТРАНСГРАНИЧНЫХ ТРУДОВЫХ ОТНОШЕНИЙ

Калидвожаҳо: ҳукуқи меҳнатӣ, ҳукуқи граждани, муносибатҳои меҳнатӣ, намояндагӣ, корфармо, корманд, ҷавобгарии моддӣ, Кодекси меҳнат, муносибатҳои меҳнати сарҳадидошта, алоқаҳои байнисоҳавӣ, Кодекси граждани, филиал, намояндагӣ, шартномаи меҳнатӣ, даъво, суд, аризаи даъвогӣ, шикоятӣ қассатсионӣ, ҳукуқи моддӣ, ихтисос, тартиботи дохили меҳнатӣ, қобилияти амалкунӣ, қобилияти ҷавобгарӣ.

*Кандидат юридических наук, доцент кафедры международного права юридического факультета ТНУ.

Ключевые слова: трудовое право, гражданское право, трудовые отношения, представительство, работодатель, работник, материальная ответственность, Трудовой кодекс, трансграничные трудовые отношения, межотраслевая связь, Гражданский кодекс, филиал, представительства, трудовой договор, иск, суд, исковое заявление, кассационная жалоба, материальное право, квалификация, внутренний трудовой распорядок, дееспособность, деликтоспособность.

Keywords: labor law, civil law, labor Relations, representation, employer, employee, material liability, Labor code, cross-border labor relations, intersectoral communication, Civil code, branch, representative office, employment contract, claim, court, statement of claim, cassation complaint, substantive law, qualifications, internal labor regulations, legal capacity, delinquency.

Права, будучи явлением системным, изначально предполагает взаимозависимость и взаимосвязь отдельных его элементов самостоятельных отраслей права. Это наиболее характерно для таких отраслей права, генетически связанных между собой. Так, трудовое права, изначально восприняло многие цивилистические конструкции, трансформировав из сообразно целями правового регулирования, в силу отсутствия у них экономических и организационно-управленческих ресурсов. В этой связи нами предпринята попытка осветить некоторые вопросы, связанных с «пограничным» правовым регулированием трудовых отношений. Следует отметить, что общую линию Трудового кодекса Республики Таджикистан (ТК РТ) в вопросе о соотношении гражданского и трудового права нельзя считать достаточно определенной. Это обусловлено тем, что в некоторых случаях правоприменителю для квалификации конкретных отношений и определения отраслевой природы норм, подлежащих применению приходится обращаться к общетеоретическим исследованиям. В этой связи несомненный интерес представляет трудовое законодательство, которое вынуждено использовать термины других отраслей права. Например, ТК РТ используются такие гражданско-правовые конструкции, как «смена собственника организации», «реорганизация организации», «филиал или представительство юридического лица» и др. Сказанное предопределяет необходимость установления точек соприкосновения норм трудового права с нормами гражданского права, которое в свою очередь требуют глубокого осмысления и исследования.

Это объясняется тем, что переход РТ на рыночные отношения, широкое развитие негосударственного сектора экономики, утрата государством статуса абсолютного доминирующего работодателя существенно повлияли на рост частноправового и, соответственно, договорного регулирования трудовых отношений. Это существенный момент, поскольку с обретением независимости в РТ произошли существенные

изменение в правовой системе государства¹, что требовало необходимость новое соответствие базисных и надстроечных элементов общества. Очевидно, что современный процесс общественного развития предусматривает коррекцию национальной системы права в РТ, одним из важных направлений в условиях перехода к рыночным отношениям является развитие частного права. В связи с этим Г.М. Бобокалонов утверждает, что с введением в действие 15 мая 1997 года ТК РТ сфера государственного регулирования значительно сузилась и многие вопросы были переданы на рассмотрение самих участников трудовых отношений². Новый ТК РТ, введенный в действие с 23 июля 2016 года, завершил важный этап реформы трудового законодательства, где также важное значение уделено договорному регулированию и направлено на защиту прав и свобод сторон трудовых отношений. Суть в том, что возникновение и развитие договорного регулирования в РТ связаны с активным поиском рыночных методов организации труда. Это обусловлено тем, что работник и работодатель являются субъектами рынка труда, который, как и любой другой сегмент рыночной экономики, может нормально функционировать только при наличии известной свободы взаимодействия спроса и предложения³. Ведь современных условиях рыночная экономика не может функционировать без рынка труда, где продается и покупается такой специфический "товар", как рабочая сила, способности человека к тому или иному виду труду⁴. Это говорит о том, что в условиях рынка «рабочая сила превращается в товар, обладающий потребительской стоимостью»⁵. Однако в данном случае вряд ли можно считать обоснованным механический перенос экономических категорий в правовой плоскости. В контексте излагаемой интересной представляется мнения С.А. Димитровой. Она полагает, что на рынке труда, где рабочая сила становится предметом купли-продажи и реализуется как товар особого рода, продавец и покупатель рабочей силы заключают соглашение о предоставлении рабочей силы наймодателю за вознаграждение, что эта юридическая формулировка более точно отражает экономическую природу трудового договора как сделки купли-продажи рабочей силы⁶. В свою очередь аналогичной точки зрения придерживалось

¹ Менглиев Ш. Международное частное право.- Душанбе, 2013.-С.10.

² Бобокалонов Г.М. Избранные труды по трудовому праву и праву социального обеспечения. Второе доп., испр. изд.- Душанбе: Типография ГНУ, 2014.- С. 124.

³ Проблемы, концепции и разработки нового Трудового Кодекса РФ (материалы конференции). //Государство и право.- 2000.- № 10.- С. 59-60.

⁴ Хаустова Н.А. Защита трудовых прав в международном частном праве: дис. ... на соискание ученой канд. юрид. наук:12.00.03. – М., 2006.- С. 3.

⁵ Бозоров Р.Б. Трудовое право Республики Таджикистан: Учебное пособие.-Душанбе: Типография ТНУ, 2014.- С.8.

⁶ Димитрова С.А. Современные проблемы трудового договора// Вестник КазГУ. Серия юридическая.-1999.№2(11).-С. 40-41.

Л.А. Сыроватская¹. Это имеет важное значение так как именно рынок труда является одним из индикаторов состояния социально-экономической страны. Поэтому в данном случае речь идет о рынке труда в социально-экономическом смысле, которое используется наравне с рынком капитала и товаров. При этом вряд ли можно полностью согласиться с тем, что в условиях перехода к рынку отношения по применению наемного труда приобретают эквивалентно-возмездный характер, так как способности человека к труду функционируют на рынке только в товарной форме, что обуславливает имущественный характер отношений найма труда². Это связано с тем, что при характеристике объекта трудового договора следует отметить то, что труд человека неотделим от его личности. Иначе говоря, характеризуя способностей человека к труду как товара, в первую очередь необходимо отметить неотделимость их от личности работника. В литературе не случайно отмечается, что труд не является товаром в классическом понимании этого слова и только с применением кавычек все-таки можно сказать, что рабочая сила является «товаром особого рода»³.

В науке трудового права налицо весьма слабое развитие многих важнейших правовых конструкций: представительства, срок исковой давности (вопроса о сроках вообще), возмещение вреда, критериях действительности и недействительности трудового договора, вопроса о трудовой дееспособности и недееспособности и некоторых других. Поэтому, при формировании трудового законодательства РТ были включены или использованы категории и понятие гражданского права. Иначе говоря, новый ТК РТ в значительной степени заимствовал правовые институты и конструкции регламентации гражданских отношений, предусмотренных ГК РТ, что ведет уменьшению количество специфических трудовых норм и универсализации механизма правового регулирования. Так, одним важным в трудовых отношениях является вопросы регулирование представительства. В трудовом законодательстве РТ вопросы представительства регулируется ст. 290 ТК РТ. В соответствии ч. 2 ст. 290 ТК РТ представительство интересов работников в трудовых отношениях и защиту их интересов осуществляют профессиональные союзы и другие представители работников. В то же время согласно ч.7 ст. 290 ТК интересы работников и работодателей не может представлять и защищать один и тот же представительный орган работников организации. К сожалению, ТК РТ не указывает, кто выступает в качестве представителей интересов работодателей в трудовых отношениях. В индивидуальных трудовых отношениях модель представительства в большей степени было заимствовано из гражданского права. Как показывает

¹Сыроватская Л.А. Трудовое право: Учебник.- М., 1995.- С. 127.

²Санникова Л.В. Договор найма труда в России.- М., МТ-Пресса, С. 70.

³Трудовое право России. //Под. ред. А.М. Куренного.- М., 2004.- С. 28.

анализ норм трудового законодательства РТ законодатель переносит в трудовые отношения цивилистическую модель представительства. Однако в трудовых отношениях существуют свои особенности представительства, свои способы оформления представительства, и, соответственно, специфические именно для отрасли трудового права проблемы. Так, например, если для представляемого юридического лица в гражданских отношениях достаточно доверенность, то в трудовых отношениях, скорее всего, нужен приказ, хотя нормативно данное правило не установлено.

Правоприменительная практика показывает, что очень часто представительства и филиалы выполняют функции работодателя в трудовых отношениях. Особенно речь идёт о филиалах и представительствах иностранного юридического лица в РТ, которые, как правило, реализуют весь объем работодателских полномочий в трудовых отношениях: осуществляют прием и увольнения работников, выплачивают заработную плату и т.д. В связи с этим возникает вопрос: в каких случаях представительства иностранного юридического лица может выступать в качестве работодателя? Так, согласно ч.3 ст. 56 ГК РТ представительство и филиал не является юридическим лицом, и выступают как обособленное подразделение юридического лица. Отметим, что прежний ТК РТ в качестве работодателя называл только юридическое лицо. Поэтому представительство иностранного юридического лица не были наделены законом работодателской правосубъектностью.

Считаем необходимым отметить то, что принятием нового ТК РТ, согласно ч. 1. ст. 15 руководитель филиала или представительства иностранного юридического лица может обладать правами и обязанностями работодателя от имени данного иностранного юридического лица. Следовательно, субъектами трудовых отношений может выступать как организация, так и представительства. Это означает, что трудовой договор с работником может быть заключен как непосредственно с организацией, так и с филиалом или представительство. Очевидно, с таким подходом полностью согласится нельзя. Ведь в данном случае речь идёт о представительстве иностранного юридического лица. Поэтому на наш взгляд для этого надо важно учитывать какой статус представительства юридического лица установлен в правопорядке конкретной страны. Суть заключается в том что, если иностранным юридическим лицом делегировано такое правило и представительство обладает правом самостоятельного (от своего имени) приема на работу, они и считается работодателем. Если же нет, работодателем будет признаваться иностранное юридическое лицо. Безусловно, в данном случае речь идет о представительстве иностранного юридического лица, зарегистрированных на территории РТ. Однако в любом случае условия их трудового договора не могут снижать минимальный уровень прав и гарантий работников, установленных ТК РТ и другими нормативными правовыми актами РТ (ч.1 ст.12). Это важно и в контексте защиты прав субъектов трудовых

отношений. Ведь проблема права на защиту — это не только проблема материального права, но также и проблема гражданского процессуального права¹. Неполнота проведенного правила давно обнаружено судебной практикой РТ. Так, гражданин Таджикистана Н., работая юрисконсультom таджикского офиса Азиатской кредитной компании «Кроссрудз» Центрально-азиатского Американского фонда поддержки предпринимательства (АККК ЦААФПП) был уволен с работы за несанкционированную беседу с кредитным офицером, проверяющего деятельность данного подразделения головного офиса (г. Алматы, Республики Казахстан). В результате письма-заявления о причине увольнения в АККК ЦААФПП было установлено, что причиной является скандальное поведение и постоянные прогулы из-за постоянной работы в другом месте. В связи с этим, гражданин Н., не согласившись с причиной увольнения, обратился в Железнодорожный районный суд (в настоящее время район Шохмансур г. Душанбе, далее Ж/д) г. Душанбе с иском о восстановлении на работе и взыскании зарплаты за время вынужденного прогула.² Решением Ж/д. районного суда, иск истца о восстановлении на работу был удовлетворен.

Не согласившись с решением суда, представитель ответчика АККК ЦААФПП обратился в кассационном порядке в суд г. Душанбе с жалобой на то, что Таджикский офис АККК ЦААФПП не является юридическим лицом, а лишь представительством в РТ, и соответственно, не может быть ответчиком по делу. Далее, в жалобе говорится, что в соответствии ст.27 ТК РТ стороной трудового контракта может быть любая организация или предприятие, зарегистрированные на территории РТ в качестве юридического лица (ст.51 ГК РТ), а не представительства или филиалы. Рассматривая дело в кассационном порядке, Судебная коллегия по гражданским делам г. Душанбе отменил решение Ж/д. районного суда и прекратил производства по делу, мотивируя тем, что на основании ст.100 ГПК РТ «сторонами в гражданском процессе – истцом или ответчиком – могут быть физические лица, а также предприятия или организации, пользующиеся правами юридического лица». Следовательно, Таджикский офис АККК ЦАФПП не является юридическим лицом и не может выступать в качестве ответчика.

Однако, согласно материалам дела представительство иностранного юридического лица обладал правом самостоятельного приема на работу. То есть, Уставом АККК «Кроссрудз» ЦААФП как иностранного юридического лица представительству было делегировано право самостоятельного приема на работу и представительство было зарегистрировано в 1996 г. в РТ как некоммерческая, гуманитарная организация. Оно обладала обособленным имуществом и от своего имени выступал в

¹Грибанов В.П. Пределы осуществления и защиты гражданских прав. – М., 1973. - С.110.

²Архив суда Железнодорожного района г. Душанбе за 2001 г.

качестве кредитора или должника по различным сделкам (кредитование, аренда жилого помещения, транспортных средств для офиса и т.д.). К сожалению, кассационная инстанция суда, детально не исследуя все обстоятельства незаконного увольнения работника, приняло спорное решение.

Как известно, согласно ст.20 ТК РТ предмет трудового договора составляют трудовые отношения между работником и работодателем, в соответствии с которым работник выполняет работу (обязанности) по одной профессии, нескольким определенным профессиям, специальности или должности с соответствующей квалификацией с соблюдением внутреннего трудового распорядка, а работодатель обеспечивает условия труда, своевременно и в полном объеме выплачивает работнику заработную плату и иные выплаты, определенные настоящим Кодексом и иными нормативными правовыми актами РТ, трудовым договором, соглашением и коллективными договорами, соглашением сторон. В данном случае речь идет о личном выполнении работником своих трудовых обязанностей. В связи с этим в науке трудового права традиционно делается вывод, что разъединения правоспособности и дееспособности работника осуществляется в исключительных случаях, а именно при получении за работника заработной платы, представительстве в коллективных трудовых отношениях и т.д. Поэтому на практика в ряде случаев например, при получении заработной платы, представление интересов в Комиссии о трудовом споре или в суде интересы работника в трудовых отношениях может представлять иное лицо. Думается, что в ТК РТ необходимо предусмотреть отдельную главу, посвященной представительству интересов работников и работодателей в индивидуальных трудовых отношениях.

Другой вопрос связан с проблемой толкования применительно к трудовому праву гражданских понятий и конструкций. Представляется уместным указать, что термины иных отраслей права должны использоваться в тех значениях, которые им придает «материнская отрасль».¹ Так, в трудовом праве используется набор терминологии гражданского права, формулируя нормы различных институтов. К примеру, в ст. 38 ТК РТ в качестве расторжение или перезаключение трудового договора указывается «смена собственника и(или) реорганизация организации. Это говорит о том, что ТК РТ ввел новое основание расторжение трудового договора, неизвестное трудовому законодательству – смена собственника и(или) реорганизации организации. Разумеется, что какого-либо законодательного разъяснения этих правовых конструкции в ТК РТ нет. Это обусловлено тем, что все составляющие элементы этого понятия («собственник», «реорганизация») это термины гражданского

¹Головина С.Ю. Понятийный аппарат трудового права: монография.- Екатеринбург.- 1997. -С. 80-81.

права и именно в рамках этой отрасли получили свои дефиниции. Думается, что так и должно быть в противном случае нам не избежать правовой полисемии, т.е. наличие юридических терминов с несколькими значениями. Поэтому юридическую терминологию и значение определенных терминов и конструкции конечно же следует учитывать. Это говорит о том, что в данном случае трудовое законодательство обогащается за счет появлением в нем категорий или же терминов, разработанное гражданским правом.

Другой пример-термин «материальная ответственность», которое используется в гл. 13 ТК РТ. Так, ст. 190 ТК РТ устанавливает случаи полной материальной ответственности, где законодатель использует надлежащую формулировку, корреспондирующую ГК РТ. В связи с этим особый представляет интерес ч.1 ст. 187 ТК РТ, где сказано, что при причинении вреда жизни и здоровью работника в связи с исполнением им трудовых обязанностей работодатель обязан возместить вред в объеме, предусмотренном гражданским законодательством РТ. Терминологическую связь можно увидеть и в ст. 56 ТК РТ касающиеся недействительности трудового договора.

Мы рассмотрели лишь малую часть проблем, возникающих на стыке трудового и гражданского права. Следует признать важность межотраслевого согласования для удовлетворения правовой потребности. Более того время, прошедшее после принятия ТК РТ, показало, что очевидно не все его решения оказались удачными, а некоторые вопросы остались неурегулированными. Поэтому необходимо активизировать процесс поиска взаимоприемлемых вариантов решения вышеуказанных проблем, рассматривая соответствующие юридические конструкции с позиций одновременно обеих отраслей права, и при разработке отраслевых нормативных актов учитывать влияние пограничных отраслей.

Литература:

1. Менглиев Ш. Международное частное право.- Душанбе, 2013.
2. Бобокалонов Г.М. Избранные труды по трудовому праву и праву социального обеспечения. Второе доп., испр.. изд. – Душанбе: Типография ТНУ, 2014.
3. Проблемы, концепции и разработки нового трудового Кодекса РФ (материалы конференции). // Государство и право.- 2000.- № 10. – С. 49-65.
4. Хаустова Н.А. Защита трудовых прав в международном частном праве: дис. ... на соискание ученой канд. юрид. наук: 12.00.03. – М., 2006.
5. Бозоров Р.Б. Трудовое право Республики Таджикистан: Учебное пособие. – Душанбе: Типография ТНУ, 2014.
6. Димитрова С.А. Современные проблемы трудового договора//Вестник КазГУ. Серия юридическая. – 1999. №2(11). – С. 34-

- 41.
7. Сыроватская Л.А. Трудовое право: Учебник.- М., 1995.
 8. Трудовое право России. //Под. ред. А.М. Куренного.- М., 2004.
 9. Грибанов В.П. Пределы осуществления и защиты гражданских прав. – М., 1973.
 10. Головина С.Ю. Понятийный аппарат трудового права: Монография. –Екатеринбург, 1997.

Қодирқулов Х.Р.

Фишурда

Масъалаҳои мувофиқати байнисоҳавӣ дар мисоли қонунгузориҳои меҳнатӣ ва граждандар танзими муносибатҳои меҳнатии фароҳудудӣ

Дар мақолаи мазкур дар асоси таҳлили қонунгузориҳои меҳнатӣ ва граждандар баъзе масъалаҳое, ки бо танзими ҳуқуқии “сарҳадии” муносибатҳои меҳнатӣ рабт доранд, мавриди баррасӣ қарор дода шудааст. Вобаста ба ин аҳамияти муҳимро қонунгузориҳои меҳнатӣ, ки дар он вожа ва мафҳумҳои дигар соҳаҳои ҳуқуқ, алалхусус КГ ҚТ ба монанди иваз шудани соҳибмулк, азнавташкилкунии ташкилот, филил ва намояндагии шахси ҳуқуқӣ, ҷавобгарии моддӣ ва ҳуқуқӣ мавриди истифода қарор дода шудааст.

Зикр мешавад, ки баъди касби истиқлолияти ҚТ ва гузариш ба иқтисоди бозорӣ боиси густариш ёфтани муносибатҳои хусусӣ ва мувофиқан танзими шартномавии муносибатҳои шартномавӣ гардид. Зеро КМ ҚТ, ки 23 июли 2016 мавриди амал қарор гирифтааст, дар он ба танзими шартномавӣ ва ҳифзи ҳуқуқ ва озодиҳои тарафҳои муносибатҳои меҳнатӣ аҳамияти муҳим дода шудааст. Дар ин ҳошия муаллиф аз он бармеояд, ки иқтисоди бозоргонӣ наметавонад бидуни бозори меҳнат, ки дар он чунин моли “маҳсус” ба монанди қувваи корӣ мавриди хариду фурӯш қарор дорад, фаъолият намояд. Ҳамзамон дар мақола таҳлили амалияи судии ҚТ дар хусуси намояндагии шахси ҳуқуқии хоричӣ ба сифати корфармо дар муносибатҳои меҳнатӣ оварда шудааст. Масъалаи дигар ин масъалаи тафсиру маънидодкунии мафҳуми категорияҳои ҳуқуқи граждандар ҳуқуқи меҳнатӣ мебошад. Зикр мешавад, ки вожаҳои дигар соҳаҳо бо ҳамон мазмуне, ки марбути соҳаҳои дахлдор мебошад, бояд мавриди истифода қарор дода шавад.

Дар натиҷаи таҳлили гузаронидашуда тақлифҳо ҷиҳати тақмили қонунгузориҳои меҳнатии ҚТ пешниҳод гардидаанд.

Аннотация

Проблемы межотраслевого согласования на примере трудового и гражданского законодательства при регулировании трансграничных трудовых отношений

В данной статье на основе анализа трудового и гражданского законодательства РТ освещаются некоторые проблемы, связанные с «пограничным» правовым регулированием трудовых отношений. В этой связи, несомненный интерес представляет трудовое законодательство, которое вынуждено использовать термины других отраслей, в частности такие гражданско-правовые конструкции, как «смена собственника организации», «реорганизация организации», «филиал или представительство юридического лица», материальная ответственность и др.

Следует отметить, что обретением независимости РТ и переходом к рыночной экономики существенно повлияли на рост частноправового и, соответственно, договорного регулирования трудовых отношений. Так, новый ТК РТ, введенный в действие с 23 июля 2016 года, завершил важный этап реформы трудового законодательства, где также важное значение уделено договорному регулированию и направлено на защиту прав и свобод сторон трудовых отношений. Автор исходит из того понимания, что рыночная экономика не может функционировать без рынка труда, где продается и покупается такой специфический "товар", как рабочая сила, способности человека к тому или иному виду труда. На этом основании приводится судебная практика РТ, где в качестве работодателей выступает представительство иностранного юридического лица в РТ. Другой вопрос связан с проблемой толкования применительно к трудовому праву гражданских понятий и конструкций. Представляется уместным указать, что термины иных отраслей права должны использоваться в тех значениях, которые им придает «материнская отрасль». В результате проведенного анализа предлагается предложения по совершенствованию трудового законодательства РТ.

Qodirkulov K.R.

The summary

Problems of intersectoral agreement on the example of labor and civil legislation in regulating cross-border labor relations

This article, based on the analysis of the labor and civil legislation of the Republic of Tajikistan, highlights some of the problems associated with the "border" legal regulation of labor relations. In this regard, labor legislation is of undoubted interest, which is forced to use the terms of other industries, in

particular such civil law constructions as "change of the owner of the organization", "reorganization of the organization", "branch or representative office of a legal entity", material liability, etc. It should be noted that the acquisition of independence and the transition of the Republic of Tajikistan to a market economy significantly influenced the growth of private law and, accordingly, contractual regulation of labor relations. Thus, the new Labor Code of the Republic of Tajikistan, entered into force on July 23, 2016, completed an important stage in the reform of labor legislation, which also pays great attention to contractual regulation and is aimed at protecting the rights and freedoms of the parties to labor relations. At the same time, court practice is given in The author proceeds from the understanding that a market economy cannot function without a labor market, where such a specific "commodity" as labor force, human ability for one or another type of work are sold and bought. On this basis, the judicial practice of the Republic of Tajikistan is presented, where the representative office of a foreign legal entity in the Republic of Tajikistan acts as employers. As a result of the analysis, proposals are proposed for improving the labor legislation of the Republic of Tajikistan.

Амирзода Ф. А.*

ХУСУСИЯТҲОИ МУНОСИБАТҲОИ БАӢНИ МУАССИСОН ВА ШАХСОНИ ҲУҚУҚӢ ТО БАҚАЙДГИРИИ ДАВЛАТӢ ВА БАЪД АЗ ОН

Калидвожаҳо: шахси ҳуқуқӣ, муассис, вазъи ҳуқуқии муассисон, уҳдадори муассисон, корпоратсияҳо, муносибатҳои корпоративӣ, тартиби бақайдгирӣ, иттиҳодияҳои ҷамъиятӣ, ҳуҷҷатҳои таъсисӣ, тартиби таъсиснамоӣ, сармояи оинномавӣ, оинномаи корпоратсия, муносибатҳои амволӣ, феҳристи ягона, азнавташкилдихӣ, тартиби барҳамдихӣ, ширкатҳо, соҳибкорони инфиродӣ, қонун.

Ключевые слова: юридическое лицо, учредитель, правовой статус учредителей, обязанности учредителей, корпорации, корпоративные отношения, порядок регистрации, правовой статус учредителей, общественные объединения, учредительные документы, порядок устава, уставный капитал, устав корпорации, имущественные отношения, реорганизация, процедура ликвидации, индивидуальные предприниматели, юриспруденция.

Keywords: legal entity, founder, legal status of founders, obligations of founders, corporations, corporate relations, registration procedure, legal status of founders, public associations, constituent documents, charter procedure, charter

* Ассистенти кафедраи ҳуқуқи соҳибкорӣ ва тичорати факултети ҳуқуқшиносии ДМТ.

capital, corporation charter, property relations, reorganization, unregistered register companies, individual entrepreneurs, law.

Муссалам аст, ки дар ҷаҳони имрӯза талаботи ҷомеаи шаҳрвандӣ ба тарзу усулҳои ворид шудан ба муносибатҳои иқтисодӣ рӯ ба инкишоф аст. Бинобар ин, аз тарафи қонунгузор санадҳои меъёрии ҳуқуқие қабул гардидааст, ки иштирокчиёни ҷунин муносибатҳо дар ҷараёни фаъолияти худ ба роҳбарӣ мегиранд. Дар ин раванд Қонуни ҚТ “Дар бораи бақайдгирии давлатии шахсони ҳуқуқӣ ва соҳибкорони инфиродӣ” аз 14 майи соли 2016 бо меъёрҳои мушаххас ва амиқ ба масъалаи мазкур равшанӣ меандозад.

Қонуни мазкур муносибатҳоеро, ки ҳангоми бақайдгирии давлатӣ, таъсисдиҳӣ, азнавташқилдиҳӣ ва барҳамдиҳии шахсони ҳуқуқӣ, бақайдгирии давлатии шахсони воқеӣ ба сифати соҳибкори инфиродӣ, қатъ намудани фаъолияти онҳо, бақайдгирии давлатӣ, таъсисёбӣ ва қатъ намудани фаъолияти филиалҳо ва намояндагҳои шахсони ҳуқуқии хориҷӣ, пешбурд ва ворид намудани тағйиру иловаҳо ба Феҳристи ягонаи давлатии шахсони ҳуқуқӣ ва соҳибкорони инфиродӣ ба вучуд меояд, ба танзим мебарорад.

Таъсиси шахси ҳуқуқӣ ташаббуси як ё якчанд шахсро талаб мекунад, ки “муассис” номида мешаванд. Муассисон ба маънои кутӯҳ шахсоне мебошанд, ки ҳуҷҷатҳои таъсисии шахси ҳуқуқиро имзо кардаанд (қабул кардаанд). Муассис ин субъекти ҳуқуқ мебошад, ки барои ташкили шахси ҳуқуқӣ аҳдҳо мебандад, инчунин дигар ҳаракатҳои ҳуқуқиро низ анҷом медиҳад. Аз ҷумла, дар бораи таъсиси шахси ҳуқуқӣ қарор қабул мекунад, ҳуҷҷатҳои таъсисии онро қабул ва тасдиқ мекунад, барои соҳиб шудан ба сармояи оинномавии худ як қисми амволи худро ба моликияташ мегузаронад.

Ба таври қатъӣ, муассисон шахсоне ҳастанд, ки дар ҳуҷҷатҳои таъсисии шахси ҳуқуқӣ ҳангоми бақайдгирии аввалини давлатӣ дар феҳристи ягонаи давлатии шахсони ҳуқуқӣ ба сифати муассис эътироф карда шудаанд. Лозим ба ёдоварист, ки Феҳристи ягонаи давлатии шахсони ҳуқуқӣ ва соҳибкорони инфиродӣ тамоми марҳилаҳо ва зинаҳои фаъолияти шахсони ҳуқуқиро новобаста аз шакли ташкилию ҳуқуқӣ, номи пурраи фирмавӣ, тарзи ташқилёбӣ, санаи бақайдгирӣ, маҳалли ҷойгиршавӣ ва ғайраҳо дар худ таҷассум менамояд. Вазъи ҳуқуқии муассисони намудҳои гуногуни шахсони ҳуқуқӣ хусусиятҳои худро дорад. Мавқеи муассисон дар шахси ҳуқуқӣ - муассисаҳое, ки ба узвияти (иштироки) доимӣ асос ёфтаанд, аз вазъияти муассисони шахси ҳуқуқӣ - муассисаҳое, ки узвияти (иштироки) доимӣ надоранд, фарқ мекунад. Пас аз бақайдгирии давлатии шахси ҳуқуқие, ки узвият дорад, муассисони он ба таври худкор иштирокчиёни (аъзои) ин созмон мегарданд ва тамоми ҳуқуқу уҳдадорӣҳои аз ин иштирок (аъзогӣ) ба

даст меомадаро мегиранд. Тағйироти минбаъда дар ҳайати ширкат дар корпоратсия маънои онро надорад, ки иштирокчиёни нав бояд ба муассисони он дохил карда шаванд, зеро то лаҳзаи қабули онҳо шахси ҳуқуқӣ аллакай таъсис ёфтааст (ба қайд гирифта шудааст). Агар яке аз муассисон узвиятро дар корпоратсия аз даст диҳад, кас наметавонад онро рад кунад, ки вай муассиси ин шахси ҳуқуқӣ мебошад, ҳарчанд муносибатҳои корпоративӣ байни ӯ, муассисони (иштирокчиёни) боқимонда ва ҳуди корпоратсия қатъ мегарданд ва ҳеҷ ҳуқуқу уҳдадорихо нисбат ба шахси ҳуқуқӣ ё муассисони (иштирокчиёни) дигар надорад, агар дар қонун тартиби дигаре пешбинӣ нашуда бошад. Шахси ҳуқуқӣ - муассиса иттифоқи ашхоси зертобеъ надорад, аммо амволи ба ӯ додашударо бо иродаи муассис дар санади таъсис, ки тавассути он таъсис дода шудааст, медиҳад. Дар баробари ин бояд гуфт, ки чунин шахсони ҳуқуқӣ муассисон доранд, аммо ягон иштирокчӣ надоранд. Аз ин бармеояд, ки ҳар як шахси ҳуқуқӣ муассисони худро дорад, аммо муассис на ҳамеша ҳамчун иштирокчии шахси ҳуқуқӣ ба ҳисоб меравад, чуноне ки на ҳама иштирокчиёни шахси ҳуқуқӣ ҳатман ҳамчун муассисони он эътироф карда мешаванд. Хусусияти шахси ҳуқуқӣ - муассисаҳое, ки иштироки доимӣ (узвийт) надоранд, дар он аст, ки муносибатҳои корпоративӣ танҳо дар байни шахси ҳуқуқӣ, шахсоне, ки вазифаҳои мақомоти ӯ ва ҳар яке аз муассисонро иҷро мекунанд, вале дар муносибатҳои ҳуди муассисон нестанд. Қонунгузорӣ на ҳама вақт хусусиятҳои вазъи ҳуқуқии шахсони ҳуқуқӣ - корпоратсияҳо ва муассисаҳо, инчунин муассисони онҳоро ба назар мегирад.

Дар ин хусус Г.Ф. Шершеневич навиштааст, ки муассисон дар муносибатҳои худ як пайваस्तшавӣ барои як амалиёт мебошанд, ки ҳадафи онҳо бо таъсиси ширкат маҳдуд аст. Хусусияти ҳуқуқии мувофиқаи мутақобилаи муассисон аз он иборат аст, ки хароҷотҳои муштарак ва масъулиятро барои ҳама амалҳое, ки барои ноил шудан ба ҳадафи асосӣ нигаронида шудаанд, ба дӯш гиранд. Як нуқтаи назари дигар доир ба масъалаи мазкур ин ҳолатҳои ҷавобгарии муассисон ба ҳисоб меравад. Муассисон барои вайрон кардани шартҳои шартнома дар назди ҳамдигар ҷавобгар мебошанд¹.

Ба ақидаи аксарияти олимони, вақте ки шахси ҳуқуқӣ аз ҷониби якчанд муассис (шаҳрвандон ва ё шахсони ҳуқуқӣ) таъсис дода шудааст, аз лаҳзаи бастании шартномаи таъсисӣ ё шартномаи шарикӣ (дар бораи фаъолияти якҷоя) барои таъсиси шахси ҳуқуқӣ то бақайдгирии давлатии шахси ҳуқуқии нав дар байни муассисон шарикӣ одӣ вучуд дорад. Дар ин давра муассисон бо муносибатҳои ҳатмигӣ байни ҳамдигар, ки аз

¹ Шершеневич Г.Ф. Учебник русского гражданского права. Том 5. – М., 2017. – С. 123-190.

² Сангинов Д.Ш. Ҳуқуқи соҳибкорӣ ва тичорати Ҷумҳурии Тоҷикистон (матни лексия): Воситаи таълимӣ. - Душанбе, 2014. – С. 107-109.

шартномаи фаъолияти якҷоя ё ҳуҷҷатҳои таъсиси бармеояд, алоқаманданд². Ҳадафи асосии ин шартномаҳо муқаррар намудани ҳуқуқ ва уҳдадорихои муассисон оид ба ташкили шахси ҳуқуқӣ, ташаккули сармои оинномавии он мебошад, ки қисми пардохти онро қонунгузор дар баъзе ҳолатҳо алақай то замони бақайдгирии давлатӣ талаб мекунад.

Аз ин рӯ, дар ин марҳила, ҳарду шартнома муносибатҳои уҳдадорихои байни муассисонро танзим мекунад, ки уҳдадорихои шартномавии худро дар назди якдигар иҷро мекунад, ҳатто агар танҳо ба манфиати субъекти нави ҳуқуқ бошад. Муассисон оинномаи шахси ҳуқуқиро таҳия карда, таркиб ва андозаи саҳми онҳоро ба амволи он муайян менамояд, дар ҳолати зарурӣ бо ҳуқуқшиносон ва нархгузори касбӣ шартнома мебандад, тартиби пардохти хизматҳои худро бо пӯшонидани хароҷоти марбут ба таҳияи ҳуҷҷатҳои таъсисӣ ва бақайдгирии давлатии шахси ҳуқуқӣ муқаррар менамоянд. Ваколатҳои васеи муассисон нисбат ба шахси ҳуқуқии таъсисдода боваринок мебошанд. Бояд зикр намуд, ки вобаста ба масъалаи мазкур қонуни корпоративии англисӣ се унсуро муайян мекунад, ки мазмуни принципи муносибатҳои фидуҷорӣ байни муассисон ва ширкатро ташкил медиҳанд. Аввалан, ба муассисон истихроҷи даромади пинҳон аз ҳисоби ширкат манъ карда шудааст. Онҳо бояд ба аудиторҳои мустақил, шӯрои директорон, иштирокчиёни мавҷуда ё эҳтимолӣ, (ифшои маълумот) дар бораи даромад ва хароҷоти марбут ба таъсиси ширкат маълумоти пурра диҳанд. Дуввум, аз лаҳзаи оғози таъсис, промоутер вазифадор аст, ки ҳамаи муомилоти марбут ба муассисаро сабт кунад. Сеюм, промоутер бояд ба қаллобӣ нисбати ширкат роҳ надиҳад, вай ҳақ надорад, ки манфиати худро вобаста ба ширкат тавассути иштирок дар номинатсия пинҳон кунад. Хизматҳоеро, ки промоутерҳо барои таъсис додани ширкат пешниҳод мекунад, шахси манфиатдор ё ширкат пас аз бақайдгирии он пардохт мекунад. Барои номатлуб иҷро кардани вазифаҳои худ, промоутер дар шакли безътибор дониستاني шартномаҳои басташуда, ҷуброни даромади пинҳон, ҷуброни зиён ва ғайра ҷавобгар аст¹.

Ширкат метавонад бо қарори маҷлиси умумӣ амалиётҳои аз ҷониби муассисон басташударо ҳамчун уҳдадорӣ эътироф намояд ва ҳуқуқу

¹ Голованов А.К. Субстанциональные аспекты генезиса и сущности юридического лица. - Душанбе, 2006. – С. 50-55.

² Ойгензихт В.А. Юридическое лицо и трудовой коллектив: сущность, поведение, ответственность. -Душанбе, 1988. - С. 20-33.

³ Шонасридинов Н., Нодиров Ф.М. Ҳуқуқи соҳибкорӣ. Васоити таълими. Қисми 1. – Душанбе, 2009. - С. 90-95.

ухдадориҳои аз онҳо ба зимма гирифтаашро қабул кунад. Ин натиҷа аз тасдиқи минбаъдаи амалҳои аз ҷониби муассисон ба манфиати шахси ҳуқуқии оянда вобаста мебошад. Рад кардани ҳуқуқи ба даст овардани ҳуқуқ ва ухдадориҳо аз рӯи муомилаҳои, ки муассисон ба имзо расонидаанд, оқибати ҷунин аҳдҳоро ба масъулияти муассисон вогузор мекунад. Пас аз бақайдгирии ширкат масъулият барои муомилоти тасдиқкардаи ширкат ба дӯши ҳуди ширкат гузошта мешавад. Агар қабл аз бақайдгирии ширкат аз номи ӯ бо шахсе, ки дар бораи мавҷуд набудани бақайдгирӣ шартнома баста шудааст, агар бақайдгирӣ дар мӯҳлати муқарраркардаи қонунгузорӣ сурат нагирифта бошад ва ё мақомоти бақайдгиранда аз бақайдгирӣ даст кашад, ҷунин шахс метавонад аз шартнома розӣ набошад, агар дар шартнома тартиби дигаре пешбинӣ нагардида бошад².

Вақте ки контрагент намердонист, ки ширкат ба қайд гирифта нашудааст, вай метавонад шартномаро дар вақти дилхоҳ қабл аз сабти номи ширкат бекор кунад. Агар ҷамъияти саҳҳомӣ ба қайд гирифта нашавад, аъзоёни Шӯрои директорон дар назди муштариён барои баргардонидани маблағҳои, ки муштариён барои саҳмияҳо пардохт кардаанд, масъулияти ҷиддӣ доранд³. Ҷунин ба назар мерасад, ки дар муносибатҳои байни муассисон ва шахси ҳуқуқии ба қайд гирифтанишуда, парвандаи махсуси пешбурди корҳои одамони дигар бе таъинот руҳ медиҳад, ки онҳо на танҳо ба манфиати шахси ҳуқуқии оянда, инчунин ба манфиати ҳуди муассисони онҳо ки вобаста ба вазъ мулоҳизакорона ва ғамхорона дар асоси ғоида амал мекунанд. Агар амалиётро ба манфиати шахси ҳуқуқии ба қайд нагирифташуда аз ҷониби мақомоти салоҳиятдори ин шахси ҳуқуқӣ пас аз бақайдгирии давлатӣ тасдиқ карда бошад, ҳуқуқ ва ухдадориҳои ҷунин аҳд ба шахси ҳуқуқие мегузарад, ки ба манфиати он аҳд баста шудааст.

Ҳамзамон дар ин ҳусус, изҳороти Г.В. Цепов дар бораи муносибатҳои байни саҳмдор ва ҷамъияти саҳҳомӣ ба муносибатҳои намоёндагӣ шабеҳ аст ва ин ширкат (яъне маҷлиси умумии саҳмдорон дар доираи салоҳияти худ) амалиётро, ки саҳмдорон аз номи ширкат анҷом додаанд эътироф мекунад ва бевосита аҳдҳои ҳуди ширкат яке аз вазифаҳои асосии ширкат ба ҳисоб меравад, ки ин бидуни баҳс аст.

Дар адабиёти ҳуқуқӣ муносибатҳои корпоративие, ки байни корпоратсия ҳамчун шахси ҳуқуқӣ, иштирокчиёни он ва шахсони сеюм (роҳбарон) ба вучуд меоянд, ҳамчун як шакли мустақили муносибатҳои ҳуқуқии граждани хусусияти ташкилӣ ва амволий ба ҳисоб мераванд. Муносибатҳои корпоративӣ маҷмӯи муносибатҳои мураккаб дар сохтори худ мебошанд, зеро барои ҳамаи иштирокчиёни ин муносибат, дар якҷоягӣ ва алоҳида, бо дигар иштирокчиёни он вобаста аст. Муаллифон кайҳо пай бурданд, ки муносибатҳои иттифоқҳои касаба ҳамчун шахси ҳуқуқӣ ба муносибатҳои аъзои алоҳидаи иттифоқ гузаронида намешаванд ва ҳатто дар

муносибатҳои дохилӣ, корпоратсия бо аъзои худ омехта намешавад. Қайд кардан ба маврид аст, ки ҳануз дар асри XIX О. Гирке навишта буд, ки байни шахси ҳуқуқӣ дар асоси узвият ва шахсони алоҳида (иштирокчиён, аъзо), ки берун аз корпоратсия вучуд надорад, иттифоқи шахсӣ ва ҳуқуқӣ баста шудааст.

Вай се категорияи муносибатҳоро бо иштироки корпоратсия муайян кард. Аввалан, муносибати узвият байни корпоратсия ва давлат ё иттифоқе, ки дар он корпоратсия узв дорад муайян намуд. Ҳуқуқ ва узвият дар дохили давлат ё дигар иттиҳодияҳои ҷамъиятӣ, ҳатто агар субъекти онҳо як ширкати хусусии ҳуқуқӣ бошад, оммавӣ эътироф шудаанд. Дар ин замина бояд зикр намуд, ки ҳуқуқ ва уҳдадорихо дар доираи як ширкати хусусии ҳуқуқӣ ба қонунҳои хусусӣ тааллуқ доранд, ҳатто агар субъекти онҳо як ширкати ҷамъиятӣ, ҷомеа ё ҳуди давлат бошад. Дуюм, шахси воқеӣ, аз ҷумла ҳуқуқҳо ва уҳдадорихои амволӣ, ки дар корпоратсия ба сифати субъекти ҳуқуқ нисбат ба дигар шахсони баробар мавҷуданд. Сеюм, муносибати байни шахси ҳуқуқӣ дар маҷмӯъ (корпоратсия) ва муассисони инфиродии он (иштирокчиёни корпоратсия).

О. Гирке онҳоро муносибатҳои дохилӣ ва корпоративии байни корпоратсия ва аъзоёни онро номид. Корпоратсия бар аъзои худ салоҳияти корпоративӣ дорад аз қабилӣ: дастурдиҳӣ, маҷбуркунӣ, ӯнамзамон ҷазо ва назорат, ки ба бартарии қонунии эътирофшудаи тамоми ҷамъият аз болои аъзоён ва мақомоти худ асос ёфтааст. Дар корпоратсияи хусусӣ, ҳуқуқҳои корпоративии дохилӣ дараҷаи ҳуқуқи хусусӣ доранд ва синфи махсуси ҳуқуқҳои хусусиро ташкил медиҳанд. О. Гирке дар навбати худ, байни корпоратсия ва субъектҳои он муносибатҳои сеҷонибаро фарқ мекунад. Аввалан, муносибатҳои ғайритиҷоратӣ, ки дар соҳаи онҳо танҳо ҳуқуқи инфиродӣ татбиқ мешавад. Муносибатҳои байни корпоратсия ва узв ба ҳамон тавре ки байни корпоратсия ва шахси сеюм вучуд дорад. Дуввум, муносибатҳои корпоративии софӣ ба қонунҳои иҷтимоӣ тааллуқ дошта, ки дар иттиҳодияҳои ҷамъиятӣ то дараҷаи қонунҳои давлатӣ ба вучуд меоянд. Ин муносибати то узвият, ки бо роҳи ба даст овардани узвият ё узвияти махсусан соҳибхиттос (мақомот, мудир) таъсис ёфта, бо талафи он қатъ мегардад.

Аз нигоҳи берун, онҳо ҷузъҳои соҳаи ҳуқуқии корпоративӣ мебошанд ва аз дарун, онҳо як қисми бартарияти ҳокимияти корпоративӣ буда, таҳти таъсир ва назорати шахси ҳуқуқӣ қарор мегиранд. Ин муносибатҳои ҳуқуқӣ эътироф карда шудааст, ва фармоиши корпоративӣ низ фармоиши ҳуқуқист. Аз ин рӯ, у ҳам дар байни аъзоён ва ҳам дар байни ҳар як узв муносибатҳои тарафайнро барқарор мекунад, ки дар ҳуқуқ ва уҳдадорихои тарафайн ифода ёфтааст ва мавриди ҳимояи ҳуқуқӣ қарор мегирад.

Дар ин ҳолат, то ба итмом расидани воситаҳои кӯмаки муқаррарнамудаи оинномаи корпоратсия ба мақомоти судӣ муроҷиат карда намешавад. Дар корпоратсияҳои давлатӣ баҳсҳо байни корпоратсия ва узви он на аз ҷониби суди одӣ, балки бо адолати маъмурӣ ҳал карда мешаванд. Дар корпоратсияҳои хусусӣ, баҳсҳо дар ҷараёни одии шахрвандӣ ҳал карда меша-

ванд, масалан, дар даъво барои эътирофи узвият, бекор кардани фармони хориҷ кардан, додани ҳуқуқи овоз ё эътирофи қонунии мақоми корпоратсия ва ғайра. Сеюм, муносибати қонуни махсуси корпоративӣ, яъне муносибатҳои омехта, ки қисман дар дохили он ва қисман берун аз доираи корпоративӣ ҷойгиранд. Корпоратсия ва аъзои он ҳамзамон метавонанд дар муносибатҳои шахси коллективӣ бо аъзои худ ва дар муносибатҳои муस्ताқили шахсон алоҳида бошанд, ба тавре, ки қонуни иҷтимоӣ бо фард дар алоҳидагӣ ва дар корпоратсияҳои давлатӣ - давлатӣ бо хусусӣ алоқаманд аст.

Тавре ки С. Н. Братус таъкид мекунад, шахси ҳуқуқӣ ба андозаи муайян алоқаи муташаккилонаи одамонро ба вучуд меорад¹.

Муҳаққиқон дуруст қайд карданд, ки хусусиятҳои муносибатҳои корпоративиро дар муқоиса бо ҳатмӣ, аз рӯи таркиби субъективӣ, объективӣ ва мундариҷаи муносибатҳои ҳуқуқӣ муайян кардан мумкин аст. Субъекти муносибатҳои корпоративӣ қарздор ва кредитор, ки ҳуқуқи талаб кардани онро надорад, балки ташкилоти корпоративӣ ва иштирокчии он бо ҳуқуқҳои корпоративӣ, инчунин шахсоне мебошанд, ки вазифаҳои мақомоти шахси ҳуқуқиро иҷро мекунанд. Объекти муносибатҳои корпоративӣ на танҳо як амал ё маҷмӯи амалҳои ташкилот, балки фаъолияти он, инчунин натиҷаҳои чунин фаъолият мебошад.

Амали як ё якчанд муассисони (иштирокчиёни) шахси ҳуқуқӣ, инчунин як ё якчанд шахсе, ки ҳамчун як шахс ё узви мақоми коллегиялӣ баромад мекунад, мутобиқи қонун ва ҳуҷҷатҳои таъсисии шахси ҳуқуқӣ, ки ба таъсис, тағирот ё қатъи корпоративӣ нигаронида шудааст, муносибатҳои метавонанд ҳамчун як созишномаи корпоративии яктарафа ё бисёрҷонибаи ҳуқуқи граждани муайян карда шаванд.

Хусусияти амалиёти корпоративӣ дар он аст, ки он метавонад ҳуқуқ ва уҳдадорҳои корпоративиро барои иштирокчиёни дигари муносибатҳои корпоративӣ ба вучуд оварад: ҳуди шахси ҳуқуқӣ, муассисони (иштирокчиёни) он ва шахсоне, ки вазифаҳои мақомоти худро иҷро мекунанд, ҳатто дар ҳолате, ки субъектҳои алоҳидаи ин муносибатҳои дар муомила иштирок накардаанд ё барои ба анҷом расонидани он муҳолифанд.

Тавре В.С. Ем таъкид менамояд, хусусияти асосии танзими ҳуқуқии ин муносибатҳои омезиши принсипи баробарии ҳуқуқии субъектҳо бо принсипи тобеият мебошад. Хусусияти хоси муносибатҳои корпоративӣ дар он аст, ки онҳо муस्ताқил ва соҳибхитӣ аз якдигар дар мақомоти муомилоти шахрвандӣ, ки ба муносибатҳои корпоративӣ дохил мешаванд, метавонанд ба ташаккули иродаи тарафҳои таъсир расонанд. Маврид ба зикр аст, ки ҳуқуқҳои корпоративии худро татбиқ намуда, аъзоёни корпоратсия дар идорақунии шахси ҳуқуқӣ иштирок мекунанд¹.

¹ Братусь С.Н. Юридические лица в советском гражданском праве. – М., 1947. – С. 105-110.

¹ Ем В.С. Сборник задач по гражданскому праву. Часть 1. – М., 2015. – С 60-77.

Тавре В. С. Ем ишора мекунад, амалӣ намудани ҳуқуқҳои корпоративӣ мустақим ё ғайримустақим ҳадафи қонун кардани манфиатҳои амволи соҳибони онҳоро дорад.

Аз ин рӯ, ҳуқуқҳои корпоративиро метавон ба шумораи ҳуқуқҳои амволи мансуб кард. Ҳамзамон, бояд бо нуқтаи назаре розӣ шуд, ки ҳамаи муносибатҳои дохилӣ дар ташкилоти корпоративӣ ба муносибатҳои корпоративӣ кам карда намешавад.

Ба ақидаи муҳаққиқон, муносибатҳои корпоративӣ танҳо дар байни шахси ҳуқуқие, ки дар асоси узвият бунёд ёфтааст ва ширкаткунандагон (аъзои он) мавҷуданд аз ин рӯ, онҳо ҳамчун дохилӣ тавсиф карда мешаванд. Баръакси ташкилотҳои корпоративӣ, ки дар асоси иштироки устувор мавҷуданд, шахсони ҳуқуқӣ – муассиса, узвият надоранд. Дар ин замина, ба таври умум эътироф карда мешавад, ки ҳатто агар муассиса аз ҷониби якчанд шахс таъсис дода шуда бошад, муносибатҳои корпоративии байни онҳо ва инчунин байни шахси ҳуқуқӣ ва муассисони инфиродӣ пайдо намешаванд. Ин изҳорот баҳснок нест. Фарқи кунунии байни корпоратсияҳо ва муассисаҳо наметавонад дуруст эътироф карда шавад, ки он эътироф кардани баъзе иттифоқҳоро ҳамчун шахсони алоҳида ва дигарон ҳамчун маҷмӯи амволие, ки қудрати мустақили ҳуқуқӣ доранд.

Корпоратсияҳо, ба монанди муассисаҳо, як иттиҳод мебошанд. Таҳлили қонунгузори амалкунанда ва ҳуҷҷатҳои таъсисии бисёр ташкилотҳои тичоратӣ ва ғайритичоратӣ нишон медиҳад, ки дар чараёни таъсис ва фаъолияти шахси ҳуқуқӣ, новобаста аз шакли ташкилиаш, муносибатҳои ҳуқуқӣ байни ӯ ва ҳар як муассисони он мавҷуданд, ки табиати онҳо ба шакли корпоративӣ хеле наздик аст. Муассиси ҳамаи шахсони ҳуқуқӣ дар бораи таъсис, азнавташкилдихӣ ва барҳамдихии он қарор қабул мекунад, мақомоти ҳудро таъсис медиҳад, ҳуҷҷатҳои таъсисӣ қабул менамояд, ба онҳо тағйиру иловаҳо ворид мекунад. Ҳар як муассис вазифадор аст, ки дар ташаккули амволи шахси ҳуқуқӣ бо роҳи гузоштани саҳм ба сармояи оинномавии худ ё бо роҳи пардохти вуруд ё ҳаққи даврӣ иштирок кунад. Муассисони ҳамаи намудҳои ташкилотҳои тичоратӣ ҳуқуқ доранд, ки аз фаъолияти худ ҳиссаи даромад гиранд. Ҳатто муассисони ташкилотҳои ғайритичоратӣ аксар вақт ҳуқуқи истифодаи амволи шахсони ҳуқуқии аз ҷониби онҳо таъсисдошударо доранд ва шахсони ҳуқуқӣ метавонанд нисбат ба амволи муассисон соҳиби ҳуқуқҳои дахлдор бошанд.

Ба ақидаи О. А. Красавчиков, муносибатҳои ташкилӣ байни мақомоти давлатӣ, инчунин байни онҳо ва қорхонаҳои давлатӣ, ки ба фаъолияти хоҷагидорӣ машғуланд, инкишоф меёбанд. Хусусияти ин дар он аст, ки онҳо ба принципи тобеият асос ёфтаанд, яъне онҳо бо тобоварии як тараф ба тарафи дигар тавсиф карда мешаванд¹.

¹ Красавчиков О.А. Категории науки гражданского права. – М., 2005. – С. 220-225.

Одатан, чунин муносибатҳои ташкилии шакли маъмурӣ-ҳуқуқӣ дошта, тибқи қонунгузори маъмурӣ танзим карда мешаванд. Аммо, ин фаъолияти ҳуди корхонаҳоро ҳамчун иштирокчии муносибатҳои амволӣ истисно намекунад. Муносибатҳои ташкилиро ҳамчун муносибатҳои иҷтимоӣ, ки дар заминаи ҳамоҳангсозӣ ё тобеият сохта шудаанд, муайян кардан мумкин аст, ки барои ба танзим даровардан (муқаррар кардани) муносибатҳои дигари иҷтимоӣ, амали иштирокчиёни онҳо ё ташаккули робитаҳои иҷтимоӣ нигаронида шудаанд. Муносибатҳои ташкилӣ на танҳо дар марҳилаи пайдоиши як иттиҳодияи ҷамъиятӣ, мақомоти давлатӣ, шахси ҳуқуқӣ ва ғайра ташаккул меёбанд. Онҳо марҳилаҳои дигари рушди ин субъектҳо, аз ҷумла, азнавташкилдихӣ ва қатъи онҳоро низ дарбар мегиранд.

Адабиёт:

1. Сангинов Д.Ш. Ҳуқуқи соҳибкорӣ ва тичорати Ҷумҳурии Тоҷикистон (матни лексия): Воситаи таълимӣ. - Душанбе: «ЭР-граф», 2014. - 500 с.
2. Шонасридинов Н., Нодиров Ф.М. Ҳуқуқи соҳибкорӣ. Васоити таълими. Қисми 1. - Душанбе, 2009. - 473 с.
3. Ойгензихт В. А. Юридическое лицо и трудовой коллектив: сущность, поведение, ответственность. - Душанбе, 1988. - 116 с.
4. Голованов А.К. Субстанциональные аспекты генезиса и сущности юридического лица. - Душанбе, 2006. - 172 с.
5. Шершеневич Г.Ф. Учебник русского гражданского права. Том 5. - М., Статут, 2017. - 832 с.
6. Братусь С.Н. Юридические лица в советском гражданском праве. - М., Юридическое издательство Министерство юстиции СССР, 1947. - 364 с.
7. Ем В.С. Сборник задач по гражданскому праву. Часть 1. - М., Статут, 2015. - 380 с.
8. Красавчиков О.А. Категории науки гражданского права. - М., Статут, 2015. - 494 с.

Амирзода Ф. А.

Фишурда

Хусусиятҳои муносибатҳои байни муассисон ва шахсони ҳуқуқӣ то бақайдгирии давлатӣ ва баъд аз он

Дар мақолаи мазкур хусусиятҳои муносибатҳои байни муассисон ва шахсони ҳуқуқӣ то бақайдгирии давлатӣ ва баъд аз он мавриди таҳлил қарор дода шудааст. Дар як қатор санадҳои маъёрии ҳуқуқӣ ва адабиёти ҳуқуқӣ ба мавзӯи мазкур ба таври мушаххас равшанӣ андохта шудааст. Баъзе муаллифон бар он назаранд, ки шахси ҳуқуқӣ бо ташаббуси як ё якчанд шахс таъсис дода мешавад, ки онҳо "муассис" номида мешаванд. Муассиси шахси ҳуқуқӣ дар бораи таъсис, азнавташкилдихӣ ва барҳамдиҳии он қарор

қабул мекунад, мақомоти худро таъсис медиҳад, хуччатҳои таъсисӣ қабул менамояд, ба онҳо тағйиру иловаҳо ворид мекунад. Ҳар як муассис вазифадор аст, ки дар ташаккули амволи шахси ҳуқуқӣ бо роҳи гузоштани саҳм ба сармояи оинномавии худ ё бо роҳи пардохти вуруд ё ҳаққи даврӣ иштирок кунад. Инчунин, муассис ҳуқуқ дорад, ки аз ғаъолияти худ ҳиссаи даромад гиранд. Муассисони ташкилотҳои ғайритиҷоратӣ низ ҳуқуқи истифодаи амволи шахсони ҳуқуқии аз ҷониби онҳо таъсисдодашударо доранд.

Амирзода Ф. А.

Аннотация

Особенности взаимоотношений учредителей и юридических лиц до и после государственной регистрации

В настоящей статье анализируются особенности взаимоотношений учредителей и юридических лиц до и после государственной регистрации. Ряд нормативных правовых актов и юридическая литература проливают свет на этот вопрос. Некоторые авторы считают, что юридическое лицо - это инициатива одного или нескольких созданных лиц, которых они называют «учредителем». Учредитель юридического лица принимает решение о его создании, реорганизации и ликвидации, создает его органы, принимает учредительные документы, вносит в них изменения и дополнения. Каждый учредитель обязан участвовать в формировании имущества юридического лица путем внесения вклада в его уставный капитал, уплаты вступительного или периодического взноса. Также учредитель имеет право получать долю дохода от своей деятельности. Учредители некоммерческих организаций также вправе пользоваться имуществом созданных ими юридических лиц.

Amirzoda F.A.

The summary

The features of the relationship between founders and legal entities before and after state registration

This article analyzes the features of the relationship between founders and legal entities before and after state registration. A number of regulatory legal acts and legal literature shed light on this issue. Some authors believe that a legal entity is an initiative of one or more created persons, whom they call a “founder”. The founder of a legal entity makes a decision on its creation, reorganization and liquidation, creates its bodies, adopts constituent documents, makes changes and additions to them. Each founder is obliged to participate in the formation of the property of a legal entity by making a contribution to its authorized capital, paying

an entrance or periodic fee. Also, the founder has the right to receive a share of the income from his activities. The founders of non-profit organizations also have the right to use the property of legal entities created by them.

Раҳимзода Х. А.*

ХУСУСИЯТИ БАРҲАМДИҲИИ ТАШКИЛОТҲОИ ҚАРЗӢ

Калидвожаҳо: ташкилоти қарзӣ, бонк, барҳамдиҳӣ, муфлисшавӣ, барҳамдиҳии ихтиёрӣ, барҳамдиҳии маҷбурӣ, кредитор, қарздор.

Ключевые слова: кредитная организация, банк, ликвидация, банкротство, добровольная ликвидация, принудительная ликвидация, кредитор, должник.

Keywords: credit institution, bank, liquidation, bankruptcy, voluntary liquidation, compulsory liquidation, creditor, debtor.

Иқтисоди ҳуқуқӣ ба таври объективӣ мавҷудияти низоми муносиби молиявиро талаб мекунад, ки самти муомилоти пулиро аз соҳибони воситаҳои пулӣ ба шахсони ниёзманди сармоя, инчунин ҳаракати саривактии дороиҳои пулиро дар байни иштирокчиёни муносибатҳои гражданин - ҳуқуқӣ бо мақсади ҳисоббаробаркунӣ таъмин менамояд. Вазифаҳои дар боло овардашударо ташкилотҳои қарзӣ иҷро мекунанд, ки дар танзими ҳуқуқи гражданин субъекти дорои қобилияти ҳуқуқдорӣ махсус мебошанд.

Дар айни замон бахши бонкӣ яке аз самтҳои муҳим дар иқтисодиёт мебошад. Бонкҳо дар ҳаёти давлатӣ мавқеи аввалиндараҷаро ишғол намуда, вазифаи ҷамъкунандаи маблағҳои озоди аҳоли ва агентҳои иқтисодиро иҷро мекунанд. Онҳо ба коҳиш додани хароҷоти иҷтимоии муомилот, суръат бахшидан ба муомилоти пул нигаронида шудаанд. Нақши онҳо дар татбиқи сиёсати пулию қарзии давлат низ назаррас аст. Тавассути дигаргунсозии низоми бонкӣ дар ҷумҳурӣ беҳтар шудани сифати дороиҳои низоми мазкур, коҳиш ёфтани қарзҳои ғайрифайдал, баланд шудани сатҳи таъмини сармоя ва пардохтпазирии ташкилотҳои кредитӣ ва зиёд гардидани ҳаҷми қарзҳои додасуда давоми солҳои 2016 – 2021 ба вучуд омад.

Мутобиқи м. 1 Қонуни ҚТ “Дар бораи фаъолияти бонкӣ” аз 19-уми майи соли 2009, №524 ташкилотҳои қарзӣ - ин шахсони ҳуқуқие (бонкҳо, ташкилотҳои қарзии ғайрибонкӣ, аз ҷумла ташкилотҳои маблағгузори хурд) мебошанд, ки дар асоси иҷозатномаи Бонки миллии Тоҷикистон

* Унвонҷӯи кафедраи ҳуқуқи гражданин факултети ҳуқуқшиносии ДМТ.

(минбаъд – БМТ, танзимгар) амалиёти бонкии дар қонуни мазкур ва дигар санадҳои қонунгузори ҚТ пешбинишударо иҷро менамоянд.

Мафҳуми «барҳамдиҳӣ» дар танзими ҳуқуқи граждани барои тавсифи раванди қатъ шудани фаъолияти ин ё он шахси ҳуқуқӣ истифода мешавад. Дар баъзе ҳолатҳо, ин раванд манфӣ мебошад, зеро он анҷом ёфтани фаъолияти як субъекти ҳуқуқи гражданиро дар назар дорад, ки метавонад ба тақвияти падидаҳои барои муомилоти молӣ номатлуб, ба монанди кам шудани даромади андоз ба буҷет, коҳиши шумораи онҳо, ҷойҳои корӣ ва ғайра таъсир расонад. Дар айни замон, барҳамдиҳии шахси мушаххаси ҳуқуқӣ метавонад ягона роҳи дурусти аз ҷиҳати иқтисодӣ асоснокӣ анҷом додани фаъолияти хизматрасонии бонкӣ бошад, ки бо ягон сабаб (объективӣ ё субъективӣ) бесамар гардидааст.

Дар асоси қоидаи умумӣ барҳамхӯрии шахси ҳуқуқӣ боиси қатъ гардидани он бидуни ба шахси дигар ба тариқи вориси ҳуқуқӣ гузаштани ҳуқуқи уҳдадорихоҷаш мегардад. Барҳамхӯрӣ ҳамчун шакли қатъ намудани фаъолияти шахси ҳуқуқӣ аз азнавташкिल्диҳӣ, ба ғайр аз табиати ҳуқуқӣ, бо он нишона фарқ мекунад, ки Комиссияи барҳамдиҳӣ таъин мегардад. Комиссия ваколати назорат кардани амали мақомоти шахси ҳуқуқиро дар мавриди ихтиёрдорӣ молу мулкӣ ба даст меорад. Азбаски барҳамхӯрӣ ворисии ҳуқуқиро пешбинӣ наменамояд, он боиси қатъи уҳдадорихоҷи шахси ҳуқуқӣ мегардад. Дар чунин ҳолат имконияти нигоҳ доштани уҳдадорӣ вучуд дорад, агар он дар қонун мустақиман пешбинӣ шуда бошад.

Тартиби барҳамдиҳии бонк, ки ташкилоти қарзӣ мебошад, ҳуқуқи гузаронидани маҷмӯи амалиётҳо оид ба ҷалби маблағҳо, аз номи худ ва аз ҳисоби худ ҷойгир кардани онҳо, кушодан ва пешбурди суратҳисобро дар асоси иҷозатномаи махсуси БМТ дорад, бо сабаби мушаххас будани субъекти барҳамхӯрда, дорои як қатор хусусиятҳо мебошад.

Шумораи зиёди кредиторони бонк, ки аксарашон амонатгузор мебошанд, зарурати ташкили низоми суғуртаи пасандозҳоро муайян карданд, ки ҳифзи қисми асосии амонатҳоро бо кафолати давлатӣ барои бозгашти онҳо ташкил медиҳад.

Яке аз ҳадафҳои бунёдии ҳар як давлати муосир таъмини устувории муомилоти иқтисодӣ ва ҳифзи муассири ҳуқуқҳо ва манфиатҳои қонунии иштирокчиёни он мебошад. На ҳар як иштирокчии бозор, дар ҳолате, ки қарзҳои ӯ аз дороиҳо зиёдтаранд ва моликият барои қонеъ гардонидани талаботи ҳамаи кредиторон кофӣ нест, метавонад мустақилона бӯҳронро паси сар кунад. Дар чунин

ҳолатҳо, механизми қонунии муфлис эълон кардани чунин қарздор ба қор мебарояд¹.

Тартиби ҳуқуқи муфлисшавӣ механизми муассири қатъгардии фаъолияти иштирокчиёни пардохтнопазир дар муомилоти молӣ мебошад, ки ба ҳимояи манфиатҳои шахсони воқеӣ, ҳуқуқӣ ва давлат равана карда шудааст. Табиати оммавӣ – ҳуқуқӣ дорад. Асосан ба ду намуд ҷудо мешавад: тартибе, ки кредиторонро ҳифз мекунад; тартибе, ки қарздоронро дифо мекунад, яъне ҷараёнҳои санатсия ва дастгирии давлатиро муқаррар менамояд.

Ҳалли мушкилоти мавҷуда барои рушди иҷтимоию иқтисодии давлат аҳамияти назариявӣ ва амалӣ дорад ва бояд бо воситаҳои дахлдори ҳуқуқии танзим карда шавад, зеро иқтисодии кредитии низоми бонкии давлати муосир мустақиман аз кафолатҳои баргардонидани маблағҳои муштариён дар ҳолати муфлисшавии ташкилоти қарзӣ вобастагӣ дорад².

Барҳамдиҳии ташкилоти қарзӣ яке аз самти такмили назорати бонкӣ мебошад. Диққат ба наздикшавии таъкидшудаи расмиёти барҳамдиҳии маҷбурӣ ва муфлисӣ, гузариши содакардашуда аз як расмиёт ба тартиби дигар ҷалб карда мешавад.

Хусусияти хоси барҳамдиҳии бонкҳо иштироки БМТ дар ин раванд мебошад, ки на танҳо дар ҳуди раванди муфлисшавӣ мустақиман иштирок мекунад, балки меқӯшад, ки бонкҳо самаранок ва самарабахш қор кунанд ва ин расмиёт ба қадри имкон ҳамон қадар кам хоҳад буд.

Барҳамдиҳии ташкилоти қарзӣ як раванди муқаррарии граждани – ҳуқуқист, ки на танҳо манфиатҳои ҷонибҳо: саҳмдорон, қормандон, кредиторон, балки инчунин, агар он ташкилоти қалони қарзӣ бошад, манфиатҳои ҷамъиятиро низ фаро мегирад. Ҳангоми ташкили номуваффақонаи расмиёти муфлисшавӣ барои ташкилотҳои қарзӣ, қоҳиш додани эътимод ба низоми бонкӣ дар маҷмӯъ воқеан кам мегардад. Аз ин лиҳоз, ҳалли зуд ва шаффофи мушкилоти ташкилотҳои қарзии пардохтнопазир ниҳоят муҳим аст. То бозхонди иҷозатномаи бонкӣ, имкони барқарорсозӣ ё азнавташкилдиҳии ташкилоти қарзӣ вуҷуд дорад, аммо чунин амалҳоро танҳо муассис ё роҳбарияти бонк метавонанд анҷом диҳанд. Пас аз бозхонди иҷозатнома, тибқи қонун танҳо барҳамдиҳӣ имконпазир аст.

Э.С. Пирогов ва А. Я. Курбатов хусусиятҳои зерини барҳамдиҳии ташкилотҳои қарзиро ҷудо менамоянд:

¹Логачев О.Е. Правовые проблемы банкротства кредитных организаций: автореферат диссертации на соискание ученой степени канд. юрид. наук. – М., 2007. – С. 3.

²Сарнакова А.В. Гражданско-правовое регулирование отношений, возникающих в процессе конкурсного производства при банкротстве кредитных организаций: автореферат диссертации на соискание ученой степени канд. юрид. наук. – М., 2010. – С. 3.

1) нишонаҳои махсуси муфлисшавӣ. Дар айни замон, қонунгузор нисбат ба ташкилотҳои қарзӣ меъёрҳои мавҷуд набудани маблағҳои заруриро барои иҷрои уҳдадорихо ва зиёд будани ҳаҷми уҳдадорихоро аз арзиши молу мулки ба ташкилоти қарзӣ тааллуқдошта муттаҳид кардааст;

2) ташкилотҳо дар доираи расмиёти муфлисшавӣ, татбиқи чораҳо оид ба пешгирии муфлисшавии бонк дар марҳилаи пеш аз бозхонди иҷозатнома. Ҳамзамон, тартиби татбиқи чораҳои маҷбурӣ нисбат ба бонк дар ҳолати мушкilotи молиявӣ дар пайдарпаии дақиқ муқаррар карда нашудааст: аввал расмиёти барқарорсозӣ ва танҳо пас аз он – расмиёти барҳамдиҳӣ татбиқ карда мешаванд. БМТ бо салоҳдиди худ метавонад ҳам чораҳои барҳамдиҳиро, ки аз ҷиҳати табиати ҳуқуқӣ истисноӣ мебошанд ва ҳам чораҳои барқарорсозӣ ва барқароркуниро татбиқ намояд. Бояд қайд кард, ки танзимгар ҳуқуқ дорад иҷозатномаро аз ташкилоти қарзӣ бозхонд кунад, на бо асосҳои молиявӣ иқтисодӣ. Ҳамин тариқ, яке аз асосҳои аз ҷониби танзимгар истифодашаванда риоя накардани қонунҳои танзимкунандаи фаъолияти бонкӣ, инчунин санадҳои меъёрии БМТ мебошад, агар дар тӯли як сол нисбати он чораҳои маҷбуркунӣ татбиқ карда шуда, бошанд ё талаботи қонунгузорӣ оид ба мубориза бо қонунигардонии даромадҳои бо роҳи ҷиноят ба дастовардашуда такроран вайрон карда шуданд.

Дар бораи ташкилотҳои қарзӣ сухан ронда, пеш аз ҳама ҳолатҳоеро муайян кардан лозим аст, ки барои пешгирии муфлисшавӣ чораҳо андешидан зарур аст, зеро хусусиятҳои фаъолияти ташкилотҳои қарзӣ низ хусусиятҳои пайдоиши чунин талаботро муайян мекунанд.

Бо ҳамин назардошт хусусияти аввали барҳамдиҳии ташкилотҳои қарзӣ ин иштироки ҳатмии БМТ махсуб меёбад. Дар сурати пайдо шудани нишонаҳои муфлисшавӣ, қабули қарор бобати барҳамдиҳӣ ва дигар мушкilotҳо ташкилотҳои қарзӣ уҳдадор ҳастанд, ки танзимгарро огоҳ намоянд. Дар асоси м. 3 Қонуни ҚТ “Дар бораи барҳамдиҳии ташкилотҳои қарзӣ” аз 28 июни соли 2011, таҳти №719 роҳбарон ва саҳмиядорони (иштирокдорони) ташкилоти қарзӣ уҳдадоранд ба БМТ фавран хабар диҳанд, агар ба онҳо яке аз ин ҳолатҳо маълум бошад: аз ҷониби ташкилоти қарзӣ иҷро нагардидани уҳдадорӣ пулӣ дар назди ҳар гуна қарздох; сатҳи нокифояи сармоя ё пардохтпазирӣ нисбати талаботе, ки санадҳои меъёрии ҳуқуқии ҚТ ва дигар санадҳои меъёрии ҳуқуқии БМТ пешбинӣ намудаанд; риоя накардани меъёрҳои мақбул, санадҳои меъёрии ҳуқуқӣ ва талаботи қонунии танзимгари соҳаи бонкӣ; қабули ҳар гуна қарори мақомоти ваколатдори ташкилоти қарзӣ дар бораи барҳамдиҳии он; пардохтнопазирӣ ташкилоти қарзӣ ё мавҷудияти таҳдиди он; амалҳои бевҷоднона, сӯиистифода аз мансаб, ришвахӯрӣ, қаллобӣ ва дигар амалҳои ғайриқонунии роҳбарон, аъзои Шӯрои нозирон ё саҳмиядорони ташкилоти

қарзӣ, ки метавонанд боиси пайдо шудани мушкилоти молиявии ташкилоти қарзӣ гарданд.

Барҳамдиҳии ташкилоти қарзӣ, ба монанди ҳар як шахси ҳуқуқӣ, метавонад ба ихтиёрӣ ва ҳатмӣ тақсим карда шавад.

Барҳамдиҳии ихтиёрӣ бо қарори маҷлиси саҳмдорони (иштирокчиёни) ташкилоти қарзӣ, барҳамдиҳии маҷбурӣ - бо ташаббуси мақоми ваколатдори давлатӣ дар мувофиқи судӣ сурат мегирад. Барҳамдиҳии ихтиёрӣ (худбарҳамдиҳӣ) ин барҳамдиҳии ташкилоти қарзӣ дар асоси қарори мақомоти ваколатдори ташкилоти қарзӣ аст.

Барҳамдиҳии ихтиёрии ташкилоти қарзӣ бо тариқи ғайрисудӣ тибқи асосҳои пешбиникардаи КГ ҚТ (м. 58 - 68) ва бо розигии танзимгари ин соња сурат мегирад. Қарор дар бораи барҳамдиҳии ихтиёрии ташкилоти қарзӣ аз ҷониби мақомоти ваколатдори он дар ҳолати қобили пардохт будани ташкилоти қарзӣ қабул карда мешавад. Ташкилоти қарзӣ ба БМТ оид ба бозхонди иҷозатнома бо дархост муроҷиат мекунад, ки ба он бояд нақшаи муфассали чорабиниҳо дар бораи мӯҳлати омодагии ташкилоти қарзӣ оид ба қатъи фаъолияти худ, тартиб ва мӯҳлати қонунгардонидани талаботи қарзидеҳон замима гарданд.

БМТ дар муддати на дертар аз як моҳ дархости ташкилоти қарзиро баррасӣ карда, қарори дахлдор қабул менамояд. Ҳангоми аз ҷониби танзимгар қонунгардонидани дархости ташкилоти қарзӣ дар бораи барҳамдиҳии ихтиёрӣ мақомоти ваколатдори ташкилоти қарзӣ комиссияи барҳамдиҳӣ таъсис медиҳад, ки он барои анҷом додани расмиёти барҳамдиҳии ихтиёрӣ ва ҳисоббаробаркунӣ бо қарзидеҳони ташкилоти қарзӣ масъул мебошад.

Комиссияи барҳамдиҳии ташкилоти қарзӣ уҳдадор аст дастрасии танзимгарро ба биноҳои ташкилоти қарзӣ, ҳисобот, ҳуҷҷатҳои муҳосибӣ ва дигар ҳуҷҷатҳои ба фаъолияти ташкилоти қарзӣ дахлдор таъмин намояд. Қонунгардонидани дархости ташкилоти қарзӣ имкон дорад аз ҷониби БМТ рад гардад, агар муайян карда шавад, ки дороиҳои мавҷудаи ташкилоти қарзӣ барои пурра қонунгардонидани талаботи қарзидеҳон кофӣ намебошанд ва ё барои бозхонди иҷозатнома дигар асосҳо мавҷуд бошанд.

Комиссияи барҳамдиҳӣ ба БМТ бо тартиби муқаррарнамудаи санадҳои меъёрии ҳуқуқии танзимгари ин соња ҳисоботи тавозунӣ ва дигар маълумоти заруриро пешниҳод менамояд. Шахсоне, ки барои қасдан пешниҳод кардани маълумоти нодуруст гунаҳгоранд, дар рафти ба миён гузоштани масъалаи барҳамдиҳии ихтиёрӣ бо тартиби муқарраркардаи қонунгузори ҚТ ба ҷавобгарӣ кашида мешаванд. Агар танзимгар муайян кунад, ки Комиссияи барҳамдиҳии ташкилоти қарзӣ тартиби барҳамдиҳии ихтиёриро муваффақона таъмин накарда, талаботи танзимгарро иҷро намекунад ё ҳуқуқи манфиатҳои қонунии қарзидеҳон риоя намегарданд, танзимгар ҳуқуқ дорад бо мақсади таъмини ҳифзу нигоҳдории дороиҳои

ташкилоти қарзӣ мудир таъин карда, ба суд бо ариза дар бораи барҳамдиҳии маҷбурии ташкилоти қарзӣ муроҷиат намояд.

Дар ин ҳолат, барҳамдиҳии маҷбурии ташкилоти қарзӣ ё вобаста ба вайронкунии қонун ё дар робита бо муфлисшавӣ анҷом дода мешавад. Барҳамдиҳии маҷбури ин барҳамдиҳии маҷбурии ташкилоти қарзӣ бидуни асоси муфлисшавӣ аст, ки иҷозатномаи вай тибқи қонунгузори бонкӣ бозхонд шудааст ва барҳамдиҳии маҷбурии ташкилоти қарзӣ, ки иҷозатномаи вай бо сабаби муфлис шудан бозхонд шудааст.

Барҳамдиҳии маҷбурии шахси ҳуқуқӣ ҳангоми мавҷудияти асосҳои дахлдор дар он сурат низ мумкин аст, ки агар дар бораи барҳамдиҳии ихтиёрии он қарор қабул гардида, вале иҷро нашуда бошад. Бо вучуди ин, худ аз худ иҷро накардани қарор дар бораи барҳамдиҳии ихтиёрии шахси ҳуқуқӣ барои барҳамдиҳии маҷбурии он асос шуда наметавонад, агар дар фаъолияти шахси ҳуқуқӣ вайронкунии чандқарата ё дағалонаи қонун ё санадҳои ҳуқуқии дигар мушоҳида нашаванд.

Барҳамдиҳии маҷбурии ташкилоти қарзӣ тибқи қарори суд бе асосҳои муфлисшавӣ ё бо асосҳои муфлисшавӣ амалӣ мегардад. Пешниҳоди ариза дар бораи барҳамдиҳии маҷбурии ташкилоти қарзӣ ба суд ҳуқуқи истисноии БМТ мебошад. Мақомоти дигари ваколатдор ва қарздохон метавонанд ҷиҳати барҳамдиҳии маҷбурии ташкилоти қарзӣ ба танзимгари соҳаи бонкӣ муроҷиат намоянд. Танзимгар уҳдадор аст дар муҳлати на дертар аз як моҳ муроҷиати мазкурро баррасӣ намуда, қарори дахлдор қабул намояд.

Тибқи нишондодҳои БМТ дар кишвар 21 ташкилотҳои қарзие, ки дар раванди барҳамдиҳии маҷбури бо асосҳои муфлисшавӣ қарор доранд, 8 ташкилотҳои қарзие, ки дар раванди барҳамдиҳии маҷбури бе асосҳои муфлисшавӣ қарор доранд, 27 ташкилотҳои қарзие, ки дар раванди барҳамдиҳии ихтиёри қарор доранд, мавҷуд аст¹.

Масъалаи дигари хусусиятнок дар барҳамдиҳии ташкилотҳои қарзӣ ин навбати қонъ намудани талаботи кредиторон аст. Тартиби қонъ намудани талаботи кредиторон тибқи қоидаи умумӣ нисбат ба тамоми шахси ҳуқуқӣ дар м. 65 КГ ҚТ муайян шудааст.

Дар сурати барҳам додани бонкҳо ё дигар ташкилотҳои кредитӣ, ки маблағҳои шаҳрвандонро ҷалб намудаанд, дар навбати аввал талаботи шаҳрвандоне, ки амонатгузори онҳо мебошанд, қонъ гардонида мешаванд.

¹Ташкилотҳои қарзии дар ҳолати барҳамдиҳӣ қарордошта. Маҳзани электронӣ: https://www.nbt.tj/tj/banking_system/tashkilothoi_karzii_dar_holati_barhamdi_karordoshta.php (санаи муроҷиат: 02.02.2022с.).

Хусусияти хоси дигар барҳамдиҳии ташкилотҳои қарзӣ аз дигар шахсони ҳуқуқӣ дар он зоҳир мегардад, ки нисбат ба он тартиби махсуси навбати қонё намудани талаботи кредиторон муқаррар карда шудааст. Дар қонунгузорӣ нисбат ба ташкилоти қарзӣ тартиби дигари навбати қонё кардани талаботи кредиторон пешбинӣ гардидааст. Дориҳои ташкилоти қарзӣ, ки мавриди барҳамдиҳии маҷбурӣ қарор дорад, бо тартиби зерин тақсим карда мешаванд:

1) маблағҳое, ки барои раванди барҳамдиҳии маҷбурӣ ва таъини барҳамдиҳанда ё мудирӣ махсус харҷ шудаанд;

2) музди меҳнат ба қорамдонӣ ташкилоти қарзӣ, ба истисноӣ пардохтпулӣ ба аъзои Шӯроӣ нозирон, ки дар рӯзи қабули қарор дар бораи оғози мурофияи судӣ аз рӯи парвандаи барҳамдиҳии маҷбурӣ ҳисоб карда шудааст;

3) қарзҳое, ки Ҳукумати ҚТ ё БМТ ба ташкилоти қарзӣ пешниҳод кардаанд;

4) ҳар гуна талаботи пардохтнашудаи амонатгузорону пасандоздорон, ба истисноӣ шахсони вобастаи (алоқамандӣ) ташкилоти қарзии тибқи қонун муайяншуда, ки мутобиқи Қонуни ҚТ “Дар бораи суғуртаи пасандозҳои шахсони воқеӣ” аз 2 августи соли 2011, таҳти №758 суғурта шудаанд ва талаботи Ҳазинаи суғуртаи пасандозҳои шахсони воқеӣ мутобиқи суброгатсия аз рӯи маблағи ҷуброни суғуртавии пардохтшуда ё маблағи аз ҷониби Ҳазинаи суғуртаи пасандозҳои шахсони воқеӣ тибқи м. 31(1) қонуни зикршуда пардохтшуда;

5) ҳар гуна талаботи пардохтнашудаи амонатгузорону пасандоздорон, ки тибқи қонуни болозикр объекти ҳатмии суғурта намебошад, ба истисноӣ шахсони вобастаи (алоқамандӣ) ташкилоти қарзии тибқи қонун муайяншуда;

6) ҳар гуна талаботи дигари таъминнашудаи қарздиҳандагон, ба истисноӣ шахсони вобастаи (алоқамандӣ) ташкилоти қарзии тибқи қонун муайяншуда;

7) андозҳое, ки муҳлати пардохти онҳо дар давраи на бештар аз як соли пеш аз рӯзи қабули қарор дар бораи барҳамдиҳии маҷбурӣ фаро расидааст;

8) ҳар гуна талаботи шахсони вобастаи (алоқамандӣ) ташкилоти қарзӣ, ки тибқи қонун муайян шудааст;

9) ҳар гуна талабот нисбат ба қарзи субординарӣ.

Ҳамин тариқ, аз таҳлил масъалаҳои вобаста ба барҳамдиҳии ташкилотҳои қарзӣ бармеояд, ки он тибқи қонунгузорӣ бо риояи талаботҳои махсус анҷом дода мешавад. Барҳамдиҳии ташкилотҳои қарзӣ бо роҳи ихтиёрӣ ва маҷбурӣ, судӣ ва ғайрисудӣ амалӣ карда мешавад. Дар раванди барҳамдиҳии онҳо иштироқи БМТ ҳатмӣ аст. Ташкилотҳои қарзӣ уҳдадоранд, ки танзимгари соҳаи бонқдориро вобаста ба масъалаи барҳам хурдан оғох намоянд. Нисбат ба ташкилотҳои қарзӣ дар тафовут бо дигар шахсони

ҳуқуқӣ тартиби махсуси навбати қонё намудани талаботи кредиторон пешбинӣ карда шудааст.

Адабиёт:

1. Камолов А. Предупреждение несостоятельности (банкротства) кредитных организаций: учебное пособие – М.: LAP Lambert Academic Publishing, 2012. – С. 134-142.
2. Логачев О.Е. Правовые проблемы банкротства кредитных организаций: автореферат диссертации на соискание ученой степени канд. юрид. наук. – М., 2007.- 25с.
3. Пирогова Е.С., Курбатов А.Я. Несостоятельность (банкротство) кредитных организаций: особенности и предпосылки // Закон. – 2014. – № 3.- С.24-36
4. Сарнакова А.В. Гражданско-правовое регулирование отношений, возникающих в процессе конкурсного производства при банкротстве кредитных организаций: автореферат диссертации на соискание ученой степени канд. юрид. наук. – М., 2010. – 27с
5. Ташкилотҳои қарзӣ дар ҳолати барҳамдиҳӣ қарордошта. Маҳзани электронӣ:
https://www.nbt.tj/tj/banking_system/tashkilothoi_karzii_dar_holati_barhamdi_karordoshta.php (санай мурочиат: 02.02.2022с.).

Раҳимзода Х. А.

Фишурда

Хусусиятҳои барҳамдиҳии ташкилотҳои қарзӣ

Ташкилотҳои қарзӣ яке аз субъектони ҳуқуқи граждани маҳсуб ёфта, дар таъмини рушди иҷтимоию иқтисодии ҳар як мамлакат нақши назаррас доранд. Ташкилоти қарзӣ ҳамчун намуди шахси ҳуқуқӣ фаъолияти махсуси бо қонун пешбинишударо дар асоси иҷозатномаи мақомоти ваколатдор ба амал мебарорад. Бо назардошти амалиётҳои махсусро анҷом додан ва доираи васеи кредиторони ташкилотҳои қарзӣ дар қонунгузорӣ тартиби махсуси барҳамдиҳии онҳо муқаррар карда шудааст. Дар мақолаи мазкур масъалаҳои намудҳои барҳамдиҳии ташкилотҳои қарзӣ, баъзе хусусиятҳои алоҳидаи барҳамдиҳии ташкилотҳои мазкур, аз ҷумла иштироки ҳатмии Бонки миллии Тоҷикистон дар раванди барҳамдиҳии онҳо ва тартиби махсуси навбати қонё намудани талаботи кредиторон мавриди таҳлил қарор дода шудааст.

Рахимзода Х. А.

Аннотация

Особенности ликвидации кредитных организаций

Кредитные организации являются одним из важнейших субъектов гражданского права и играют значительную роль в обеспечении социально-экономического развития каждой страны. Кредитная организация как юридическое лицо осуществляет предусмотренные законом особые виды деятельности на основании лицензии, выданной уполномоченным органом. С учетом проведения специальных операций и широкого круга кредиторов кредитных организаций законодательством установлен особый порядок их ликвидации. В статье анализируются виды ликвидации кредитных организаций, некоторые особенности ликвидации этих организаций, в том числе обязательное участие Национального банка Таджикистана в процессе их ликвидации и особый порядок удовлетворения требований кредиторов.

Rahimzoda H.A.

The summary

The nature of the liquidation of credit institutions

Credit institutions are one of the most important economic entities and play a significant role in ensuring the socio-economic development of each country. As a legal entity, a credit organization carries out special activities provided by law on the basis of a license issued by the authorized body. Taking into account special operations and a wide range of creditors of credit institutions, the legislation establishes a special procedure for their liquidation. This article analyzes the types of liquidation of credit institutions, some features of the liquidation of these institutions, including the mandatory participation of the National Bank of Tajikistan in the process of their liquidation and the special order of satisfaction of creditors.

**ПОНЯТИЕ И ОБЩАЯ ХАРАКТЕРИСТИКА
СМЕЖНЫХ ПРАВ ПО ЗАКОНОДАТЕЛЬСТВУ
РЕСПУБЛИКИ ТАДЖИКИСТАН**

Калидвожаҳо: ҳуқуқи граждани, ҳуқуқи моликияти зеҳнӣ, ҳуқуқҳои вобаста, ҳуқуқҳои муаллифӣ, қонунгузорӣ.

Ключевые слова: гражданское право, право интеллектуальной собственности, смежные права, авторское право, законодательства.

Keywords: civil law, intellectual property law, related rights, copyright, legislation.

Смежные права вытекают из произведений, охраняемых авторским правом, и тесно с ними связаны. В отличие от смежных прав, авторские права могут существовать независимо от них.

В соответствии со ст. 1125 ГК РТ и ст. 30 Закона РТ " Об авторском праве и смежных правах" смежными правами именуются интеллектуальные права на результаты исполнительской деятельности (исполнения), на фонограммы, на сообщение в эфир или по кабелю радио- и телепередач (вещание организаций эфирного и кабельного вещания), на содержание баз данных, а также на произведения науки, литературы и искусства, впервые обнародованные после их перехода в общественное достояние.

Из текста указанных норм закона видно, что законодатель прямо не дает понятие смежных прав, однако анализ содержания этих норм дает нам основание, что под смежными правами в РТ понимаются права исполнителей произведений, права производителя фонограмм, права организаций эфирного и кабельного вещания. Также, такой вывод вытекает из содержания ст. 31. Закона РТ " Об авторском праве и смежных правах" именуемые объекты смежных прав, в соответствии с которым смежные права распространяются на постановки, исполнения, фонограммы, передачи организаций эфирного и кабельного вещания независимо от их назначения, содержания и достоинства, а также от способа и формы их выражения.

Смежные права как институт права интеллектуальной собственности является сравнительно молодым. Его история насчитывает около полувека. Первопричиной возникновения института смежных прав было и до настоящего времени остается развитие технологий в сфере информации и массовых коммуникаций. Смежные права обязаны своим появлением таким тех-

*Начальник отдела правовой информации и систематизации Национального центра законодательства при Президенте РТ, соискатель Института философии, политологии и права имени А. Баховадинова Национальной академии наук Таджикистана. Email: madinajona@mail.ru

нологиям, как звукозапись, телевидение и радио. Однако эти технологии существенно изменились с момента их возникновения, и каждое такое изменение становится проверкой на прочность для правовых моделей, заложенных в основу института смежных прав. Звукозапись, радио, телевидение, иные технологии передачи информации изначально были аналоговыми; оборудование для их использования было доступно только профессионалам. С переходом к цифровым технологиям и многократным повышением доступности необходимого оборудования для рядовых пользователей смежные права (как и авторское право) были переориентированы на массового пользователя. В настоящее время массовость все больше сочетается с многоуровневостью и разноплановостью использования объектов смежных прав, когда разного рода технологии позволяют использовать объект в самых различных условиях. Если изначально фильм можно было увидеть только на одном экране - в кинотеатре, то сейчас таких экранов, как минимум, четыре - кино, телевизор, компьютер, мобильный телефон. И вокруг каждого из них складываются свои общественные отношения, а значит, необходимы особые подходы к регулированию осуществления смежных прав в данной области.

В РТ Постановлением Правительства от 3 июня 2014 г., №371, был принят Национальная стратегия развития интеллектуальной собственности в период 2014-2020 гг¹. Основной целью этой стратегии являлся развитие законодательства РТ в области интеллектуальной собственности и приведение его в соответствии с международным нормативно-правовыми актами. Именно в этом официальном документе было предусмотрено развитие сферы смежных прав.

Хотя институт смежных прав по-прежнему находится на стадии становления, он развивается. Новеллы в этой области связаны с добавлением новых объектов смежно-правовой охраны, расширением перечня действий, признаваемых использованием таких объектов, установлением правил, позволяющих разграничивать интересы авторов, обладателей авторских и смежных прав, с одной стороны, пользователей и общества в целом, с другой стороны.

В процессе развития института смежных прав апробируются новые правовые модели, а уже прошедшие проверку практикой - исправляются либо устраняются как неэффективные. Одновременно в условиях формирования в РТ рыночной экономики резко возросло значение коммерческого использования объектов смежных прав. Также в значительной мере актуализирует и то обстоятельство, что новейшие технологии в последнее время все больше используются правообладателями для защиты своих интересов и ограничения действий пользователя в отношении объектов смежных прав.

¹Асосҳои ҳуқуқи моликияти зеҳнӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон (маҷмӯи санадҳои меъёрии ҳуқуқӣ)// Зери роҳбарии Ҳафиззода Ш.Х.- Душанбе, 2018.-С.92.

Если раньше ограничения могли быть только правовыми, то сейчас юридические меры все чаще подкрепляются техническими средствами. Хотя это и не является новинкой для гражданского права, которому давно известно понятие мер оперативного воздействия.

Развитие технологий имеет и еще одно следствие. В отличие от авторского права, имеющего дело с творчеством в чистом виде как личной, персональной активностью автора-творца, в крайнем случае - узкого коллектива таких лиц, в области смежных прав автор (если он вообще существует) практически всегда окружен другими лицами - продюсерами, дизайнерами, костюмерами, директорами постановок и спектаклей, поставщиками оборудования - в общем, всеми теми, кто сам не создает результат интеллектуальной деятельности, но без труда которых этот результат не возник бы или не был бы востребован публикой. Создание объектов смежных прав становится все более ресурсоемким, а значит, неизбежен и сдвиг приоритетов в правовой охране - от охраны творческого результата (как это было с исполнителями) к охране результатов труда (пусть и не всякого, а именно интеллектуального) и вложенных в создание объекта ресурсов.

В рассматриваемой сфере также отсутствует устойчивая теоретическая база, что обусловлено непродолжительностью времени признания смежных прав в отечественном законодательстве. В доктрине гражданского права субъективные смежные права изучены недостаточно. Вопросы о них, как правило, затрагиваются в работах, посвященных авторскому праву, и основной акцент делается на проблемах их защиты. Некоторое количество журнальных статей, написанных практиками, не восполняют отсутствие глубоких научных исследований в указанной сфере.

В последнее время интерес непосредственно к смежным правам возрос, и появились диссертации, в которых содержится анализ правового режима смежных прав в целом, а также их отдельных видов. При этом обращает на себя внимание то, что некоторые их положения и выводы являются спорными, недостаточно аргументированными либо утратили свою актуальность и обоснованность в связи с изменившимся законодательством и судебной практикой. Кроме того, правовая природа смежных прав, содержание субъективных смежных прав, особенности распоряжения исключительными смежными правами исследованы не полностью¹.

Несмотря на все это в последнее время ценность объектов смежных прав постоянно увеличивается. Можно даже говорить о том, что в современной культуре эти объекты - фонограммы, сообщения передач организаций эфирного и кабельного вещания, содержание баз данных — становятся

¹ Стремцкая Н.Л. Соблюдение авторских прав при создании и использование объектов смежных прав: дисс. на соиск. уч. степ. кан. юрид. наук.- М., 2005; Уваркин Г.И. Правовые проблемы осуществления и защиты авторских и смежных прав: дисс. на соиск. уч. степ. кан. юрид. наук.- М., 2006 и др.

иногда ценнее, чем классические объекты авторских прав, такие как, например, некоторые книги легкого жанра. Эта тенденция не могла не найти отражения в правовых актах как национального, так и международного уровня.

С принятием ч. 3 ГК РТ смежные права заняли то место в законодательстве, которое соответствует их фактическому значению в числе видов интеллектуальных прав. Прежде всего, это связано с тем, что в самостоятельную главу была выделена общая часть законодательства об интеллектуальных правах, где нашли отражение положения об исключительном праве и иных интеллектуальных правах, о договорах, опосредующих распоряжение исключительным правом, и о способах защиты интеллектуальных прав. Многие из этих норм гл. 57 ГК РТ в полной мере применимы не только к авторским, но и к смежным правам. В связи с этим по нашему мнению пришло время предусмотреть вопросы авторского и смежных прав в отдельные главы ГК РТ.

До настоящего времени исследование вопросов правового характера в области смежных прав основывалось на подходе, не делающем принципиальных различий между авторским правом и смежными правами. Смежные права обычно рассматривались как дополнительные к авторским, и внимание им уделялось по остаточному принципу. Это касается и проблем осуществления смежных прав. В публикациях, а также в некоторых диссертациях данные проблемы исследовались в «традиционном ключе»¹. Это объясняется тем, что вопросами смежных прав ни в законодательстве ни в исследованиях до настоящего времени не уделяется соответствующее внимание. Несмотря на это по нашему мнению необходимо усилить и развивать нормы гражданского права, применимые к отношениям по созданию и использованию объектов смежных прав, а также распоряжению исключительными смежными правами.

Понятие "смежные права" как нам известно, характерно для стран романо-германской правовой семьи.² Смежные права - значит сходные с авторскими, иными словами, правовой режим смежных прав сходен с правовым режимом авторского права.³ Смежные права с английского языка дословно будут переводиться как соседствующие (neighboring) или связанные (related). Смежные права - исключительные права, предоставляемые исполнителям, производителям фонограмм и организациям эфирного или кабель-

¹ Стремцкая Н.Л. Указ. раб.; Уваркин Г.И. Указ. раб.

² Стригунова Д. П. Объекты и содержание смежных прав в российском законодательстве // Современное право. – 2011.- №9.// <http://www.centerbereg.ru/b4848.html>.Посл.обращение08.09.2015г.

³ Омаров Р.О. Авторские и смежные права. Учебное пособие.- Бишкек, 2002.- С. 47.

ного вещания. «Смежными они называются потому, что являются смежными с авторским правом».¹

В теории, в частности, гражданского права, смежные права воспринимались и воспринимаются как исключительные права, предоставляемые исполнителям, производителям фонограмм и организациям эфирного или кабельного вещания, в зависимости от первых трех общепризнанных субъектов и объектов смежных прав, которые до сих пор без расширительного толкования восприняты таджикским законодателем. Основное содержание смежных прав сводится к тому, что использование третьими лицами фонограмм, радио и телепрограмм, а также творческих результатов исполнителей требует согласия либо артиста, осуществляющего исполнение, либо организаций, сделавших звукозапись, либо радио и теле – организаций.²

В законодательстве РТ отмечается, что смежные права - совокупность норм, предоставляемых по законодательству для правовой охраны интересов соответствующих категорий правообладателей в отношении следующих результатов (объектов) интеллектуальной деятельности:

а) исполнений артистов-исполнителей и дирижеров, постановок режиссеров-постановщиков спектаклей (исполнения), если эти исполнения выражаются в форме, допускающей их воспроизведение и распространение с помощью технических средств;

б) фонограмм, то есть любых исключительно звуковых записей исполнений или иных звуков либо их отображений, за исключением звуковой записи, включенной в аудиовизуальное произведение;

в) сообщений передач организаций эфирного или кабельного вещания, в том числе передач, созданных самой организацией эфирного или кабельного вещания либо по ее заказу за счет ее средств другой организацией;

г) базы данных в части их охраны от несанкционированного извлечения и повторного использования составляющих их содержание материалов;

д) произведения науки, литературы и искусства, обнародованные после их перехода в общественное достояние, в части охраны прав публикаторов таких произведений.³

Научно-технический прогресс обусловил возникновение новых объектов, которые создавались на основе авторских произведений в результате придания им специфической устойчивой формы существования. По характеру своего возникновения такие объекты следует считать вторичными по отношению к авторским произведениям. Однако, они обладают рядом свойств, которые определили их роль и особенности в гражданском обороте:

¹ Авторские и смежные права. Учебное пособие // Под ред. Р.О. Оморова.- Бишкек, 2002.- С. 47.

² Хохлов В.А. Смежные права.- М., 2012.- С. 247-251.

³ Стремцкая Н.Л. Указ. раб. – С. 29.

1) вторичные объекты воплощают в себе результаты духовного творчества, представляющие для человека особую ценность;

2) они дают возможность использовать эти творческие результаты без повторения всего процесса их создания, в отрыве от их творца и независимо от него;

3) они позволяют довольно быстро и без участия создателя тиражировать результаты творчества таким образом, что вновь созданный экземпляр повторяет качественные характеристики оригинала и представляет такую же ценность для человека;

4) процесс воспроизведения оригинала является общедоступным, независимо ни от воли творца произведения, ни от воли создателя его специфической формы.

Все эти качества в условиях рыночной экономики сделали эти объекты не только средством удовлетворения духовных потребностей, но и товаром, способным приносить прибыль. Доступный и не требующий первоначальных затрат процесс воспроизведения такого товара становится угрозой для интересов создателя со стороны недобросовестных конкурентов. Это и стало причиной предоставления особых прав, дающих возможность контролировать процесс использования и обращения вторичных объектов.

Как особенность смежных прав, В.А.Хохлов, отмечает ту существенная взаимосвязь всех прав данной группы, т.к. каждый из элементов такой деятельности обычно имеет практическое значение только в связи с другими.¹ Однако, из наличия указанной связи не вытекает, что смежные права однородная категория, т.к. «понятие “смежное право” имеет огромное количество аспектов. Еще меньше имеется единства, относительно целесообразности включения отдельных смежных прав в число защищаемых авторским правом. В результате он констатирует, что смежные прав это довольно «подвижная» группа объектов, состав которой способен к изменениям.

То, что смежные права неразрывно связаны с авторскими правами, является аксиомой, однако возникнув в связи с авторским правом, смежные права не могут отдельно существовать самостоятельно, тогда как, авторские права могут существовать независимо от смежных прав. Так, автор исполняемого произведения может быть неизвестен либо произведение вообще не охраняется авторским правом (например, срок охраны истек, исполняется произведение фольклора либо речь идет о записи звуков природы, пения птиц и т.д.). Вместе с тем смежные права существуют, по общему правилу, только тогда, когда есть произведение, которое можно исполнить, записать на фонограмму, включить в передачу эфирного и кабельного вещания.

Здесь уместно привести классический пример. Например, фортепьянный концерт Бетховена может быть исполнен в концертном зале или запи-

¹ Хохлов В.А. Указ. раб. – С. 231.

сан на компакт-диск без лицензионных отчислений правообладателям, поскольку Бетховен умер в 1827 г., и все его произведения являются всеобщим достоянием (и не подлежат охране авторским правом). Однако исполнитель такого концерта, например, в Таджикистане (пианист и оркестр), так же, как и производитель компакт-диска, содержащего запись концерта (например, одна из таких кампаний в г. Душанбе или Худжанде по согласованию с исполнителем), будут пользоваться смежными правами в отношении, соответственно, своего исполнения концерта или его записи. То есть в рассматриваемом случае никто не имеет права записывать живое исполнение такого концерта без разрешения исполнителей. Также никто не имеет права делать копии фонограммы, являющейся звукозаписью этого фортепьянного концерта, без разрешения производителя звукозаписи.

Как правило, смежные права подразделяют на три самостоятельные категории:

- а) права исполнителей;
- б) права производителей фонограмм;
- в) права организаций эфирного и кабельного вещания.

И конечно, что у них, разные объекты и субъекты, различаются они также по объему и содержанию самих прав. Общим у этих категорий является то, что они производны от авторских прав, что не только определяет их сущность, и основу их правовой природы. В России в отличие от Таджикистана к этим трем категориям, после принятия части четвертой ГК РФ имеется два дополнительных категории – изготовителя базы данных и публикатора. В Таджикистане, хотя в законе, точнее в ст. 3, основные понятия, есть понятия и публикатора и базы данных, но наши законодатели эти категории не считают основными, соответственно их не включили в объекты и субъекты смежных прав в Таджикистане.

Соответственно, субъектами смежных прав по законодательству РТ являются следующие категории правообладателей:

- а) исполнители (музыканты, певцы, пародисты, актёры, танцоры и т. д.);
- б) производители фонограмм (изготовители фонограмм);
- в) организации эфирного или кабельного вещания.

Что касается, изготовителей баз данных и публикаторов, они не включены состав субъектов смежных прав.

Конечно, что законодательство РТ при определении понятия «смежные права», несомненно, должна ориентироваться на нормы и практику международного права, что непосредственно вытекает из ч. 4 ст. 10 Конституции РТ. Ибо, основное назначение смежных прав состоит в том, что они регламентируют использование третьими лицами фонограмм, радио- и телепрограмм, а также творческих результатов исполнителя, требуя согласия соответствующих правообладателей. И в век научно-технического прогресса, особенно начиная с середины XX века, не говоря уже о XXI в., большинство случаев такого рода незаконного использования выходило и выходит за

рамки национальных границ, и поэтому встал вопрос о создании международной системы охраны смежных прав. В результате в 1961 г. в Риме была заключена Конвенция по охране прав, интересов артистов-исполнителей, изготовителей фонограмм и вещательных организаций. Кроме того, следует подчеркнуть, что указанная Конвенция базируется на принципе национального режима с гарантированием обязательного минимума охраны (например, право исполнителей на санкционирование использования результатов их творчества при всех способах их воспроизведения, распространения и фиксации).

В 1971 г. была заключена Женевская конвенция об охране интересов производителей фонограмм от незаконного воспроизводства их фонограмм (к этой конвенции присоединились и страны СНГ, в том числе и РТ). Указанная конвенция в определенной степени развивает положения Римской конвенции, которая недостаточно полно регулировала вопросы прав производителей фонограмм. И следует отметить, что субъектом прав, которые предоставляет Конвенция об охране производителей фонограмм от незаконного воспроизводства их фонограмм, является производитель фонограмм - физическое или юридическое лицо, которое первым сделало запись звуков на фонограмме. Конвенция определяет фонограмму как любую исключительную запись звуков (ст. 1а). Она не имеет обратной силы и поэтому не распространяется на фонограммы, которые были сделаны на территории государства до вступления в силу данной Конвенции на его территории. Конвенция отказалась от принципа национального режима, а применяется право государства, гражданином которого является изготовитель фонограммы.

Очень важным в регулировании, и особенно в понимании и совершенствовании института смежных прав в Таджикистане представляется Брюссельская конвенция 1974 г. о распространении несущих программы сигналов, передаваемых через спутники. Страны-участницы Конвенции взяли на себя обязательство принять меры по предотвращению на своей или со своей территории передачи любого несущего программы сигнала любым распространяющим органом, для которого сигнал, переданный на спутник или проходящий через него, не предназначается. При этом страны-участницы сами выбирают способы соблюдения указанного обязательства.

Брюссельская конвенция одновременно представляет интересы авторов, артистов-исполнителей, производителей фонограмм и вещательных организаций в процессе распространения сигналов через спутники. В Конвенции не содержится специальных правил по предупреждению актов интеллектуального "пиратства": решение этого вопроса оставлено на усмотрение стран-участниц. Конвенция открыта для всех стран - членов ООН.

Особо отметим то, что эта конвенция практически не содержит норм материального характера, а только обязывает страны-участницы принять адекватные меры, обеспечивающие как на законодательном, так и правоприменительном уровнях охрану интересов производителей фонограмм от

производства копий фонограмм без согласия производителя, от ввоза таких копий из-за границы и от их распространения среди публики. Специфической особенностью конвенции является отказ от принципа национального режима.

В 1996 г. в Женеве был заключен Договор ВОИС по исполнениям и фонограммам. Этот договор открыт для присоединения только государствам - членам ВОИС. Он не затрагивает права авторов произведений и распространяется только на исполнителей и производителей фонограмм. В соответствии с указанным договором исполнители наделяются исключительными правами в отношении своих исполнений: запрещать или разрешать эфирное вещание и сообщение для всеобщего сведения незаписанных исполнений, запись своих незаписанных исполнений, прямое или косвенное воспроизведение своих исполнений, записанных на фонограммы, доведение до всеобщего сведения оригинала и экземпляров своих фонограмм посредством продажи или иной передачи права собственности и др.

Производители фонограмм пользуются исключительным правом разрешать: прямое или косвенное воспроизведение своих фонограмм любым способом и в любой форме; доведение до всеобщего сведения оригинала и экземпляров своих фонограмм посредством продажи или иной передачи права собственности, а также по проводам или средствам беспроводной связи; коммерческий прокат оригинала и экземпляров своей фонограммы для публики даже после их распространения, осуществленного производителем или по его разрешению.

Таким образом, из вышеизложенного можно заключить, что в современном праве, в частности, в законодательстве и научной теории, смежные права воспринимаются как исключительные права, предоставляемые исполнителям, производителям фонограмм и организациям эфирного или кабельного вещания. Основное содержание смежных прав сводится к тому, что использование третьими лицами фонограмм, радио и телепрограмм, а также творческих результатов исполнителей требует согласия либо артиста, осуществляющего исполнение, либо организаций, сделавших звукозапись, либо радио и теле - организаций.

Подводя итог проведенного исследования, предлагаю следующие предложения:

Во-первых, содержанием исключительного смежного права являются правомочия «использование» и «распоряжение». Правомочие «использование», выражающееся, как право субъекта на результат интеллектуальной деятельности, означает право осуществлять определенные действия в отношении объекта смежных прав. Сущность правомочия «распоряжение» заключается в том, что правообладатель вправе определять юридическую судьбу того или иного объекта смежных прав путем отчуждения исключительных прав на него либо предоставления другому лицу права использования указанного объекта.

Во-вторых, в абсолютном правоотношении гражданско-правовая обязанность исполнителя, производителя фонограммы, вещательной организации, являющейся средством обеспечения субъективного авторского или смежного права иных правообладателей, - использование соответствующих объектов авторского или смежных прав только с согласия управомоченных лиц. Указанная обязанность устанавливает пределы осуществления смежных прав.

В-третьих, критерий разграничения авторского права и смежных прав - характер деятельности соответствующих субъектов. Если деятельность автора является творческой и направлена на создание нового произведения, то деятельность исполнителей, производителей фонограмм и вещательных организаций характеризуется оригинальностью, которая выражается в уникальности способов и приемов, мастерства (художественного, творческого, технического и т.д.) тех или иных субъектов, с помощью которых авторские произведения и иные объекты исключительных прав становятся доступными для широкого круга лиц.

В-четвертых, при наследовании исключительных смежных прав они переходят к правопреемникам как единое целое, неделимый объект. Если наследниками являются несколько лиц, имеет место не фактическое выделение доли в натуре каждому из них, а распределение денежных средств (доходов), полученных в результате совместного осуществления указанных исключительных прав, между наследниками соразмерно величине их долей в наследстве.

В-пятых, предлагается предусмотреть в законодательстве право признаваться исполнителем произведения (право исполнительства), сущность которого заключается в определении во мнении общества личности того или иного субъекта в качестве исполнителя определенного произведения, вместо права исполнителя на имя. Без права исполнительства невозможно осуществить право на имя, в то же время требование указания имени исполнителя при использовании исполнения является практической реализацией права исполнительства.

В-шестых, договор об отчуждении исключительных смежных прав предполагает правопреемство в отношении этих прав. Заключение лицензионного договора влечет за собой временное предоставление лицензиату исключительного права на использование объекта смежных прав определенными способами и в некоторых случаях (сублицензионный договор) - права на распоряжение исключительными правами на данный объект. Предметом указанных договоров являются исключительные права на соответствующий объект смежных прав.

В - семерых, способность исключительных прав к отчуждению обуславливает возможность заключения договора о залоге исключительных смежных прав, который предполагает переход исключительного права на результат интеллектуальной деятельности к залогодержателю при обращении взыскания на имущество правообладателя (должника) в случае неис-

полнения последним обеспечиваемого обязательства. При этом залог исключительного права лицензиатом допускается только с согласия лицензиара.

Литература:

1. Стремцкая Н.Л. Соблюдение авторских прав при создании и использование объектов смежных прав: дисс. на соиск. уч. степ. канд. юрид. наук.- М., 2005.
2. Уваркин Г.И. Правовые проблемы осуществления и защиты авторских и смежных прав: дисс. на соиск. уч. степ. канд. юрид. наук.- М., 2006.
3. Асосҳои ҳуқуқи моликияти зеҳнӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон (маҷмӯи санадҳои меъёрии ҳуқуқӣ)// Зери роҳбарии Ҳафиззода Ш.Х.- Душанбе, 2018.-537с.
4. Стригунова Д. П. Объекты и содержание смежных прав в российском законодательстве // Современное право. – 2011.- №9.// <http://www.center-bereg.ru/b4848.html>.Посл.обращение08.09.2015г.
5. Оморов Р.О. Авторские и смежные права. Учебное пособие.- Бишкек, 2002.
6. Авторские и смежные права. Учебное пособие // Под ред. Р.О. Оморова.- Бишкек, 2002.
7. Хохлов В.А. Смежные права.- М., 2012.
8. Фролова О.С. Гражданско-правовое регулирование отношений в сфере смежных прав: дисс... канд. юрид. наук. — Барнаул, 2007. -211с.
9. Хохлов В.А. Смежные права.- М., 2012. – 248с.

Исмоилова М.И.

Фишурда

Мафҳум ва хусусиятҳои умумии ҳуқуқҳои вобаста тибқи қонунгузории Ҷумҳурии Тоҷикистон

Дар мақола муаллиф мафҳуми ҳуқуқҳои вобастаро тибқи қонунгузории Ҷумҳурии Тоҷикистон мавриди омӯзиш ва баррасӣ қарор дода, хусусиятҳои ҳуқуқҳои вобастаро шарҳ додааст. Дар мақолаи мазкур дар натиҷаи таҳлил ва омӯзиш муаллиф фикру андешаҳои худро пешниҳод намудааст.

Исмоилова М.И.

Аннотация

Понятие и общая характеристика смежных прав по законодательству Республики Таджикистан

В статье автор изучает и рассматривает понятие смежных прав в соответствии с законодательством Республики Таджикистан и разъясняет осо-

бенности смежных прав. В этой статье в результате анализа и исследования автор изложил свои взгляды.

Исмоилова М.И.

The summary

The concept and general characteristics of related rights under the legislation of the Republic of Tajikistan

In the article, the author studies and examines the concept of related rights in accordance with the legislation of the Republic of Tajikistan and explains the features of related rights. In this article, as a result of analysis and research, the author outlined his views.

Шерзода Б. С.*

**МОҲИЯТИ МОЛУ МУЛКИ ҒАЙРИМАНҚУЛ ДАР ҲУҚУҚИ
ГРАЖДАНӢ**

Калидвожаҳо: ашё, молу мулк, муносибатҳои ҳуқуқии граждани, объекти ҳуқуқи граждани, муомилоти граждани, молу мулки ғайриманқул, молу мулки манқул, объекти молу мулки ғайриманқул, маҳдудият (гарониҳо)-и ҳуқуқ ба молу мулки ғайриманқул, қитъаи замин, бино, иншоот, ниҳолҳои бисёрсола, сохтмони нотамом, сарватҳои зеризаминӣ.

Ключевые слова: вещь, имущество, гражданско-правовые отношения, объект гражданского права, гражданский оборот, недвижимое имущество, движимое имущество, объект недвижимого имущества, ограничения (обременения) права на недвижимое имущество, здание, сооружение, многолетние насаждения, незавершенное строительство, недра.

Keywords: property, civil law relations, object of civil law, civil turnover, real estate, movable property, object of immovable property, restrictions (encumbrances) on the right to immovable property, land plot, building, land plot, building perennials, unfinished construction, underground treasures.

Муносибатҳои ҳуқуқии граждани васеъ, мураккаб ва гуногунҷабҳа буда, бо дарназардошти чунин фарроҳии муносибатҳои мазкур объектҳои ҳуқуқи граждани низ доираи васеъро фаро мегиранд

* Ассистенти кафедраи ҳуқуқи граждани факултети ҳуқуқшиносии ДМТ.

ва маҳз вобаста ба объектҳои васеъ ва гуногуни дар қонун пешбинишуда ба миён омадани муносибатҳои ҳуқуқи граждани яке аз махсусиятҳои хоси ин соҳаи бунёдии ҳуқуқ аст. Дар ин замина, ашёи объектҳои дар муомилоти граждани васеъ паҳншуда шуморида мешавад ва бо асоси серпахлӯ ва гуногуннавъ будани ашё дар қонунгузори граждани он ба намудҳои гуногун тасниф мешавад. Таснифи ашё ба манқул ва ғайриманқул яке аз таснифоти маъмули ашё дар ҳуқуқи граждани ба ҳисоб меравад.

Бояд зикр намуд, ки таснифи мазкур на хусусияти илмӣ, балки хусусияти расмӣ дорад, чунки аксарияти низомҳои ҳуқуқӣ дар сатҳи қонунгузори ин таснифоти ашёро бевосита пешбинӣ намудаанд. Аз ҳамин лиҳоз, таснифи молу мулк ба манқул ва ғайриманқул аҳаммияти муҳимми назариявӣ ва амалӣ дошта, оқибатҳои муайяни ҳуқуқиро ба вуҷуд меорад.

Дар қонунгузори граждани ҚТ низ таснифи молу мулк ба манқул ва ғайриманқул мустақкам гардидааст. Дар асоси м. 142 ҚТ аз 30 – юми июни соли 1999, ба ашёи ғайриманқул (амволи ғайриманқул) инҳо дохил мешаванд: бино (истиқоматӣ ва ғайриистиқоматӣ), иншоот ва объектҳои сохтмони нотамам, ниҳолҳои бисёрсола ва амволи дигаре, ки бо замин алоқамандии мустақкам доранд, яъне объектҳои, ки интиқолашон бидуни расонидани зиёни воқеии беҳисоб ба таъйиноташон имконнопазир аст. Ҳамзамон ба молу мулки ғайриманқул киштиҳои ҳавой ва баҳрӣ, киштиҳои дар дохили кишвар шинокунанда, объектҳои кайҳон дохил мешаванд, инчунин мувофиқи санадҳои қонунгузори молу мулки дигарро низ ба ҷумлаи молу мулки ғайриманқул нисбат додан мумкин аст, ки бояд ба қайди давлатӣ гирифта шаванд.

Аҳаммияти ҳуқуқии таснифи молу мулк ба манқул ва ғайриманқул дар речаи махсуси ҳуқуқӣ доштани ин намуди молу мулк, аз ҷумла речаи бақайдгирии ҳатмии молу мулки ғайриманқул, речаи махсуси муомилот вобаста ба ин объект зоҳир мегардад. Дар тафовут аз таснифи ашё ба манқул ва ғайриманқул дигар таснифоти ашё дар ҳуқуқи граждани барои ин ё он муносибатҳои алоҳидаи ҳуқуқи граждани аҳаммият дорад. Масалан, моҳияти таснифи ашё ба истеъмоли ва ғайриистеъмоли дар он ифода меёбад, ки ашёи истеъмоли предмети шартномаҳо вобаста ба истифодабарии молу мулк, қарз ва дигар уҳдудориҳои шартномавӣ шуда наметавонад, аммо барои дигар муносибатҳои ҳуқуқи граждани, ба монанди тарзи ба даст овардани ҳуқуқи моликият ба онҳо, шакли муомилоти онҳо, муносибатҳои меросӣ ва ғайра чандон аҳаммияти ҳуқуқӣ надоранд. Таснифи молу мулк ба манқул ва ғайриманқул бошад, нисбат ба тамоми муносибатҳои ҳуқуқи граждани, ки мавзӯи онҳо молу мулки ғайриманқул аст, дорои муҳиммият ва оқибати ҳуқуқӣ аст, яъне пайдоиш, тағйирёбӣ, қатъ

гардидани ҳуқуқи молкият ба молу мулки ғайриманқул, маҳдудиятҳо ва гарониҳои вобаста ба он речаи ҳуқуқи махсусро доро аст.

Истилоҳи “молу мулки ғайриманқул” мафҳуми мураккаб буда, дорои ҷанбаҳои ҳуқуқӣ ва иқтисодӣ мебошад. Мафҳуми молу мулки ғайриманқул, ки дар қонун пешбинӣ гардидааст, тамоми хусусиятҳои молу мулки ғайриманқулро фарогир намебошад. Масъалаи дар қонун ба таври пурра муайян нашудани хусусиятҳои молу мулки ғайриманқул аз нуқтаи назари илмӣ баҳои гуногун дода мешавад. Мазмуни меёрҳои мазкур муайянқунӣ универсалӣ мебошанд¹, ин хусусият ба талаботи муосир ҷавобгӯ нест² ва номгӯи пурраи хусусиятҳои молу мулки ғайриманқулро дар бар намегирад³. Аз таҳлили адабиёти илмӣ бармеояд, ки вобаста ба сатҳи меёрҳои танзимкунандаи молу мулки ғайриманқул нуқтаҳои назари мухталиф ҷой дорад.

Дар қонунгузории миллӣ низ мафҳуми молу мулки ғайриманқул ба таври пурра ва ҳаматарафа пешбинӣ нашудааст. Дар қонунгузории граждани масъалаи ба таври дахлдор муайян кардани мафҳуми молу мулки ғайриманқул чандон самаранок ба роҳ монда нашудааст, чунки мафҳуми расман пешбинишуда (м. 142 КГ ҚТ) тамоми хусусиятҳои молу мулки ғайриманқулро муайян накарда, балки танҳо номгӯи объектҳои молу мулки ғайриманқул муқаррар намудааст. Муқаррароти дар қ. 1 м. 142 КГ ҚТ муқарраршударо таърифи мафҳуми молу мулки ғайриманқул эътироф кардан ғайриимкон аст, зеро хусусиятҳои умумӣ ва махсуси мафҳуми молу мулки ғайриманқул, балки танҳо номгӯи объектҳои муайян намудааст, ки онҳо ғайриманқул эътироф шудаанд.

Дар фарқият аз қонунгузории граждани баъзе аз мамлакатҳои хориҷӣ (масалан, Фаронса, Олмон) КГ ҚТ на маҳакҳои мансубияти молу мулк ба манқул ва ғайриманқул, балки низоми объектҳои молу мулки ғайриманқулро муқаррар намудааст, ки чунин равиши муайяннамоӣ чандон дуруст ва устувор нест. Чунин тарзи муайяннамоии мафҳуми молу мулки ғайриманқул дар қонунгузории тамоми мамлакатҳои аъзои ИДМ ба назар мерасад. Дар қонунгузори набояд низоми муайяни объектҳои молу мулки ғайриманқул истифода шавад, зеро он мавҷудияти дигар молу мулкро ба сифати ғайриманқул истисно менамояд ва хусусияти статикӣ дорад. Дар қонунгузории дигар мамлакатҳои хориҷӣ бошад, ҳангоми муайян кардани мафҳуми молу

¹ Концепция развития гражданского законодательства о недвижимом имуществе // Под общ. ред. В.В. Витрянского, О.М. Козырь, А.А. Маковской.- М.: Статут, 2004.- С.95.

² Суханов Е.А. О понятии недвижимости и его влиянии на иные гражданско-правовые категории // Вестник гражданского права.- 2008.- № 4.- С. 6–16.

³ Степанов С.А. Система объектов недвижимого имущества в гражданском праве: теоретические проблемы: автореферат дис. ... докт. юрид. наук.- Екатеринбург, 2004.- С.52.

мулки ғайриманқул на номгӯи бевоситаи ин молу мулк, балки маҳакҳои алоҳида доир ба мансубияти молу мулк ба ҳайси объекти молу мулки ғайриманқул истифода шудааст. Масалан, дар м. 517 КГ Фаронса муқаррар шудааст, ки “молу мулк вобаста ба табиати худ ё тибқи таъйинот ва ё аз рӯи предмете, ки онҳо ташкил мешаванд, ғайриманқул мебошанд”. Аз ин рӯ, мақсаднок аст, ки дар қонунгузорӣ маҳакҳои мансубияти молу мулк ба манқул ва ғайриманқул истифода карда шавад, зеро маҳакҳои мазкур имконият медиҳанд, ки дилхоҳ молу мулке ба талаботи ин маҳакҳо ҷавобгӯ аст, ҳамчунин ин ё он объекте, ки дар оянда ба вучуд меояд, бидуни ягон мушкilot тавассути маҳакҳои дар қонунгузорӣ муқарраргардида речаи ҳуқуқи он (яъне манқул ё ғайриманқул будани он) муайян карда шавад.

Баъзе олимони вобаста ба моҳияти молу мулки ғайриманқул нуқтаҳои назари дигарро низ манзур менамоянд. Е. А. Дорожинская қайд менамояд, ки мафҳуми “ғайриманқул” на хусусиятҳои худ ишро, балки қоидаҳо барои ташкил ва муомилоти граждани он (речаи ғайриманқул)-ро муқаррар менамояд¹. Андешаи муҳаққиқ аз як ҷиҳат дуруст аст, чунки молу мулки ғайриманқул - ин речаи махсуси ҳуқуқи граждани ин объектҳо аст ва дар қонунгузорӣ нисбат ба объектҳои молу мулки ғайриманқул меёрҳо ва қоидаҳои махсус муқаррар карда мешавад.

Дар баъзе адабиёти ҳуқуқӣ аломатҳои молу мулки ғайриманқул пешниҳод менамоянд, ки моҳияти ин объектҳоро ифода менамоянд. Масалан, З. К. Мустафина қайд мекунад, ки молу мулки ғайриманқул дорои аломатҳои зерин мебошад:

- 1) молу мулкҳо бидуни иртибот ба замин тибқи таъйиноти худ истифода намудан ғайриимкон аст;
- 2) молу мулки ба таври инфиродӣ муайян мебошанд, зеро ба таври инфиродӣ ба қитъаи замини мушаххас алоқаманд ҳастанд;
- 3) молу мулк қобили истеъмол намебошад².

Масъалаҳои вобаста ба молу мулки ғайриманқул на танҳо аз тарафи олимони ҳуқуқшинос, балки аз тарафи муҳаққиқони дигар соҳаҳои илм низ мавриди баррасӣ қарор дода мешавад. Масалан, ба андешаи И. Т. Балабанов молу мулки ғайриманқул истилоҳи молиявӣ аст ва қитъаи ҳудудие мебошад, ки дар он захираҳои табиӣ (ҳок, об ва ғайра), инчунин бино ва иншоот ҷойгир шудааст³. В. А. Горемыкин

¹ Дорожинская Е. А. Правовое регулирование сделок с недвижимым имуществом: автореф. дис. ... канд. юрид. наук по специальности 12.00.03. – М., 2000. – С. 12.

² Мустафина З. К. Недвижимость в российском и зарубежном гражданском законодательстве. - Марийский юридический вестник.- Выпуск 10.- С. 243.

³ Балабанов И.Т. *Операции с недвижимостью* в России. - М.: Финансы и статистика, 1996. - С. 14.

қайд мекунад, ки молу мулки ғайриманқул ин мол аст ва хусусиятҳои хоси он дар статсионарӣ, моддӣ, фоиданокӣ, дарозмуҳлат, гуногунӣ, беназир ва такрорнашаванда будани он зоҳир мегардад¹.

Д. И. Ильин мафҳуми зерини молу мулки ғайриманқулро пешниҳод менамояд: молу мулки ғайриманқул ин предметҳои фардии муайяни аз ҷиҳати ҷисмонӣ ба замин алоқаманд мебошанд, ки вобаста ба онҳо муносибатҳои ҳуқуқии граждани ба вучуд меоянд, ки шартҳои таъйиноти мақсадноки онҳо ин алоқамандии ҷисмонӣ ва ҳуқуқии он ба замин аст². Муҳаққиқ мафҳуми молу мулки ғайриманқулро бо назардошти объекти муносибатҳои ҳуқуқии граждани будан мавриди баррасӣ қарор додааст, ки он хусусиятҳои умумии молу мулки ғайриманқул маҳсуб меёбад.

Бештари муҳаққиқони муосир аломатҳои зерини молу мулки ғайриманқулро фарқ мекунанд: ин молу мулк объекти олами моддӣ (молу мулки аз ҷиҳати ҷисмонӣ алоқаманд) аст³, хусусияти ба таври алоҳида муайяншуда, хусусияти ивазнашаванда бо робитаи мустақкам бо замин доранд, ки ҳаракати он бидуни расонидани зарари номутаносиб ба таъйиноти он ғайриимкон аст ё бо санади қонунгузорӣ чунин ном бурда мешавад. Ин хусусиятро ҳатто муҳаққиқони пеш аз инқилоб низ зикр намуда, тавзеҳоти зеринро пешниҳод намудаанд: “ҳеҷ зарурате нест, ки таснифоти ҳуқуқии молу мулк ба ғайриманқул ва манқул бо беҳаракатии ҷисмонӣ ё ҳаракатнокии ашё мувофиқ бошад. Дар ҳуқуқи граждани таснифоти мазкур чунин маъно дорад, ки баъзе объект ба молу мулк ғайриманқул алоқаманданд, дигар ба молу мулки манқул; аммо молу мулке, ки тибқи қонун молу мулки ғайриманқул эътироф гардидааст, аз рӯи табиати худ метавонад ғайриманқул ё манқул бошад, ки онҳо моҳияти ягона доранд. Масалан, агар қонунгузорӣ татбиқи ҳама гуна қоидаҳои марбут ба молу мулки ғайриманқулро ба молу мулки манқул зарур шуморад, пас ин қоидаҳо нисбат ба молу мулки манқул низ татбиқ мегардад ва баръакс”⁴.

Вобаста ба муайян кардани мафҳуми молу мулки ғайриманқул дар адабиёти илмӣ андешаҳои муҳаққиқон ба ду гуруҳ ҷудо карда мешавад:

а) эътирофи мафҳуми молу мулки ғайриманқул ҳамчун истилоҳи “ҳуқуқӣ”;

б) молу мулки ғайриманқул ҳамчун истилоҳи “ҷисмонӣ”.

¹ Горемыкин В. А. Рынок недвижимости.- М.: МЭГУ, 1994. - С. 150.

² Ильин Д. И. Законодательство о недвижимости: проблемы содержания употребляемых понятий // Журнал российского права.- 2005.- № 8.- С. 145.

³ Ильин Д. И. Асари зикршуда. - С. 146.

⁴ Мейер Д. И. Русское гражданское право.- Петроград, 1914. - С. 17.

Ба ақидаи тарафдорони истилоҳи “хуқуқӣ”¹ молу мулки ғайриманқул “танҳо молу мулке, ки ба он мумкин аст хуқуқи моликият ва дигар хуқуқ муқаррар гардад”, эътироф карда мешавад². Бо ҳамин назардошт, алоқаи объект ба замин ҳамчун алоқаи хуқуқии объект бо қитъаи замин, ки дар он объект ҷойгир шудааст, баррасӣ карда мешавад³. Тарафдорони истилоҳи “хуқуқӣ” алоқаи устувор ба қитъаи заминро эътироф накарда, дилхоҳ объектеро, ки ба он хуқуқи моликият ва дигар хуқуқи молумулкӣ муқаррар кардан имконпазир аст, мумкин аст ҳамчун молу мулки ғайриманқул эътироф карда шавад. Дар шароити муосир тарафдорони назарияи мазкур зиёд шуда истодааст, зеро дар асоси техникаву технологияи муосир имконияти ҷойивазкунии объектҳои молу мулки ғайриманқул ба вучуд омадааст. Аз тарафи дигар тибқи қонун баъзе объектҳои молу мулки ғайриманқул эътироф шудаанд, ки ба умуман ба замин алоқаи устувор надоранд (ба монанди киштиҳои ҳавой, баҳрӣ, объектҳои кайҳонӣ).

Тарафдорони назарияи “ҷисмонӣ”⁴ ба он андеша ҳастанд, ки ҳолати асосӣ нисбат ба молу мулки ғайриманқул ин алоқаи ҷисмонии ҷудонашавандаи объект бо замин, новобаста аз раванди бақайдгирӣ мебошад. Ба андешаи О.Ю. Скворцов хусусиятҳои молу мулки ғайриманқул дар қонун муайян шудаанд ва молу мулки ғайриманқул дар асоси бақайдгирии хуқуқ ба вучуд намеояд, он тартиботи дуумдараҷа аст, ки вазъи молу мулкро на қатъ ва на тағйир медиҳад, балки танҳо хуқуқ ба онро исбот менамояд⁵.

С.П. Гришаева қайд менамояд, ки маҳаки таснифи молу мулк ба манқул ва ғайриманқул (алоқаи зич бо замин) алоқаи ҷисмонӣ мебошад⁶. Муҳаққиқ тарафдори назарияи “ҷисмонӣ”-и муайян кардани молу мулки ғайриманқул буда, маҳаки мансубияти молу мулкро ба ғайриманқул ҷисмонӣ ҳисоб менамояд. Қонунгузори амалкунандаи кишвар низ танҳо як маҳаки мансубияти ин ё он молу мулк ба

¹ Суханов Е.А. Право собственности и иные вещные права. Способы их защиты (Комментарии к новому ГК РФ). - М.: Центр деловой информации еженедельника «Экономика и жизнь», 1996. - С. 45; Козырь О.М. Недвижимость в новом Гражданском кодексе России. - С. 276; Кротов М.В. Вопросы государственной регистрации прав на морские суда // Юридическая практика: Информационный бюллетень центра права специального юридического факультета СПбГУ. - 1999. - № 4 (19). - С. 103.

² Суханов Е.А. Право собственности и иные вещные права. Способы их защиты. - С. 45.

³ Суханов Е.А. Гражданское право: учеб. для вузов. - М., 1998. - С. 304.

⁴ Витрянский В.В. Договор купли-продажи и его отдельные виды.- М., 1999. - С. 238 – 242; Гонгало Б.М. Понятие недвижимого имущества // Правовое регулирование оборота недвижимого имущества. Екатеринбург, 2002. - С. 5 – 6; Хаскельберг Б.Л., Ровный В.В. Индивидуальное и родовое в гражданском праве.- Иркутск, 2001.- С. 40 – 41.

⁵ Скворцов О.Ю. Сделки с недвижимостью в коммерческом обороте. - С. 129.

⁶ Гришаев С.П. Правовой режим недвижимого имущества. - С.153.

ғайриманқул – алоқаи зич доштан ба қитъаи замин ва ғайриимкон будани як макон ба макони дигар интиқол додани молу мулк бидуни расонидани зарари воқеии беҳисоб ба таъиноти молу мулкро муқаррар намудааст. Ҳамзамон дигар молу мулке, ки дар асоси табиати ҳуқуқӣ манқул мебошанд, қонун онҳоро ғайриманқул эътироф намудааст (киштиҳои ҳавоӣ, баҳрӣ). Аз ин рӯ, дар КГ ҚТ равиши ягонаи муайян намудани объектҳои молу мулки ғайриманқул вучуд надорад. Дар баъзе санадҳои меъёрии ҳуқуқии мамлакат, бахусус дар қонунгузориҳои андоз (Кодекси андоз, созишномаҳои байнидавлатӣ) объектҳои молу мулки ғайриманқул эътироф гардидаанд, ки хилофи меъёрҳои қонунгузориҳои граждани дар самти молу мулки ғайриманқул мебошанд. Бояд зикр кард, молу мулки ғайриманқул падидаи ҳуқуқи граждани буда, дар қонунгузори (махсусан қонунгузориҳои соҳаи оммавӣ) бояд зимни танзими муносибатҳои, ки предмети онҳо молу мулки ғайриманқул аст, муқаррароти КГ ҚТ ба роҳбарӣ гирифта шавад. Масалан, қангоми муайян намудани ба объектҳои андозбандии андоз аз молу мулки ғайриманқул бояд молу мулке ворид карда шавад, ки тибқи КГ ҚТ онҳо объектҳои молу мулки ғайриманқул муқаррар гардидаанд. Аммо, ин ҳолат дар баъзе санадҳои меъёрии ҳуқуқии амалкунандаи кишвар ба инобат гирифта нашудааст. Масалан, тибқи қ. 2 м. 6 Созишномаи байни ҚТ ва Герсогии Бузурги Люксембург оид ба канорагирӣ аз андозбандии дукарата ва пешгирӣ намудани саркашӣ аз супоридани андозҳо аз даромад ва сармоя ҚТ ва Герсогии Бузурги Люксембург, қ. 2 м. 6 Созишномаи байни Ҳукумати ҚТ ва Ҳукумати Чумҳурии Ўзбекистон оид ба канорагирӣ аз андозбандии дукарата ва пешгирӣ намудани саркашӣ аз супоридани андозҳо аз даромад ва сармоя, ки бо Қарори Маҷлиси Маҷлиси Олии ҚТ аз 4 майи соли 2018, № 1072 тасдиқ шудааст, “истилоҳи “амволи ғайриманқул”, ҳамон маъноеро дорад, ки мувофиқи қонунгузориҳои Давлати Аҳдкунандаи амволи мавриди баррасӣ дар қаламрави он чойгирбуда дорад. Ин истилоҳ дар ҳама ҳолат амволи нисбати амволи ғайриманқул ёрирасон, чорво ва таҷҳизоти дар кишоварзӣ ва хоҷагии қангал истифодашаванда, ҳуқуқҳои, ки нисбати онҳо муқаррароти ҳуқуқи умумӣ дар мавриди моликияти замин истифода мешаванд, узуфрукти (ҳуқуқи истифода бурдани моликияти бегона бе расонидани зарар) амволи ғайриманқул ва ҳуқуқ ба пардохтҳои тағйирёбанда ва танзимшаванда ба сифати чубронпулӣ барои коркард ё ҳуқуқи коркарди захираҳои табиӣ, манбаҳо ва дигар канданиҳои табиӣ пардохтшавандаро дар бар мегирад; киштиҳои баҳрӣ ва тайёраҳо ба сифати амволи ғайриманқул дониста намешаванд”. Меъёри мазкур пурра ба муқаррароти м. 142 КГ ҚТ мутобиқат наменамояд, зеро аввалан дар моддаи мазкур объектҳои дарҷ гардидаанд, ки онҳо объектҳои молу мулки ғайриманқул нестанд (чорво, таҷҳизоти дар кишоварзӣ ва хоҷагии қангал истифодашаванда,

узуфрукти молу мулки ғайриманқул ва дигар), дуюм, киштиҳои баҳрӣ ва ҳавоиро ба низоми объектҳои молу мулки ғайриманқул шомил накардааст, дар ҳоле ки дар асоси қонунгузори милли онҳо объектҳои ғайриманқул мебошанд.

Дар назарияи ҳуқуқи граждани вобаста ба нопурра ва мукамал набудани маҳаки расонидани зарари воқеии беҳисоб ба таъинот як қаттор муҳаққиқон андешарони намудаанд. Маҳаки алоқаи устувори объект ба қитъаи замин пурра ва ҳаматарафа моҳияти молу мулки ғайриманқулро ифода карда наметавонад. Ба ақидаи И.А. Емелькина ҳама гуна объектҳои фардии муайян бояд ҳамчун молу мулки ғайриманқул ба қайди давлати гирифта шаванд¹. Қайд кардан бамаврид аст, ки бақайдгирии давлати маҳаки этирофи мансубияти молу мулк ба манқул ва ғайриманқул набуда, балки ҳуқуқ, муомилот, маҳдудият ва гарониҳои ҳуқуқ ба молу мулки ғайриманқулро тасдиқ менамояд.

Бояд қайд намуд, ки мафҳуми ашёи ғайриманқул, ки дар қ. 1 м. 142 КГ ҚТ пешбини гардидааст, ба мафҳуми молу мулки ғайриманқули дар м. 1 Қонуни ҚТ “Дар бораи бақайдгирии давлатии молу мулки ғайриманқул ва ҳуқуқҳо ба он” аз 20 март соли 2008, №375 муқарраршуда мутобиқат наменамояд, чунки қитъаи замин ба сифати молу мулки ғайриманқул этироф карда нашудааст. Қитъаи замин объекти асосии ғайриманқул мебошад, ки тибқи табиати худ ғайриманқул аст ва тамоми объектҳои дигар дар натиҷаи муайян кардани алоқаи қисмонии онҳо ба замин речаи ҳуқуқи ғайриманқулро касб менамоянд (ба истиснои объектҳои манқуле, ки тибқи қонун онҳо ғайриманқул этироф шудаанд).

Дар низоми объектҳои ғайриманқул молу мулке муқаррар карда шудааст, ки вазъи ҳуқуқи онҳо номуайян аст. Ниҳолҳои бисёрсола дар қонунгузори амалкунандаи кишвар ҳамчун объекти ғайриманқул пазируфта шудааст, ки ин этирофнамой барои муносибатҳои ҳуқуқи граждани ягон аҳамияти қиддии ҳуқуқи надорад. Таҷрибаи мамлакатҳои хориҷи (ба истиснои мамлакатҳои аъзои ИДМ) низ шаҳодат аз он медиҳад, ки ниҳоли бисёрсола объекти молу мулки ғайриманқул шуда наметавонад, яъне дар қонунгузори ягон мамлакати хориҷи он ба сифати объекти ғайриманқул муқаррар нагардидааст. Илова бар ин, дар амалия ниҳолҳои бисёрсола ба қайди давлати гирифта намешавад, ки инро таҷрибаи мақомоти бақайдгиранда ба таври возеҳ гувоҳи медиҳад. Бо ҳамин назардошт, аз низоми объектҳои ғайриманқул хориҷ намудани дарахтони бисёрсола мақсаднок аст.

¹ Емелькина И.А. К вопросу о понятии и признаках недвижимого имущества // Гражданское право. – 2005. – № 2. – С. 14.

Сарватҳои зеризаминӣ объекте мебошанд, ки дар асоси табиати худ ғайриманқул мебошад, яъне онҳо табиатан ғайриманқул ба шумор мераванд. Эътирофи сарватҳои зеризаминӣ ҳамчун объекти ғайриманқул решаҳои амиқи таърихӣ дошта, ҳанӯз дар римӣ қадим дар баробари қитъаи замин, сарватҳои зеризаминӣ низ чун объекти ғайриманқул (вобаста ба табиати худ мансуббуда) баррасӣ карда мешуд. Дар замони муосир низ дар қонунгузори мамлакатҳои хориҷӣ сарватҳои зеризаминӣ ба сифати молу мулки ғайриманқул пазируфта шудаанд.

Масъалаи дигаре, ки мураккабро ҳангоми муайян кардани мафҳуми молу мулки ғайриманқул ба вуҷуд меорад, ин мавҷуд набудани таърифи расмӣ мафҳуми молу мулки манқул аст. Дар тафовут аз қонунгузори ҚТ ва мамлакатҳои дигар аъзои ИДМ дар КГ Фаронса мафҳуми молу мулки манқул пешбинӣ гардидааст. Тибқи муқаррароти м. 527 ҳамина кодекси “молу мулки тибқи табиати худ ё муайяннамудаи қонун манқул мебошанд”. Бо назардошти табиати худ, ашӯҳо манқуланд, ки метавонанд маҳалли ҷойгиршавӣ, алахусус ҳангоми ҳаракат кардани худ, ба монанди ҳайвонот, ё вақте ки онҳо ҷои худро ба ғайр аз таъсири қувваи беруна иваз карда натавонанд, масалан, ашӯи бечон.

Мафҳуми молу мулки манқул дар қонунгузори миллии мавҷуд нест. Ин мафҳум ҳамчун истисно ё “боқимонда”-и объектҳои молу мулки ғайриманқул муқаррар карда шудааст. Мувофиқи қ. 3 м. 142 КГ ҚТ “ашӯе, ки ба амволи ғайриманқул дохил намешавад, аз ҷумла пул ва коғазҳои қиматнок, манқула дониста мешавад”. Ин муқаррарот мафҳуми молу мулки манқул нест, танҳо қоидаеро муайян менамояд, ки тибқи он “дилхоҳ молу мулке, ки ғайриманқул нест, пас он манқул аст”. Аммо, бо чунин муайян гардидани мафҳуми молу мулки манқул чандон дуруст намебошад. Дар қонунгузори бояд бевосита мафҳуми молу мулки манқул муайян карда шавад, ки хусусиятҳои онро фарогир бошад. Танҳо дар сурате муносибатҳо вобаста ба молу мулки манқул ва ғайриманқул бидуни ягон мураккабӣ ва мушкилот ба роҳ монда мешаванд, ки агар мафҳумҳои расмӣ онҳо қонунан мустаҳкам карда шавад. Аз тарафи дигар, дар қонун муайян гардидани мафҳуми молу мулки манқул нисбат ба муносибатҳо вобаста ба молу мулки ғайриманқул низ таъсиргузор аст, зеро ҳангоми муайян будани мафҳуми расмӣ молу мулки манқул, ки имконияти муайян намудани объектҳои манқулро фароҳам меоварад, низоми объектҳои молу мулки ғайриманқулро низ аниқ намудан осон мегардад.

Ҳамин тариқ, дар натиҷаи таҳлили масъалаҳои вобаста ба мафҳум ва моҳияти молу мулки ғайриманқул дар ҳуқуқи граждани ҳулосаҳои зеринро метавон пешниҳод намуд:

- таснифи молу мулк ба манқул ва ғайриманқул дар ҳуқуқи граждани аҳаммияти муҳимми назарӣ ва амалӣ дошта, аз речаи махсуси ҳуқуқи граждани доштани объектҳои молу мулки ғайриманқул шаҳодат медиҳад;
- дар қонунгузории граждани масъалаи ба таври дахлдор муайян кардани мафҳуми молу мулки ғайриманқул чандон дуруст ба роҳ монда нашудааст, зеро мафҳуми дар қонун пешбинишуда (қ.1 м. 142 КГ ҚТ) тамоми хусусиятҳои молу мулки ғайриманқулро муайян накарда, балки танҳо номгӯи объектҳои ғайриманқулро муқаррар намудааст;
- дар қонунгузории граждани барои муайян кардани мафҳум ва низоми объектҳои молу мулки ғайриманқул истифодаи маҳакҳои муайян, ба монанди маҳаки табиӣ, маҳаки тибқи таъйинот ва маҳаки ҳуқуқӣ зарур мебошад;
- қитъаи замин объекти асосии молу мулки ғайриманқул аст, аммо, бевосита дар қ. 1 м. 142 КГ ҚТ ба сифати объекти молу мулки ғайриманқул пешбинӣ нагардидааст.

Адабиёт:

1. Концепция развития гражданского законодательства о недвижимом имуществе // Под общ. ред. В.В. Витрянского, О.М. Козырь, А.А. Маковской.- М.: Статут, 2004.
2. Балабанов И. Т. Операции с недвижимостью.- М.: Финансы и статистика, 1996. – 192 с.
3. Витрянский В.В. Договор купли-продажи и его отдельные виды. - М.: Статут, 1999. - 284 с.
4. Гонгало Б.М. Понятие недвижимого имущества // Правовое регулирование оборота недвижимого имущества.- Екатеринбург, 2002. – С. 2 -10.
5. Гришаев С.П. Правовой режим недвижимого имущества // Закон.- 2004.- С.151-155 .
6. Дорожинская Е. А. Правовое регулирование сделок с недвижимым имуществом: автореф. дис. ... канд. юрид. наук по специальности 12.00.03. – М., 2000. – 23 с.
7. Емелькина И.А. К вопросу о понятии и признаках недвижимого имущества // Гражданское право. – 2005. – № 2. – С. 3 - 16.
8. Ильин Д. И. Законодательство о недвижимости: проблемы содержания употребляемых понятий // Журнал российского права.- 2005.- № 8. – С. 144-145.
9. Козырь О.М. Недвижимость в новом Гражданском кодексе России. – 276 с.
10. Кротов М.В. Вопросы государственной регистрации прав на морские суда // Юридическая практика: Информационный бюллетень центра права специального юридического факультета СПбГУ. – 1999. – № 4 (19). – С.101-104.
11. Мейер Д. И. Русское гражданское право.- Петроград, 1914. – 661с.
12. Мустафина З. К. Недвижимость в российском и зарубежном гражданском законодательстве. Марийский юридический вестник. Выпуск 10. – С. 240-245.
13. Скворцов О.Ю. Сделки с недвижимостью в коммерческом обороте. – 368 с.

14. Степанов С.А. Система объектов недвижимого имущества в гражданском праве: Теоретические проблемы: автореферат дис. ... докт. юрид. наук. - Екатеринбург, 2004. – 301с.

15. Суханов Е.А. О понятии недвижимости и его влиянии на иные гражданско-правовые категории // Вестник гражданского права.- 2008.- № 4. – С. 6–16 .

16. Суханов Е.А. Право собственности и иные вещные права. Способы их защиты (Комментарии к новому ГК РФ). - М.: Центр деловой информации еженедельника «Экономика и жизнь», 1996. – 276 с.

17. Хаскельберг Б.Л., Ровный В.В. Индивидуальное и родовое в гражданском праве. - Иркутск, 2001. – 254 с.

Шерзода Б.С.

Фишурда

Моҳияти молу мулки ғайриманқул дар ҳуқуқи граждани

Масъалаҳои марбут ба молу мулки ғайриманқул яке аз масъалаҳои мураккаб ва фарохи ҳуқуқи граждани ба ҳисоб мераванд. Таснифи молу мулк ба манқул ва ғайриманқул дар ҳуқуқи граждани аҳамияти муҳимми назарӣ ва амалӣ дошта, дар тамоми муносибатҳои ҳуқуқии граждани речаи ҳуқуқии молу мулки манқул ва ғайриманқул тафриқагзорӣ карда шудааст. Муайян кардани мафҳуми мушаххаси молу мулки ғайриманқул барои танзими муносибатҳои вобаста ба молу мулки ғайриманқул масъалаи аввалиндараҷа буда, дигар масъалаҳои ба молу мулки ғайриманқул алоқаманд аз он вобастагии калон доранд. Новобаста аз чунин муҳиммият дар назарияи ҳуқуқи граждани андешаи ягона оид ба мафҳуми молу мулки ғайриманқул вучуд надорад. Дар қонунгузории граждани ҚТ ва қонунгузории мамлакатҳои аъзои ИДМ бар ивази мафҳуми молу мулки ғайриманқул, ҳамчун мафҳуми низоми объектҳои молу мулки ғайриманқул пешбинӣ шудааст. Ҳамзамон муайян кардани мафҳуми молу мулки ғайриманқул аз муайян кардани мафҳуми молу мулки манқул вобастагии муҳим дорад, ки мафҳуми охирон дар қонунгузорӣ мустақкам нагардидааст. Масъалаҳои болозикр мураккабро дар муайян кардани мафҳуми аниқи молу мулки ғайриманқул ба миён овардаанд. Дар мақолаи мазкур масъалаҳои марбут ба мафҳуми молу мулки ғайриманқул дар асоси таҳлили адабиёти ҳуқуқӣ, қонунгузории граждани ҚТ ва мамлакатҳои хориҷӣ мавриди таҳқиқ қарор дода шудааст.

Шерзода Б.С.

Аннотация

Сущность недвижимого имущества в гражданском праве

Вопросы, связанные с недвижимостью - одна из самых сложных и распространенных проблем гражданского права. Классификация имущества на движимым и недвижимым в гражданском праве имеет

большое теоретическое и практическое значение, и во всех гражданских правоотношениях правовой режим движимого и недвижимого имущества различается. Определение конкретной понятия недвижимости является первоначальным вопросом для регулирования отношений, связанных с недвижимостью, и от этого сильно зависят другие вопросы, связанные с недвижимостью. Несмотря на эту важность, в теории гражданского права нет единого мнения о понятии недвижимости. Гражданское законодательство Республики Таджикистан и законодательство государств-участников СНГ взамен понятия недвижимости предусматривают как понятие системы объектов недвижимости. В то же время определение понятия недвижимого имущества зависит от определения понятия движимого имущества, последнее определение не установлено законом. Вышеупомянутые проблемы создали трудности в определении точного понятия недвижимости. В статье рассматриваются вопросы, связанные с понятием недвижимости на основе анализа юридической литературы, гражданского законодательства Республики Таджикистан и зарубежных стран.

Sherzoda B.S.

The summary

The essence of real estate in civil law

Issues related to real estate are one of the most complex and widespread issues of civil law. The classification of movable and immovable property in civil law is of great theoretical and practical importance, and in all civil legal relations the legal regime of movable and immovable property is differentiated. Defining a specific concept of immovable property is a priority for the regulation of relations related to immovable property, and other issues related to immovable property are highly dependent on it. Despite this importance, there is no consensus in the theory of civil law on the concept of real estate. The civil legislation of the Republic of Tajikistan and the legislation of the CIS member states instead of the concept of real estate as a system of real estate objects. At the same time, the definition of immovable property depends on the definition of movable property, the latter of which is not established by law. The above issues have created difficulties in defining the exact concept of real estate. This article examines issues related to the concept of real estate based on the analysis of the legal literature, civil legislation of the Republic of Tajikistan and foreign countries.

ҶАВОБГАРИИ МОЛУМУЛКӢИ ФУРӢШАНДА БАРОИ ВАЙРОН КАРДАНИ ШАРТНОМАИ ХАРИДУ ФУРӢШИ ЧАКАНА

Калидвожаҳо: ҷавобгарии ҳуқуқи граждани, шартномаи хариду фурӯши чакана, фурӯшанда, харидор, фаъолияти соҳибкорӣ, истеъмолкунанда, ҳимояи ҳуқуқи истеъмолкунандагон, шаклҳои ҷавобгари ҳуқуқи граждани, рӯёнидани товони зиён, зарар, ситонидани ноустуворона, ҷуброни зарари маънавӣ, андозаи зарар, шартҳои ҷавобгарӣ, гуноҳ, суди салоҳияти умумӣ, исботкунӣ, амалияи судӣ.

Ключевые слова: гражданско-правовая ответственность, договор розничной продажи, продавец, покупатель, предпринимательская деятельность, потребитель, защита потребителей, формы гражданской ответственности, возмещение ущерба, убытки, возмещение убытков, возмещение морального вреда, размер ущерба, условия возмещения вины, суд общей юрисдикции, доказывания.

Keywords: civil liability, retail contract, seller, buyer, entrepreneurial activity, consumer, consumer protection, forms of civil liability, compensation for damages, damages, compensation for damages, compensation for moral damage, amount of damage, terms of compensation for guilt, court of general jurisdiction, proving.

Шартномаи хариду фурӯши чакана яке аз намудҳои шартномаи хариду фурӯш мебошад. Дар шартномаи мазкур ба сифати фурӯшанда соҳибкор ва харидор бошад, истеъмолкундагон, ки молро барои истифодаи шахсӣ, маишӣ ва дигар эҳтиёҷоти шахсиаш, ки ба фаъолияти соҳибкорӣ алоқаманд намебошад, харидорӣ (фармоиш) менамоянд. Таҳлилҳо меъёрҳои, ки шартномаи хариду фурӯши чаканро ба танзим мебароранд, нишон медиҳанд, ки аксарияти уҳдадорихо тибқи шартномаи мазкур ба вучуд меоянд, ба уҳдаи тарафи фурӯшанда гузошта шудааст, ба тарафи харидор бошад ҳамчун истеъмолкунандаи мол, ки тарафи заифи шартнома мебошад, ҳуқуқҳои зиёд дода шудааст. Дар сурати аз тарафи фурӯшанда ба таври дахлдор иҷро накардани уҳдадорихо, ки дар шартномаи хариду фурӯши чакана муқаррар шудааст, қонунгузори миллӣ ҷавобгарии ҳуқуқиро пешбинӣ менамояд.

Барои вайрон кардани ҳуқуқи истеъмолкунандагон дар шартномаи хариду фурӯши чакана аз тарафи фурӯшанда, қонун, вобаста ба вазнинии кирдори содиршуда ҷавобгарии ҳуқуқи ҷиноятӣ, маъмурӣ ва гражданиро пешбинӣ менамояд. Ҷунончи, фиреби истеъмолкунандагон (м. 294 КҶ ҚТ), фурӯш, истеҳсол, иҷрои қор ва

* Унвонҷӯи кафедраи ҳуқуқи граждани факултети ҳуқуқшиносии ДМТ.

хизматрасонӣ, ки сертификатсияи ҳатмӣ надоранд, фаҳмида мешавад (м. 626, 627 Кодекси ҚТ оид ба ҳуқуқвайронкунии маъмурӣ).

Ҷавобгарии ҳуқуқӣ - ин чораи маҷбуркунии давлатиест, ки нисбати шахси ҳуқуқвайронкунанда аз тарафи мақомоти давлатӣ татбиқ мегардад.

Дар адабиёти соҳаи ҳуқуқи граждани аз тарафи олимони мафҳумҳои гуногуни ҷавобгарии ҳуқуқи граждани пешниҳод шудааст. Ба андешаи Ҳ. Н. Ҳиматов ҷавобгарии ҳуқуқи граждани яке аз институтҳои серпахлу ва мураккаби ҳуқуқи граждани мебошад, бинобар ин таваҷҷуҳи муҳаққиқони зиёд ба ин мавзӯ, исботи ин гуфтаҳо мебошад.¹ Таълимот оид ба ҷавобгарии граждани-ҳуқуқӣ, тавсифи он, нишон медиҳад, ки мавқеи ягона оид ба муайян кардани мафҳуми ҷавобгарии ҳуқуқи граждани вучуд надорад. Инро танҳо бо он нуқтаи назар наметавон фаҳмонид, ки масъалаи ҷавобгарии ҳуқуқи граждани як масъалаи мураккаби илмӣ ва амалияи судӣ мебошад, ҳамчунин боз бо он ки мафҳуми ҷавобгарии ҳуқуқи граждани аз фаҳмиши мучозоти молумулкӣ васеъ мебошад.

Ф.С. Сулаймонов зикр менамояд, ки «ҷавобгарии ҳуқуқи граждани оқибатҳои ногувори хусусияти молу мулкӣ дошта мебошад, ки аз ҷониби давлат ба зиммаи субъекти дахлдор вогузошта мешавад»². Мо низ андешаи Ф. С. Сулаймонов ҷонибдорӣ намуда андеша дорем, ки ҷавобгарии ҳуқуқи граждани ҳамчун як намуди ҷавобгарии ҳуқуқӣ мебошад, ки барои вайрон намудани уҳдадориҳои шартномавӣ ё барои расонидани зиёни ғайришартномавӣ ба миён меояд, ки оқибати ногувори амволиро ба миён меорад. Ҳамин тариқ, ҷавобгарии ҳуқуқи граждани фурӯшанда, ин оқибатҳои ногувори хусусияти молу мулкӣ дошта мебошад, ки аз ҷониби давлат дар нисбати фурӯшанда вогузошта мешавад.

Шаклҳои асосии ҷавобгарии ҳуқуқи граждани - ин рӯёнидани зиён, ноустуворона ва рӯёнидани зарари маънавӣ мебошад.

Тибқи м. 539 КГ ҚТ дар сурати аз ҷониби фурӯшанда иҷро накардани уҳдадорӣ шартномавӣ ҷуброни зарар ва пардохти ноустуворона фурӯшандаро аз уҳдадорӣ дар шакли асл (натура) иҷро намудани он озод намекунад. Таҳлили шартномаи зикршуда нишон медиҳад, ки қонунгузор ҳангоми аз тарафи фурӯшанда иҷро накардани уҳдадориҳои шартномаи хариду фурӯши чакана, ҷавобгарии ҳуқуқи граждани дар шаклҳои рӯёнидани товони зиён, ситонидани ноустуворона ва ҷуброни зарари маънавӣ пешбинӣ менамояд.

¹Ҳиматов Х.К. Гражданско-правовое ответственност: понятие, виды и развитие в гражданском законодательстве.// Проблемы развития гражданского законодательства Республики Таджикистан. – Душанбе: «Ирфон», 2009. – С. 86.

² Ҳуқуқи граждани Ҷумҳурии Тоҷикистон: Китоби дарсӣ. Қисми якум / Муҳаррирони масъул: д.и.х., профессор Ғаюров Ш.К. ва н.и.х., дотсент Сулаймонов Ф.С. – Душанбе: «ЭР-граф», 2013. – С.313 (Муаллифи боб – Сулаймонов Ф.С.)

Бояд зикр намуд, ки ҷавобгарии ҳуқуқи граждании фурушандаро дар шартномаи мазкур дар баробари меъёрҳои КГ ҚТ, инчунин қонуни соҳавие, ки дар ин самт қабул шудааст, танзим менамояд. Яке ин аз санадҳои меъёрии ҳуқуқӣ, ин Қонуни ҚТ “Дар бораи Ҳимояи ҳуқуқи истеъмолкунандагон” аз 9 – уми декабри соли 2004 мебошад, ки муносибатҳои байни истеъмолкунандагон ва истеҳсолкунандагон, иҷрокундагон, фурушандагонро ҳангоми фуруши мол (иҷрои қор, хизматрасонӣ) ба танзим медиарорад, ҳуқуқҳои истеъмолкунандагонро муқаррар ва тарзи татбиқи ин ҳуқуқҳоро муайян мекунад.

Мо ҷавобгарии молумулкии фурушандаро дар шаклҳои рӯенидани товони зиён ва ситонидани ноустуворона мавриди баррасӣ қарор медиҳем. Мувофиқи қ. 2 м. 13 Қонуни ҚТ “Дар бораи Ҳимояи ҳуқуқи истеъмолкунандагон” фурушанда, барои вайрон кардани ҳуқуқи истеъмолкунанда (истеҳсолкунанда, иҷрокунда) тибқи қонуни мазкур, дигар санадҳои меъёрии ҳуқуқии ҚТ ё шартнома ҷавобгар мебошад. Агар тибқи қонун тартиби дигар муқаррар нагардида бошад, зарари ба истеъмолкунанда расида дар ҳаҷми пурра, ҳамчун ноустуворонаи (пушаймонаи) муқаррарнамудаи қонун ё шартнома ҷуброн карда мешавад. Истеъмолкунанда тибқи шартномаи мазкур ҷуброни зарар ва маблағи ноустуворонаро метавонад аз фурушанда ситонад, агар ӯ тибқи шартнома бо молистеҳсолкунанда ҷавобгарии ҳуқуқи гражданиро ба уҳда гирифта бошад.

Рӯенидани зиён яке аз шаклҳои мустақил, самароноки ҷавобгарии ҳуқуқи граждани ба ҳисоб меравад, ки дар таҷриба васеъ аз тарафи субъектони ҳуқуқи граждани ҳангоми поймол шудани ҳуқуқҳояшон истифода мешавад.

Ҷуброни зиён як намуди умумӣ ва асосии ҷавобгарии ҳуқуқи граждани дар муомилоти граждани мебошад. Умумӣ аз он сабаб, ки қарздор вазифадор аст, ки ба кредитор зарари дар натиҷаи ҳамагуна иҷро накардан ё иҷрои номатлуби уҳдадориҳо расонидаро ҷуброн намояд (агар қонун ё шартнома тартиби дигаре пешбинӣ накарда бошад). Асосӣ будани рӯенидани товони зиён дар он ифода меёбад, ки имкон медиҳад бо ин восита тамоми функцияҳои ҷавобгари ҳуқуқи граждани, аз ҷумла функцияҳои ҷубронамоӣ, ҳавасмандгардонӣ ва пешгирии кардани ҳуқуқвайронкунии пурра иҷро карда шаванд¹.

Дар шартномаи хариду фуруши чакана, рӯенидани зиён дар ҳолате ҷой дорад, ки агар зарар дар муҳлати муқарраршудаи хизмат ё қоршоямии мол (қор, хизматрасонӣ) ба ҳаёт, саломатӣ ва амволи истеъмолкунанда расида бошад, он ҷуброн карда мешавад (м. 14 Қонуни ҚТ «Дар бораи Ҳимояи ҳуқуқи истеъмолкунандагон»). Барои

¹Богдан, В.В. Гражданско-правовое регулирование защиты прав потребителей в современной России: проблемы теории и практики: дис..... д.-ра юрид. наук: 12. 00. 03. – Курск, 2015. – С. 165.

рӯёнидани зиён дар шартномаи хариду фурӯши чакана мавҷудияти шартҳои умумии ҷавогарии ҳуқуқи граждани хатми мебошад. Ба ин шартҳо, (1) кирдори зиддиҳуқуқӣ, (2) зарари расонидашуда, (3) робитаи сабабии байни кирдор ва оқибати кирдор ва (4) шarti субъективии ҷаҳорум – гуноҳ дохил мешаванд. Рӯёнидани зиён дар шартномаи хариду фурӯши чакана дар он ҳолате ҷой дорад, ки аз кирдори зиддиҳуқуқии фурӯшанда ба истъмолкунанда воқеан зиён расида бошад. Зери мафҳуми зиён тибқи қ. м.15 КГ ҚТ «Хароҷоте фаҳмида мешавад, ки шахси ҳуқуқаш вайронгардида масраф намудааст ё бояд барои барқарор намудани ҳуқуқи вайронгардида масраф намояд, аз даст рафтани ё хароб гардидани молу мулки ӯ (зиёни воқеӣ), инчунин даромади ба даст наомадае, ки ин шахс, агар ҳуқуқаш вайрон намегардид, дар шароити муқаррарии аҳдҳои граждани метавонист ба даст оварад (фоидаи аз дастрафта)»¹.

Таркиби зиён аз ду қисм иборат аст: 1) зиёни воқеӣ; 2) фоидаи аз дастрафта. Дар зери мафҳуми зиёни воқеӣ хароҷоте фаҳмида мешавад, ки шахси ҳуқуқаш вайронгардида масраф намудааст ё бояд барои барқарор намудани ҳуқуқи вайронгардида харҷ намояд, инчунин аз даст рафтани ё хароб гардидани молу мулки ӯ (қ. 2, м. 15-и КГ ҚТ). Фоидаи аз дастрафта бошад, ин даромади ба дастнаомадае, ки ин шахс, агар ҳуқуқаш вайрон намегардид, дар шароити муқаррарии муомилоти граждани метавонист ба даст оварад (қ. 2, м. 15-и КГ ҚТ).

Истъмолкунандагон дар шартномаи хариду фурӯши чакана, ба рӯёнидани товони пурраи зиёне, ки бинобар нуқсони мол (қор, хизматрасонӣ) расидааст, ҳуқуқ доранд. Таҳлилҳо нишон медиҳад, ки истилоҳи зарар ва зиён дар қонунгузори соҳаи ҷимояи ҳуқуқи истъмолкунандагон дар як маъно омадааст. Масалан, дар Қонуни ҚТ “Дар бораи ҷимояи ҳуқуқи истъмолкунандагон”, истилоҳи ҷуброни зарари амволӣ ва зарари маънавиро истифода мебарад.

Дар фарҳанги забони таҷикӣ, истилоҳи зарар чунин муқаррар шудааст: «Зарар – ин зиён, ҳисорат; газанд, осеб; зарар дидан (кашидан) зиён бурдан омадааст»². Дар адабиёти ҳуқуқӣ одатан зарар ва зиён ҳамчун муродиф истифода мешаванд³. Ҳамчунин қайд карда мешавад, ки ибораи “зарар” маънои камкунӣ, ба нести расонидани ҳуқуқи субъективӣ ё нафъи ашхоси алоҳидаро дар назар дорад. Зарар оқибати молумулкӣ ё ғайри молумулкие, ки дар натиҷаи расонидани осеб ё

¹КГ ҚТ (қисми 2), аз 11-уми декабри соли 1999 . – № 885 // Махзани мутамаркази иттилоотӣ-ҳуқуқии ҚТ «Адлия». Шақли 7.0. [Захираи электронӣ]. Манбаи дастрасӣ: URL: <http://www.adlia.tj> (санаи мурочиат: 13.11.2020с).

²Фарҳанги тафсири забони таҷикӣ. Иборат аз 2 ҷилд. Ҷилди 1. А.-Н. // Зери таҳрири Сайфиддин Назарзода (раис), Аҳмадҷон Сангин, Саид Каримов, Мирзо Ҳасани Султон. - Душанбе, 2008. – С. 510 .

³Гражданское право: учебник. Ч. 1. // Под. ред. Мозолина В.П., Масляева А.И.- М.- С.341-342.

нобуд шудани молумулк, инчунин дар мавриди осеб дидани саломатӣ ё ҳаёти шахрванд бамийён меояд, фаҳмида мешавад. Зарар ба молумулкӣ дар шакли осеб дидан, кам шудан, паст гардидани арзиш, нуқсондор шудани шакл ва намуди мол ё нобуд шудани молумулк, расонида мешавад. Зарар ба неъматҳои ғайримолумулкӣ – ин зарар ба саломатӣ ва ё ҳаёти шахрванд аст. Зарари маънавӣ – ин зарар ба неъматҳои ғайримолумулкӣ шахс мебошад¹.

Ба андешаи Н.В. Палатов мафҳуми зарар якранг нест, қатъиян маҳдуд аст ва то ба имрӯз дар адабиёти ҳуқуқӣ таърифи дақиқи ҳудро наёфтааст². Ҳамчунин муаллиф қайд менамояд, ки зарар мафҳуми умумии оқибатҳои манфии амволии ҳуқуқвайронкунанда мебошад³.

Аз ин ҷиҳат, М.М. Агарков зарар гуфта «ҳама гуна кам кардани ин ё он манфиати шахс ё амволӣ»-ро таъриф медиҳад⁴.

Ба андешаи Н. С. Малейн тахти мафҳуми зарар, на танҳо зиён, ҳамчунин маҷмӯи оқибатҳои номусоиди манфии ҳуқуқвайронкуниро мефаҳманд⁵.

Ба андешаи муаллифони дигар, зарар мафҳуми васеъ буда, ба молумулкӣ (амволӣ) ва ғайримолумулкӣ ҳудо мешавад. Зарари молумулкӣ - ин оқибатҳои моддии ҳуқуқвайронкунӣ буда, дорои шакли арзишӣ мебошад. Арзиши пулии зарари молу мулкиро зиён меноманд⁶.

Ба андешаи У. С. Болтуев, бидуни ҷудошавии возеҳи мафҳуми зарар, аз мафҳуми зиён муайян кардан ва арзёби кардани кадом талафот ё зарар ба истеъмолкунанда расонида шудааст, ғайриимкон мебошад. Мафҳумҳои зарар ва зиёнро ба ҳам баробар намудан мумкин нест. Зеро ин истилоҳҳои гуногун буда, дорои мақсадҳои мухталиф буда, дар бисёр ҳолатҳо ҳангоме, ки ба истеъмолкунанда зарар расонида мешавад, ӯ дарк намекунад, ки ба ӯ зарар расонида шудааст. Инчунин, дар таҷрибаи судӣ оид ба ҳифзи ҳуқуқи истеъмолкунандагон, бисёр судяҳо зиёни расонидашударо нодуруст муайян мекунанд, андозаи онро танҳо бо зарари маънавӣ муайян мекунанд, на ба хусусияти зарари расонидашуда⁷.

¹ Фарҳанги истилоҳоти ҳуқуқ. // Зери таҳрири доктори илмҳои ҳуқуқ. профессор, узви вобастаи АИ ҚТ Маҳмудов М.А.– Душанбе: “ЭР-граф”, 2004.- С.164–165.

¹ Палатов Н.В. Возмещение убытков в гражданском праве: дисс. ...канд. юрид. наук.12.00.03.- Санкт-Петербург.- 2001.- С.19.

² Палатов Н.В. Асари ишорашуда.- С.19.

³ Ҳамон ҷой.

⁴ Гражданское право. Учебник. Т. 1.// Под ред. М.М. Агаркова, Д.М.Генкина.- М., 1944.- С.328.

⁵ Малейн Н.С.Имущественная ответственность в хозяйственных отношениях. - М., Наука, 1968.- С.88, 90.

⁶ Қурбонов Қ.Ш., Ғаффорзода И.Ғ. Ҳуқуқи граждани. Китоби дарсӣ. Қисми 1. – Душанбе: «Донишварон», 2017. – С. 297.

⁷ Болтуев У.С. Возмещение имущественного вреда за нарушение прав потребителей. Масъалаҳои тадқиқи конунгузорӣ дар замони муосир: назария ва амалия (маҷмуаи

Барои истеъмолкунандагоне, ки тавассути шартномаи хариду фурӯши чакана, Ҳангоме ба онҳо моли нуксондор фурӯхта шуда, ба онҳо зиён дар намуди зиёни воқеӣ ва Ҷоидаи аздастрафта расонида мешавад, исбот кардани ин ҳолат барои харидорон мушкул мебошад. Бинобар ин, Ҳангоми аз тарафи истеъмолкунандагон поймол шудани ҳуқуқҳояшон ба суд пешниҳод кардани даъво оид ба рӯендани зиёни моддӣ ва Ҷуброни зарари маънавӣ, аз суд товони зиёнро ба пуррагӣ қонеъ накарда, қисми хароҷотҳояшонро аз талаби Ҷуброни зарари маънавӣ мерӯёнанд. Масалан, шаҳрванд Д.Ш., рӯзи 27-уми апрели соли 2017 аз мағозаи хӯрокворӣ воқеъ дар ш. Душанбе, кӯчаи Ҳофизи Шерозӣ 16, барои хӯроки бегоҳирӯзӣ ҳасибча бо панир истеҳсоли ҶДММ "Покиза-М"-ро ба маблағи 15 сомонӣ харидорӣ намудааст. Ҳангоми дар хонааш буридани ҳасибча, дар дохили он қисми бегонаи сиёҳ ба монанди ҳашарот ба назар расидааст. 28-уми апрели соли 2017 истеъмолкунанда Д.Ш., ҳасибчаро ба Маркази ташхиси Агентии "Тоҷикстандарт" бурда, хоҳиш кардааст, ки он аз ташхис гузаронида шавад. Маркази ташхиси "Тоҷикстандарт" сифат ва бехатарии ҳасибча ва панирро аз санҷиш гузаронида, хулоса пешниҳод намудааст, ки аз рӯи нишондодҳои сифат ва бехатарии талабот ҳуҷҷатҳои меъёрӣ ТУ 9213 РТ 0929641, 031-2007, дастури техникии ҶТ 010-2016 дар бораи бехатарии маҳсулоти хӯрокворӣ», бинобар мавҷуд будани магас мутобиқ нест. Дар асоси ин хулоса, шаҳрванд Д.Ш., рӯзи 5-уми майи соли 2017 ба Ҷавобгар бо иддаои хаттӣ оид ба Ҷуброни зиён муроҷиат карда, дар он ҳолати қор ва талаботи иддаоро дарҷ намудааст. Вале Ҷавобгар - ҶДММ «Покиза» ба иддаои Ҷавобгар посух наметаҳад. Пасон шаҳрванд Д.Ш. ба ташкилоти Иттифоқи истеъмолкунандагон (ИИ) муроҷиат карда, хоҳиш кардааст, ки ба манфиати ӯ ба суд нисбати ҶДММ «Покиза-М» бо даъвои дар бораи рӯендани зиёни моддӣ ва маънавӣ пешниҳод намоянд. ИИ ба суди н. Шохмансур ш. Душанбе ба манфиати шаҳрванд Д.Ш., бо Ҷавобгарии ҶДММ «Покиза-М» бо даъвои дар бораи рӯендани зарари моддӣ ва маънавӣ муроҷиат менамояд.

Суд санаи 18-уми декабри соли 2017 дар маҷлиси ошкорои суди ноҳия даъворо баррасӣ намуда, даъворо «Дар бораи рӯендани зарари моддӣ ва маънавӣ»- қисман қонеъ мекунад. Аз ҳисоби ҶДММ «Покиза-М» ба манфиати истеъмолкунанда Д.Ш., зарари моддӣ ба андозаи 15 (поздаҳ) сомонӣ ва зарари маънавӣ ба андозаи 1500 (як ҳазору панҷсад) сомонӣ рӯенида шавад. Аз омӯзиши ҳалномаи мазкур дида мешавад, ки дар аризаи даъвогӣ аз тарафи истеъмоқкунандагон бо андозаи 15 сомонӣ талаб карда шудааст. Ҳол он ки даъвогар метавонист, ки Ҳангоми рӯендани зиён, ҳам зиёни воқеӣ ва ҳам Ҷоидаи аз даст рафтаашро дар натиҷаи моли нуксондор аз истеҳсолкунандаи

мақола ва маводҳои конференсияи илмию назариявии Ҷумҳуриявӣ, 28 ноябри 2013) – Хучанд, Ношир. 2014.– С.206-208.

мол талаб намояд. Даъвогар худ моли харидаашро ба Маркази ташхиси "Тоҷикстандарт" аз ташхис мегузорад, ки тибқи хулосаи ин марказ сифат ва беҳатарии ҳасибча бо панир ба талабот ҷавобгӯ намебошад. Аз ҷӣ бошад, ки ин хароҷотҳои кардаашро аз истеҳсолкунанда талаб намекунад? Аз қабилӣ хароҷоти маблағи ташхис, хароҷоти роҳ, вақт ва ғайра.

Маҳз ин гаронии исботкунии рӯёнидани зиён сабаб мегардад, ки хангоми харидани моли нуқсондор, рӯёнидани зиёнро ба тариқи пурра аз суд талаб карда намегиранд. Ин ҳолат сабаби он шудааст, ки истеъмолкунандагон кам ҳолатҳо ёфт мешаванд, ки хангоми харидани моли арзишаш кам умуман тавони зиёнро бо тариқи суд талаб намекунанд. Барои ҳалли ин мушкилот мувофиқи мақсад мебуд, ки тавзеҳоти суд оид ба таҷрибаи ягонаи баррасии қонунгузориҳои ҷимояи ҳуқуқи истеъмолкунандагон қабул карда шавад. Сабаб дар он, ки савдои чакана хело дар замони муосир тараққӣ кардааст. Намудҳои муосири хариду фурӯши чаканаи мол дар амалия ба вучуд омадааст, ки хангоми поймол шудани ҳуқуқи истеъмолкунандагон ҳифзи судиро талаб менамояд. Масалан, савдои электронии мол тавассути сомонаҳои интернетӣ. Маълум аст, ки яке аз масъалаҳои мураккаб дар парвандаҳо оид ба рӯёнидани зиён дар судҳо, ин исбот кардани андозаи зиёни расонида аз тарафи шахси қарздор мебошад. Аммо як ҳолатро бояд зикр намуд, ки дар асоси м.17 Қонуни ҚТ "Дар бораи ҷимояи ҳуқуқи истеъмолкунандагон" ҷимояи ҳуқуқи истеъмолкунандагонро ба зиммаи суд гузошта, як қатор сабуқиҳои мувофиқавиро ба истеъмолкунанда, дар масъалаи исботкунии низ пешибинӣ менамояд. Аз ҷумла, дар м. 18 қонуни зикршуда омадааст, ки фурӯшанда (истеҳсолкунанда) ё ташкилоте, ки вазифаи фурӯшанда (истеҳсолкунанда)-ро ба ҷо меоварад, дар асоси шартномаи байни худ уҳдадоранд моли дорой сифати номатлубро аз истеъмолкунанда қабул карда гирад ва дар мавриди зарурӣ сифати молро бисанҷад. Дар сурати сар задани баҳс доир ба ошкор гардидани нуқсони мол фурӯшанда (истеҳсолкунанда) ё ташкилоте, ки вазифаи фурӯшанда (истеҳсолкунанда)-ро иҷро менамояд, дар асоси шартномаи байни худ уҳдадоранд молро аз ҳисоби худ экспертиза кунанд. Истеъмолкунанда вазифадор намебошад, ки моли сифатан номатлуб харидаашро худ аз ташхис гузаронида, боз гунаҳгориҳои фурӯшандро исбот намояд. Судҳои салоҳияти умумӣ, ки тибқи м. 24 ва банди 7 м.31 КМГ ҚТ аз рӯи тобеияти идоравӣ даъвоҳои оид ба ҷимояи ҳуқуқи истеъмолкунандагонро қабул намуда, хангоми баррасӣ ба монанди дигар парвандаҳои граждани, суд талаботи м. 58 кодекси мазкурро асос намуда, даъвогарро уҳдадор менамояд, ки он ҳолатҳоеро исбот кунанд, ки ҳамчун асоси талабот ва норозигии худ хангоми аз ҷониби тарафи дигар мавриди баҳс қарор гирифтани ин ҳолат ба он истинод менамояд. Ҳол он ки Қонуни ҚТ "Дар бораи ҷимояи ҳуқуқи истеъмолкунандагон" вазнин, гаронӣ ё бори калони исботкуниро хангоми вайрон шудани

ҳуқуқи истеъмолкунандагон ба зиммаи фурӯшанда гузоштааст. Аммо дар амалияи судии мо чунин ба назар намерасад. Дар бисёр судҳои шаҳру ноҳияҳо аз сабаби мушкил будани исботкунӣ истеъмолкунандагон оид ба вайрон шудани ҳуқуқҳои ҳангоми хариду фурӯши чаканаи мол бо даъво ба суд муроҷиат намекунад. Барои ҳалли ин мушкилотҳо, равшани андохтан ба қонунҳо ва бартараф намудани ихтилофҳои мавҷуда, барои ҳимояи ҳуқуқи истеъмолкунандагон Суди Олии ҚТ бояд, ки амалияи судиро дар бораи баррасии парвандаҳои оид ба ҳимояи ҳуқуқи истеъмолкунандагонро ҷамъбаст намуда, бо мақсади ҷорӣ намудани таҷрибаи яқхела ва татбиқи дурусти қонунҳо ва дигар санадҳои меъёрии ҳуқуқии ҚТ Қарори Пленуми Суди Олии ҚТ “Дар бораи баррасии парвандаҳои граждани оид ба баҳсҳо вобаста ба ҳимояи ҳуқуқи истеъмолкунандагон” қабул карда шавад, то он ки ҳамчун санади тавзеҳотӣ дар баррасии ин парвандаҳо истифода гардад.

Дигар шакли ҷавобгарии граждани, ки хусусияти молумулкӣ дорад, ин аз ҷониби фурӯшанда ситонидани ноустуворона мебошад. Моҳияти ноустуворона - ин ба зимаи қарздоре, ки уҳдадориро ба таври дахлдор иҷро накарда, онро вайрон мекунад, гузоштани масъулияти иловагии амволӣ мебошад. Хусусияти ноустуворона дар он аст, ки ҳислати ҷаримаӣ ва ҷубронӣ дорад. Қонунгузори барои он ки фурӯшанда тибқи шартнома уҳдадорихояшро бо таври дахлдор иҷро намояд, барои риоя накардани муҳлати талаботи истеъмолкунанда дар ҳолатҳои муайян пардохти ноустуворонаро пешбинӣ менамояд.

Дар асоси м. 23 Қонуни ҚТ “Дар бораи ҳимояи ҳуқуқи истеъмолкунандагон” фурӯшанда (истеҳсолкунанда) ё ташкилоте, ки дар асоси шартномаи байни худ вазифаи фурӯшанда (истеҳсолкунанда) - ро иҷро мекунад, барои риоя накардани муҳлати пешбининамудай м. 20, 21 ва 22 қонуни мазкур, инчунин барои иҷро накардани (боздоштани иҷрои) талаботи истеъмолкунанда, ки бояд моли ҳаммонандро дар давраи таъмир (иваз) кардан ба ӯ пешниҳод намоянд, барои ҳар рӯзи таъхир ба андозаи як фоизи нархи мол ноустуворона (пушаймона) мепардозад.

Таҳлили таҷрибаи судӣ нишон медиҳад, ки судҳо парвандаҳои марбут ба ҳимояи ҳуқуқи истеъмолкунандагонро тибқи шартномаи хариду фурӯши чакана ҳолатҳои ҷойдоранд, талаботро оид ба рӯёндани маблагӣ ноустуворона кам менамоянд ё рад мекунад. Масалан, шаҳрванд С.М. рӯзи 17-уми июли соли 2014 аз мағозаи “Плаза” воқеъ дар ш. Душанбе як адад телефони мобилии тамғаи “Sony T2»-ро ба маблағи 1849 сомони харидорӣ кардааст. Пас аз як ҳафта телефони мобилиаш вайрон шудааст, яъне худ ба худ хомӯш шуда, боз ба кор медаромадааст. Шаҳрванд С.М. маротибаи дуюм телефони харидаашро баргардонидаст дар мағозаи ҷавобгар ба шаҳрванд С.М. ваъда доданд, ки телефонашро иваз мекунад.

Шаҳрванд С.М., пас аз як ҳафт барои телефонаш рафтааст,

гарчанде ба ӯ ваъда карданд, ки худашон дар тамос мешаванд. Лекин боз мағоза телефони ӯро иваз накарда, ваъда доданд, ки онро таъмир карданд. Шаҳрванд С.М., ба онҳо бовар карда маротибаи сеюм телефонашро, гирифтааст. Бори дигар нуқсонҳои телефон тақрор ёфта, иловатан овозаш гум шудааст. Истеъмолкунанда боз ба мағоза муроҷиат кардааст. Ба ӯ кормандон гуфтанд, ки раисашон ояд пас телефони ӯро иваз карда, ба ӯ мерасонанд. Шаҳрванд С.М. маротибаи чаҳорум, баъди занги кормандони ҷавобгар ба мағоза рафтааст. Телефонаш дигар шуда, ба фарсуда шуда монанд будааст. Аз ин ҳолат ӯ ғамгин шуда, талаб кардааст, ки телефонашро гирифта, ба ӯ телефони нав диҳанд. Кормандони мағоза ба ӯ ба садои баланд ва беэҳтиромона посух доданд, ки “ё ҳамин телефонро мегирӣ ё ҳеч чиз”.

Барои Ҳимояи ҳуқуқи манфиатҳояш харидори телефон шаҳрванд С.М. ба ташкилоти ИИ муроҷиат мекунад. ИИ ҷиҳати Ҳимояи ҳуқуқҳои истеъмолкунанда С.М. дар марҳилаи то судӣ бо иддао ба суроғи ҷавобгар, яъне мағозаи фурӯши телефон муроҷиат кардааст. Аммо ҷавобгар ба иддаои даъвогар ҷавоб нагардонистааст.

Суд қайд мекунад, ки ҳуҷҷати тасдиқкунандаи харидории молро надоштани истеъмолкунанда С.М. барои қонун нагардонидани талаботи ӯ асос шуда наметавонад.

Суди н. Шоҳмансури ш. Душанбе санаи 4-уми декабри соли 2015 дар маҷлиси ошкорой суди ноҳия даъворо баррасӣ намуда, бо ҳалнома қабул мекунад, ки мувофиқи он даъвои ИИ ба манфиати истеъмолкунанда С.М. нисбати ҷавобгар ҚДММ “Ренсанс Телеком” дар бораи баргардонидани моли дорой сифати номатлуб, ситонидани зарари маънавӣ ва ҷаримабандӣ кардан, қисман қонун накарда шавад.

Ҷамъияти “Ренсанс Телеком” уҳдадор карда мешавад, ки моли дорой сифати номатлуб «Sony T2»-ро гирифта, маблағи 1849 сомонӣ ба манфиат истеъмолкунанда С.М. пурра баргардонад.

Аз ҳисоби “Ренсанс Телеком” ба истеъмолкунанда зарари маънавӣ ба андозаи 500 сомонӣ рӯёнида шавад. Даъвои ИИ ба манфиати истеъмолкунанда С.М. бо ҷавобагии “Ренсанс Телеком” дар бораи рӯёнидани ҷаримабандӣ (маблағи ноустуворона) рад карда шуд.

Таҳлили ҳалномаи судӣ ва омӯзиши таҷрибаи муроҷиатҳои ИИ ҷиҳати Ҳимояи ҳуқуқи истеъмолкунандагон ба судҳои салоҳияти умумӣ оид ба даъво дар бораи Ҳимояи ҳуқуқи истеъмолкунандагон дар шартномаи хариду фурӯши чакана нишон медиҳад, ки дар судҳо зиён ба тариқи пурра ҳамчун дар шакли зиёни воқеӣ ва ҳам ғайриқонун аз дастафта ба пуррагӣ рӯёнида намешавад.

Дар ҳоле, ки сухан дар бораи ҷабронии зарари тибқи шартномаи хариду фурӯши чакана дахлдошта меравад, бояд баъзе масъалаҳои мубрамо қайд кард. Аз мушкилоти марбут, ҷабронии зиён дар шартномаи хариду фурӯши чакана, ин исбот намудани расонидани андозаи зиён ба истеъмолкунанда дар шартнома мебошад. Аммо, шубҳае нест, ки қонунгузор наметавонад намудҳои мушаххаси андозаи

рӯёнидани зиёнро барои намудҳои мушаххаси ҳуқуқвайронкунии граждани муқаррар намояд. Табиист, ки рӯёнидани зиён ба истеъмолкунанда ҳангоми вайрон шудани ҳуқуқҳояш дар амал душворихоро ба миён меорад. Чун ҳангоми рад намудани талаби пардохти маблағи ноустуворона, истеъмолкунанда бояд, ки ба суд тибқи тартиби қонунгузори мурофиавии граждани бояд даъво пешниҳод намояд. Бинобар ин, кам шахрвандоне, ки дар шартномаи хариду фурӯши чакана ҳангоми харидани моли нуқсондор ҳуқуқҳояшон вайрон шуда зиён дидаанд, аз тарафи фурӯшанда талаби рӯёнидани зиёнро менамоянд.

Шакли дигари ҷавобгарии фурӯшанда дар шартномаи хариду фурӯши чакана ин ситонидани маблағи ноустуворона мебошад. Ноустуворона (ҷарима, фоизҳои ҷарима) маблағи пулии муқаррарнамудаи қонун ё шартнома мебошад, ки қарздор дар сурати иҷро накардан ё иҷрои номатлуби уҳдадорӣ, аз ҷумла ҳангоми таъхири иҷрои он, уҳдадор аст ба кредитор пардохт кунад. Ҳангоми суханронӣ дар бораи маблағи ноустуворона дар шартномаи хариду фурӯши чакана, қонунгузор мустақиман муқаррар менамоянд, ки дар қадом ҳолатҳо ин маблағ ситонида мешавад.

Мушкилоти асосӣ доир ба ситонидани маблағи ноустуворона ба андозаи он марбут мебошад. Қонуни ҚТ “Дар бораи Ҳимояи ҳуқуқи истеъмолкунандагон” ҳадди ниҳии маблағи ноустуворонаро дар нисбати фурӯшанда пешбинӣ намекунад. Ин бошад дар муомилоти граждани, ҳангоми татбиқи мунтазами ин меъёр таъсири худро дар баланд бардоштани нархи мол мегузорад.

Ба андешаи У. С. Болтуев набояд аз он ҷиҳат баҳо дод, ки андозаи маблағи ноустуворонаро кам ё зиёд бояд карда шавад, чунки ин тағйиротҳо метавонанд, ба тариқи манфӣ ба муносибати амволи дар нисбати соҳибкор таъсир расонанд¹.

Ба андешаи Ш.К. Ғаюров ҳама гуна ҷаримаи иловагӣ ба соҳибкор ба хароҷоти ғайриистеҳсоли дахл дорад, дар натиҷа соҳибкорон хароҷоти худро аз ҳисоби истеъмолкунандагон ҷуброн мекунанд. Аз ин рӯ, бо мақсади пешгирии болоравии нархи молҳо, иҷрои корҳо ва хизматрасонӣ, муайян кардани ҳадди ниҳии ҷаримаро мувофиқи мақсад мешуморад. Барои ҳамин самаранок шундани амали қонун, мо пешниҳод менамоем, ки вобаста ба ин, «дар қонун ҳадди ниҳии чунин ҷарима ... на бештар аз 5 фоизи арзиши молҳо» пешбинӣ карда шавад².

¹Болтуев У.С. Асари ишорашуда.- С.215.

² Ғаюров Ш.К. Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи Ҳимояи ҳуқуқи истеъмолкунандагон» ва масъалаҳои тақмили он // Қонунгузори. – № 2 (22), 2016. – С. 36–39.

Азбаски ҷарима тибқи қонун муқаррар карда шудааст, шартҳои шартнома, ки маблағи онро кам мекунад, безътибор мебошанд (қ. 1 м. 16 Қонун). Рӯёнидани зиён ва маблағи ноустуворона тибқи қонунгузори Тоҷикистон аз тарафи истеъмолкунандагон дар шартномаи хариду фурӯши чакана бе мурочиат кардан ба суд ва ё бо роҳи мурочиат ба суд ҳал карда мешаванд. Аммо амалия нишон медиҳанд, истеъмолкунандагон ҳангоми хариду фурӯши чаканаи моли нуқсондор поймол шудани ҳуқуқҳояшон, кам нафароне бо даъво ба суд мурочиат мекунад. Яке аз мушкилоте, ки монсаи ҳуқуқи истеъмокунандагон оид ба рӯёнидани маблағи зиён, ноустуворона дар суд мегардад, ки ин пардохти боҷи давлатӣ муқаррарнамудаи қонун ва мураккаб будани баррасии парвандаҳои граждании мазкур дар судҳои салоҳияти умумӣ мебошад. Баъзе муҳаққиқон пешниҳод менамоянд, ки бояд баррасии парвандаҳои оид ҷимояи ҳуқуқи истеъмолкунандагон истеҳсолоти судии он содда карда шавад. Масалан, кам кардани муҳлати баррасии чунин парвандаҳо, феврал иҷрои ҳалномаҳо, ба тариқи фармон ҳал кардани парвандаҳои оид ба ҷимояи ҳуқуқи истеъмолкунандагонро пешниҳод менамоянд¹.

Хуллас, таҳлили мавзӯи нишон медиҳад, ки дар замони муосир татбиқи дурусти шаклҳои ҷавобгарии ҳуқуқи граждани, ба монанди рӯёнидани зиён ва ё ноустуворона, ки яке аз воситаҳои муҳими таъмини волоияти қонун мегардад. Барои амали намудани он, тақмили қонунгузорӣ дар ин самт аҳамияти муҳим дорад. Рӯёнидани тавони зиён ва ситонидани маблағи ноустуворона дар шартномаи таҳлилшуда, яке аз воситаҳои муҳими таъмини ҳуқуқи истеъмолкунандагон ба моли босифат мебошад.

Адабиёт:

1. Богдан В.В. Гражданско-правовое регулирование защиты прав потребителей в современной России: проблемы теории и практики: дис..... д.-ра юрид. наук: 12. 00. 03. – Курск, 2015.

2. Болтуев У.С. Возмещение имущественного вреда за нарушение прав потребителей. // Масъалаҳои тадқиқи қонунгузорӣ дар замони муосир: назария ва амалия (маҷмуаи мақола ва маводҳои конференсияи илмию назариявии ҷумҳуриявӣ, 28 ноябри 2013) – Хучанд, Ношир.-2014.– С.206-208.

3. Гражданское право: учебник. Т. 1.// Под ред. М.М. Агаркова, Д.М.Генкина, М., 1944.

4. Гаёров Ш.К. Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи ҷимояи ҳуқуқи истеъмолкунандагон» ва масъалаҳои тақмили он // Қонунгузорӣ. – № 2 (22), 2016. – С. 36–39.

¹ Корнилов Э.Г. Защита прав потребителей при рассмотрении гражданских дел в судах общей юрисдикции: дисс. ...канд. юрид. наук.12.00.03.- М., 1999.- С.138-139.

5. Корнилов Э.Г. Защита прав потребителей при рассмотрении гражданских дел в судах общей юрисдикции: дисс. ...канд. юрид. наук.12.00.03.- М., 1999.
6. Қурбонов Қ.Ш., Ғаффорзода И.Ғ. Ҳуқуқи граждани. Қисми 1: китоби дарсӣ. – Душанбе: «Донишварон», 2017.
- 7.Малеин Н.С.Имущественная ответственность в хозяйственных отношениях. -М., Наука, 1968.
8. Палатов Н.В. Возмещение убытков в гражданском праве: дисс. ...канд. юрид. наук.12.00.03.- Санкт-Петербург,2001.
9. Парвандаи граждании № 2-302/17 аз 18- уми декабри соли 2017 // Бойғонии судӣ н. И.Сомонии ш.Душанбе.
10. Парвандаи граждании № 2-202/16 аз 4- уми декабри соли 2015// Бойғонии суди н. Шохмансурӣ ш.Душанбе.
11. Фарҳанги тафсири забони тоҷикӣ. Иборат аз 2 ҷилд. Ҷилди 1. А-Н. // Зери таҳрири Сайфиддин Назарзода (раис), Аҳмадҷон Сангин, Саид Каримов, Мирзо Ҳасани Султон. - Душанбе, 2008.
12. Фарҳанги истилоҳоти ҳуқуқ. // Зери таҳрирӣ доктори имлмҳои ҳуқуқ, профессор, узви вобастаи АИ ҚТ Маҳмудов М.А.– Душанбе: “ЭР-граф”, 2004.
13. Химатов Х. Н. Гражданско-правовая ответственность: понятие, виды и развитие в гражданском законодательстве. // Проблемы развития гражданского законодательства Республики Таджикистан. – Душанбе: «Ирфон».- 2009.
14. Ҳуқуқи граждании Ҷумҳурии Тоҷикистон: Китоби дарсӣ. Қисми якум // Муҳаррирони масъул: д.и.х., профессор Ғаюров Ш.К. ва н.и.х., дотсент Сулаймонов Ф.С. – Душанбе: «ЭР-граф», 2013.

Азимов Ҳ. Р.

Фишурда

Ҷавобгарии молумулкии фурӯшанда барои вайрон кардани шартномаи хариду фурӯши чакана

Дар мақола муаллиф яке аз масъалаҳои муосири ҳуқуқи граждани, яъне ҷавобгарии молумулкии фурӯшанда тибқи шартномаи хариду фурӯши чаканаро дар заминаи таҳлили қонунгузорӣ ва андешаи олимони мавриди таҳлилу баррасӣ қарор додааст. Дар сурати аз тарафи фурӯшанда ба таври дахлдор иҷро накардани уҳдадорихое, ки дар шартнома муқаррар шудаанд, қонун ҷавобгарии ҳуқуқиро пешбинӣ менамояд. Ҷавобгарии ҳуқуқи граждани яке аз намудҳои ҷавобгарии ҳуқуқӣ мебошад, ки нисбати ҳуқуқвайронкунанда татбиқи мегардад. Дар мақола муаллиф чунин шаклҳои ҷавобгарӣ, ба монанди рӯёнидани товони зиён ва маблағи ноустуворонаро аз тарафи фурӯшанда мавриди таҳқиқ қарор дода, мушкилот ва роҳҳои ҳалли онро пешбинӣ менамояд. Ба

андешаи муаллиф таҳқиқи дурусти ҷавобгарии ҳуқуқи граждани ва ҷораҳои он воситаи муҳими ҳимояи ҳуқуқи истеъмолкунандагон хангоми харидани мол аз тарафи истеъмолкунандагон мебошад. Новобаста аз мавҷуд будани санадҳои меъёрии ҳуқуқии дар самти ҷавобгарии ҳуқуқи граждани фурӯшанда мавҷуд буда, баъзе мушкилотҳои муайян ҷой доранд, ки ҳалли саривақтиро талаб менамоянд.

Азимов Х. Р.

Аннотация

Ответственность имущественных прав продавца за нарушение договора розничной купли - продажи

В статье автор рассматривает одну из современных проблем гражданского права - это имущественная ответственность продавца в договоре розничной купли-продажи на основе анализа законодательства, взглядов отечественных и зарубежных ученых. В случае неисполнения продавцом обязательств, предусмотренных договором розничной продажи, законом предусмотрена юридическая ответственность. Гражданско-правовая ответственность - один из основных видов юридической ответственности правонарушителей. Автор исследует такие формы ответственности, как компенсация убытков и непомерные суммы продавцом, а также выявляет проблемы и пути их решения. По мнению автора, правильное расследование прав гражданина и его меры являются важным инструментом защиты прав потребителей при покупке товаров потребителями.

Azimov H. R.

The summary

Liability of the seller's property rights for breach of the contract of retail sale

In the article, the author discusses one of the modern issues of civil law, this property liability of the seller in the contract of retail sale on the basis of legislative analysis, the views of domestic and foreign scholars. In case of non-fulfillment by the seller of the obligations stipulated by the contract of retail sale, the law provides for legal liability. Civil law liability is one of the main types of legal liability that applies to offenders. The author investigates such forms of liability as compensation for damages and unsustainable amounts by the seller, and identifies problems and solutions. According to the author, the proper investigation of civil rights and its measures is an important tool to protect the rights of consumers when buying goods by consumers. requires timely.

Холмуродзода Ф. Ш.*

**ЗАМИНАҲОИ ХУҚУҚИИ ЭЪТИРОФИ ШАРТНОМАИ
БАЙНАЛМИЛАЛӢ БА СИФАТИ САРЧАШМАИ ХУҚУҚИ
БАЙНАЛМИЛАЛИИ ХУСУСӢ ДАР ҶУМҲУРИИ ТОҶИКИСТОН**

Калидвожаҳо: сарчашма, сарчашмаҳои ҳуқуқ, ҳуқуқи байналмилалии хусусӣ, шартномаи байналмилалӣ, низом, низоми ҳуқуқ, хусусӣ-ҳуқуқӣ, категория, муносибатҳо, муносибатҳои байналмилалӣ, санадҳо, санадҳои байналмилалӣ, санадҳои ҳуқуқи байналмилалӣ, санадҳои меъёрии ҳуқуқӣ, эътироф, эътирофнамой, уҳдадорӣ, хоричӣ, давлат, ҳуқуқи татбиқшаванда, меъёрҳои ҳуқуқ, меъёрҳои ҳуқуқи байналмилалӣ, қонун, шаҳрванд, шахсони воқеӣ, шахсони ҳуқуқӣ, конвенсия, ҳуқуқи миллӣ, одатҳо, принципҳо, ташкилотҳо, субъект, шакли ҳуқуқ, объективӣ, таҳлил, мафҳум, унсур, унсуре хоричӣ, сифат.

Ключевые слова: источник, источники права, международное частное право, международный договор, система, правовая система, частно-правовой, категория, отношения, международные отношения, акты, международные акты, акты международного права, нормативно правовые акты, признание, признание, государство, применимое право, нормы права, нормы международного права, закон, гражданин, физические, юридические лица, конвенции, национальное право, обычаи, принципы, организации, обязательства, субъект, форма права, цель, анализ, концепция, элемент, элемент зарубежный, качественный.

Keywords: source, sources of law, private international law, international treaty, system, legal system, private law, category, relations, international relations, acts, international acts, acts of international law, acts of normative legal acts, recognition, recognition, state, applicable law, norms of law, norms of international law, law, citizen, individuals, legal entities, conventions, national law, customs, principles, organizations, obligations, subject, form of law, objective, analysis, concept, element, element foreign, quality.

Дар ҷанбаи таҳлили дастгоҳи табақабандӣ дар ҳуқуқи байналмилалӣ ва ҳуқуқи байналмилалии хусусӣ, баррасии мувозии шартномаи байналмилалиро мутаносибан аз нуқтаи назари илмӣ баррасӣ кардан ҷолиби диққат аст. Табиист, ки касе дар бораи сифати шартномаи байналмилалӣ ҳамчун сарчашмаи ҳуқуқи оммавии байналмилалӣ баҳс намекунад. Шубҳаҳо дар бораи бенуқсон будани ҷунин таҳияи масъала танҳо ба ҳуқуқи байналмилалии хусусӣ дахл

*Омӯзгори кафедраи ҳуқуқ ва идораи давлатии факултети сиёсат ва идораи давлатии Донишгоҳи давлатии Бохтар ба номи Носири Хусрав.

доранд. Муқаррароти хеле устувор дар илми ҳуқуқ ин мулоҳиза мебошад, ки шартномаи байналмилалӣ муносибатҳои байни давлатҳо ва субъектҳои ҳуқуқро танзим мекунад ва аз ин рӯ, дигар муносибатҳоро танзим карда наметавонад ва танзим намекунад. Ин комилан дуруст аст.

Аммо, дар мавриди дигар, гӯё ин ҳукмро пурра мекунад, дар ҳолатҳое, ки зарурати асоснок кардани мавҷуд набудани шартномаи байналмилалие, ки меъёрҳои ҳуқуқи шаҳрвандиро муттаҳид намуда, барои танзими муносибатҳо «бо унсури хориҷӣ» пешбинӣ шудаанд, ҳамчун сарчашмаи ҳуқуқи байналмилалии хусусӣ доништа мешавад. Ба оянда назар намуда, бояд қайд кард, ки маҳз меъёрҳое хусусияти шаҳрвандӣ доранд, ки дар ин маврид ба ҳуди мазмуни уҳдадорӣ байналмилалии ҳуқуқи давлат дохил мешаванд. Ҳарчанд, ки асос чунин аст: «Шартномаи байналмилалӣ танҳо барои субъектҳои ҳуқуқи байналмилалӣ ва дар айни ҳол – ба дигар давлатҳо манбаи ҳуқуқи уҳдадориҳо шуда метавонад. «Аммо, уҳдадорӣ давлатҳои иштироккунандаи шартнома аз он иборат аст, ки дар қонунгузорӣ миллии худ меъёрҳоеро, ки «намуна» ё стандарти онҳо дар ҳуди шартнома оварда шудааст, муқаррар намуда, риояи онҳоро аз ҷониби субъектҳои ҳуқуқи дохилӣ таъмин намоянд...».¹

Г. М. Веляминов чунин мешуморад, ки «нақши шартномаҳои байналмилалӣ ҳамчун сарчашмаи ҳуқуқи байналмилалии хусусӣ бе ҷавоби дақиқ ба саволи он, ки дар кадом муҳити меъёрие, ки шартномаҳои байналмилалӣ дар он нақши махсус доранд, ғайриимкон аст».²

Таъсири шартномаҳои байналмилалӣ ба қонунҳои давлатҳои гуногун дар рушди муносибатҳои байнидавлатӣ бетағйир наметавонад. Агар дар марҳилаҳои аввали рушд ҳуқуқи байналмилалӣ ба таври ғайримустақим ба қонунгузорӣ кишварҳои узв таъсир расонида бошад, ҳоло шартномаи байналмилалӣ ҳамчун сарчашмаи ҳуқуқи дохилӣ баромад мекунад.

Хулоса ин аст, ки меъёри байналмилалиро аз шаклаш ҷудоғона баррасӣ кардан мумкин нест, зеро он дар ин ҳолат сифати меъёри ҳуқуқиашро аз даст медиҳад. Сухан дар бораи эътирофи сифати меъёри ҳуқуқи шартномаҳои байналмилалӣ меравад, ки дар он як кишвар дар баробари дигар давлатҳо иштирок намудааст. Дар ин замина шартномаҳои байналмилалӣ дар низоми ҳуқуқи кишвар мавқеи

¹Усенко Е.Т. Теоретические проблемы соотношения международного и внутригосударственного права // Советский ежегодник международного права. - М., 1979. С. 84-85.

² Веляминов Г. М. Международные договоры в "международном частном праве" и его понятие // Государство и право - 2002 - № 8 - С.77.

алоҳидаро ишғол мекунад. Албатта, давлат бо роҳи ифодаи яктарафаи ирода шаклҳои мавҷудияти меъёрҳои ҳуқуқро муайян мекунад.

Дар мавриди Ҷумҳурии Тоҷикистон (ҶТ), мо чунин мешуморем, ки барои ворид намудани шартномаи байналмилалӣ ба низоми сарчашмаҳои ҳуқуқи байналмилалии хусусӣ асосҳои зерин истифода мешаванд.

1. Агар ҳуқуқи байналмилалии хусусӣ яке аз шохаҳои ҳуқуқи миллий (дохилӣ) ҳисобида шавад, аксиоматикӣ (далел) он аст, ки тибқи м. 10-и Конститутсияи ҶТ санадҳои ҳуқуқии байналмилалие, ки Тоҷикистон онҳоро эътироф кардааст, қисми таркибии низоми ҳуқуқии ҷумҳуриро ташкил медиҳанд. Чунон ки мебинем, дар ин маврид сухан дар бораи он шартномаҳои байналмилалие меравад, ки давлатҳо ба онҳо ҳамроҳ шудаанд, яъне ризоияти худро барои узв гардидан ба чунин созишнома баён намудаанд. Масалан, дар ҶТ шаклҳои ҳуқуқии чунин ризоият Қарорҳои Маҷлиси намояндагони Маҷлиси Олии ҶТ дар бораи тасдиқи санадҳои меъёрии ҳуқуқӣ ё фармони Президенти ҶТ ё Қарори Ҳукумат дар бораи ҳамроҳшавӣ мебошанд.

Аз ин лиҳоз, санадҳои ҳуқуқии ҳамроҳшавӣ он шаклҳои ҳуқуқие мебошанд, ки дар онҳо меъёрҳои шартномаи байналмилалӣ ба низоми ҳуқуқӣ ворид карда мешаванд. Дар ин маврид, онҳо як навъ ду вазифаи сарчашмаро иҷро мекунад: яқум, шакли расмӣ ҳуқуқии ифодаи соҳибхитӣро иродаи давлат, ки дар дохили давлат бо меъёрҳои шартнома қувваи ҳатмӣ ҳуқуқиро таъмин менамояд, дуюм шакли ҳуҷҷатии мавҷудияти ҳуқуқии ин меъёрҳо дар қонунгузории миллий.

Аммо бояд дар назар дошт, ки дар ҳуқуқи байналмилалӣ мафҳуми санадҳои ҳуқуқии байналмилалӣ ба маънои васеъ баррасӣ мешавад, ки дар баробари шартномаи байналмилалӣ дигар сарчашмаҳои ҳуқуқи байналмилалиро фаро мегирад. Дар ҳоле, ки муқаррароти қ. 3 м. 10-и Конститутсияи ҶТ мафҳуми «санадҳои ҳуқуқии байналмилали»-ро ба маънои танг баррасӣ намуда, аз ҷиҳати мазмун шартномаи байналмилалӣ муайян карда шудааст. Зеро тибқи қ. 4 м. 10 Конститутсияи ҶТ қонунҳо ва санадҳои ҳуқуқии байналмилалие, ки Тоҷикистон эътироф кардааст, пас аз интишори расмӣ амал мекунад.

2. Тибқи м. 14 Конститутсияи ҶТ, ҳуқуқу озодиҳои инсон ва шаҳрванд ба воситаи Конститутсия, қонунҳои ҷумҳурӣ ва санадҳои ҳуқуқии байналмилалие, ки аз тарафи Тоҷикистон эътироф шудаанд, ҳифз мегарданд. Ин аз он гувоҳӣ медиҳад, ки ҳуқуқу озодиҳои инсон ва шаҳрванд дар ҶТ дар баробари қонунгузории миллий бо санадҳои ҳуқуқии байналмилалии эътирофшуда танзим ва ҳифз карда мешаванд. Дар ин ҷо мо метавонем бо далелҳои В.В.Гаврилов розӣ шавем, ӯ чунин мешуморад, ки татбиқи санадҳои дорои аҳамияти байналмилалӣ бе иҷозати санадҳои меъёрии ҳуқуқии дахлдори дохилӣ ғайриимкон аст, зеро он таъкид ба қоидае аст, ки тибқи он шартномаҳо ва расму оинҳои

байналмилалӣ, дар баробари меъёрҳои қонунгузори милли ҳамаҷун сарчашмаи бевоситаи меъёрҳои ҳуқуқие, ки рафтори шахсони воқеӣ, ҳуқуқӣ, давлат ва ҷомеа дар ҷумҳурии мо танзим мекунад, дарк ва истифода мешаванд.¹

Ҳангоми таҳияи ин ғоя бояд қайд кард, ки шартнома ва қонунҳои байналмилалӣ умумият доранд. Аввалан, онҳо дар асоси иродаи давлат вучуд доранд, бинобар ин онҳо хусусияти ҳуқуқии оммавиरो соҳибанд; дуюм, шартномаҳои байналмилалӣ пас аз эътироф шуданашон дар танзими муносибатҳои хусусию ҳуқуқии наздисарҳадӣ дар давлати муайян иштирок мекунад.

Ҳадаф дигар аст, ки дар ҚТ то соли 2008 тибқи Конвенсия «Дар бораи ҳуқуқҳои кӯдак» чанд кӯдакро шаҳрвандони хориҷӣ ба фарзандӣ қабул намудаанд. Аммо дар Кодекси оилаи ҚТ дар ин замина камбудиро ҷой доштанд, яъне, меъёри мушаххас вучуд надошт ва ҳамзамон фарзандхонии кӯдакнро аз ҷониби ашхоси хориҷиро манъ намекард. Аз ин рӯ, дар ин маврид судҳо дар ҚТ мувофиқи м. 26 Конвенсия «Дар бораи ҳуқуқҳои кӯдак» ҳамҷун қисми таркибии низоми ҳуқуқӣ амал мекарданд.

Қайд кардан зарур аст, ки пас аз қабули Конститутсияи ҚТ таваҷҷӯҳ ба санадҳои ҳуқуқии байналмилалӣ хело зиёд аст ва ин бор дар он на танҳо андешаҳои назариявӣ, балки амалӣ низ ба миён омадааст. Истинодҳо ба санадҳои ҳуқуқии байналмилалӣ дар Конститутсияи ҚТ ва санадҳои меъёрии ҳуқуқии милли қоранди мақомоти ҳифзи ҳуқуқро водор месозад, ки аз онҳо фаъолона истифода баранд. Аммо, мавҷуд набудани феҳристи дақиқи онҳо мушкилии муайянеро ба вучуд овард. Ҳамин тариқ, масъалаи ба низоми санадҳои меъёрӣ ворид намудани санадҳои ҳуқуқии байналмилалӣ, ки ҚТ эътироф кардааст, ки бо Қонуни нави ҚТ «Дар бораи санадҳои меъёрии ҳуқуқӣ» аз 30 – юми майи соли 2017 пешбинӣ шудааст, баҳснок аст. Ҳамин тариқ, тибқи қ. 2 м. 9 Қонуни мазкур ба низоми санадҳои меъёрии ҳуқуқии милли инҳо дохил мешаванд: Конститутсияи ҚТ, қонунҳои, ки бо роҳи раъйпурсии умумихалқӣ қабул гардидаанд, қонунҳои конститусионӣ, санадҳои ҳуқуқии байналмилалӣ, ки Тоҷикистон онҳоро эътироф кардааст, кодексҳо, қонунҳо ва ғайра.

Мушкилоти ин масъала дар он аст, ки агар иродаи ин ё он давлат дар санадҳои меъёрии ҳуқуқии ҚТ ифода ёфта бошад, дар ҳоле ки иродаи соҳибхитиёрии на танҳо ин давлат дар меъёрҳои байналмилалӣ, балки ду ва зиёда давлатҳо низ ифода ёфтааст, ки дар офаридани меёрҳо иштирок кардаанд ва ё аллакай баъди ба вучуд омадани он розигии

¹Гаврилов В.В. Теория трансформации и имплементации норм международного права в отечественной правовой доктрине. // Московский журнал международного права. - 2001. -№2. -С. 39.

худро баён доштаанд. Дар баробари ин, таъсири меъёрҳои ҳуқуқии милли бо салоҳияти давлати дахлдор маҳдуд буда, нисбат ба муносибатҳои байнидавлатӣ татбиқ намегардад.¹ Аз гуфтаҳои боло метавон ба хулоса намуд, ки байни сарчашмаҳои ҳуқуқи байналмилалӣ ва ҳуқуқи дохилӣ фарқият вучуд дорад, зеро ин муносибати байни ду низоми ҳуқуқии мустақил мебошад.

Дар ин бора чӣ гуфтан мумкин аст? Бо баёни ин далел, мо дар бораи ду категорияи мухталиф суҳан меронем: «ҳуқуқи давлат» - «маҷмӯи меъёрҳо ва санадҳои ҳуқуқие, ки ин давлат, мақомоти ваколатдори он ба вучуд овардаанд» ва «ҳуқуқи дар давлат татбиқшаванда» - «маҷмӯи тамоми меъёрҳои ҳуқуқӣ, инчунин санадҳои ҳуқуқии байналмилалӣ эътирофшуда, ки метавонанд дар доираи салоҳияти давлати дахлдор амал кунанд. Ин аз он сабаб аст, ки ба категорияи охирин, яъне категорияи ҳуқуқе, ки дар давлат дар баробари ҳуқуқи милли татбиқ мешавад, санадҳои ҳуқуқии байналмилалӣ амалкунандаи аз ҷониби давлат эътирофшуда, инчунин меъёрҳои инфиродии ҳуқуқи давлатҳои хориҷӣ дохил мешаванд.

Дар асоси ин, мо метавонем ба хулосае оем, ки маънии категорияи «ҳуқуқи аз ҷониби давлат татбиқшаванда» аз мафҳуми «ҳуқуқи давлат» васеътар аст.

Масъалаи дигари муҳим дар заминаи таҳқиқ қ. 3 м. 10 Конститутсияи ҚТ ва дигар санадҳои меъёрии ҳуқуқии милли мебошад, ки дар он мафҳуми «санадҳои ҳуқуқии байналмилалӣ» истифода шудааст. Ба ин муносибат саволе ба миён меояд: санадҳои ҳуқуқии байналмилалӣ чӣ маъно доранд? Мутаассифона, дар қонунгузорӣ ва адабиёти ҳуқуқии ватанӣ фаҳмиши умумии ин формулаи конститутсионӣ вучуд надорад.

Тавре ки маълум аст, санадҳои ҳуқуқии байналмилалӣ танзимгари муносибатҳои байналмилалӣ мебошанд. Ин санадҳо моҳият, намуд ва мазмуни худро доранд, ки аз санадҳои дохилӣ фарқ мекунанд. Аммо хулоса ин аст, ки низоми ҳуқуқи байналмилалӣ низ санадҳои худро истифода мебаранд. Ҳамин тавр, дар адабиёти таълимӣ қайд карда мешавад, ки санади ҳуқуқии байналмилалӣ амали субъектҳои ҳуқуқи байналмилалӣ мебошад, ки оқибатҳои ҳуқуқии байналмилалиро ба вучуд оварда, бо тартиби муқаррарнамудаи онҳо содир шуда, дар шакли муайян сабт гардида, нияти онҳоро барои пӯшидани натиҷаҳои ин амалро дар шакли махсус инъикос менамояд. Аммо, дар адабиёти ҳуқуқии муосир мафҳуми «санади ҳуқуқии байналмилалӣ» ба таври васеъ паҳн карда нашудааст. Ин ҳолат ба ду сабаб асос ёфтааст:

¹ Теория государства и права. Учебник для вузов. //Под. ред. Манова Г.Н.- М., БЕК, 1996.- С. 18.

- аввалан, «санадҳои ҳуқуқи байналмилалӣ» маънои сарчашмаҳои ҳуқуқи байналмилалиро дорад. Ин аз он бармеояд, ки сарчашмаҳои ҳуқуқи байналмилалӣ шакли асосии ифодаи меъёрҳои ҳуқуқи байналмилалӣ мебошанд. Вобаста ба ин, ҳуқуқи байналмилалӣ мафҳуми “санадҳои ҳуқуқи байналмилалӣ”-ро васеъ истифода намебарад. Ин асос метавонад барои фарқ кардани ҳуқуқи байналмилалӣ ва ҳуқуқи миллӣ истифода шавад. Ба унвони мисол, ҚТ ҳамон тавр, ки зикр гардид, ки дар Қонуни ҚТ «Дар бораи санадҳои меъёрии ҳуқуқӣ» қонуни ҷудогоноро ба тасвиб расонид.

- дуюм, мафҳуми «санадҳои ҳуқуқи байналмилалӣ» ҳамчун категорияи ҳуқуқӣ сарчашмаи худро аз мазмуни қ. 3-и м. 10-и Конститутсияи ҚТ гирифта, минбаъд дар дигар санадҳои меъёрии ҳуқуқӣ васеъ истифода мешавад. Дар ин маврид категорияи «санадҳои ҳуқуқи байналмилалӣ» аҳамияти миллӣ дорад ва бояд аз нуқтаи назари илми ҳуқуқшиносии миллӣ баҳо дода шавад. Аз сабаби он ки мо ду категория ё мафҳуми якхела - сарчашмаҳои ҳуқуқи байналмилалӣ ва санадҳои ҳуқуқи байналмилалиро истифода бурдем, бинобар ин мо бояд моҳияти санадҳои ҳуқуқи байналмилалиро таҳлил намуда, мавқеи онро дар низоми ҳуқуқи миллӣ муайян кунем.

Чунон ки дар боло зикр гардид, санадҳои ҳуқуқи байналмилалӣ ҳамчун сарчашма шакли берунии ифодаи меъёрҳои ҳуқуқи байналмилалӣ мебошанд. Дар ҳуқуқи байналмилалӣ муосир чор намуди асосии сарчашмаҳои ҳуқуқи байналмилалӣ мавҷуданд: шартномаҳои байналмилалӣ, урфу одатҳои байналмилалӣ, санадҳои созмонҳои байналмилалӣ ва санадҳои конференсияҳои байналмилалӣ. Ҳар яки онҳо барои танзими муносибатҳои байналмилалӣ ҷойгоҳи худро доранд ва барои рушди муносибатҳои байналмилалӣ истифода мешаванд.

Ҳамаи ин сарчашмаҳои ҳуқуқи байналмилалӣ, новобаста аз намудҳо ва моҳияти ҳуқуқи онҳо, бо як хусусият бо ҳам алоқаманданд. Ин аст, ки ҳама сарчашмаҳои ҳуқуқи байналмилалӣ натиҷаи иродаи давлатҳо мебошанд. Иродаи давлатҳо ин сарчашмаҳои ҳуқуқи байналмилалиро ташкил медиҳад ва дар ҳолатҳои ифодаи иродаи ин давлатҳо онҳо метавонанд зиндагиро боздоранд, яъне иродаи давлат барои таъсиси сарчашмаҳои ҳуқуқи байналмилалӣ ва муайян намудани моҳияти ҳуқуқи он нақши муҳими бозӣ мекунад. Масалан, дар замони муосир дар ҳуқуқи байналмилалӣ шартномаҳои байналмилалӣ ҳамчун сарчашмаҳои асосии ҳуқуқи байналмилалӣ эътироф карда мешаванд. Ин давлатҳо инчунин бархоста аз иродаи давлатҳо ҳастанд, ки онҳо тибқи шартномаи байналмилалӣ ҳуқуқ ва уҳдадорихоро ба вучуд меоранд, тағир медиҳанд ва қатъ мекунанд.

Дар адабиёти ҳуқуқи ватанӣ мафҳуми истилоҳи санадҳои ҳуқуқи байналмилалӣ дар корҳои илмӣ олимон, ба мисли

Ш.М.Менглиев, З.Х.Искандаров ва М.Н.Раҷабов дида мешавад, ки онҳо чунин мешуморанд, ки мафҳуми истилоҳи «санадҳои ҳуқуқи байналмилалӣ» ҳамчун ҳуҷҷати хаттӣ фаҳмида мешавад, ки аз ҷониби субъектҳои ҳуқуқи байналмилалӣ тибқи тартиби муқарраршуда меъёрҳои ҳуқуқи байналмилалиро қабул ва фаро мегиранд»¹. Ин хулосаи муаллиф сарчашмаи худро аз этимологияи калимаи акт-ҳуҷҷат мегирад². Аз ин нуқтаи назар, муаллиф чунин мешуморад, ки принципҳои ҳуқуқи байналмилалӣ ва урфу одатҳои байналмилалӣ аз сабаби дар санадҳои ҳуқуқи ифода наёфтани онҳо, санадҳои ҳуқуқи байналмилалӣ эътироф намегарданд³. Ва, инчунин муаллиф дар асари худ қайд мекунад, ки мафҳуми категорияи “санадҳои ҳуқуқи байналмилалӣ” аз категорияи «шартномаҳои ҳуқуқи байналмилалӣ» васеътар буда, охирин ҳамчун ҷузъи яқум ба ҳисоб меравад. Ғайр аз ин, муаллиф аломатҳои зерини санадҳои ҳуқуқи байналмилалиро муайян мекунад:

- 1) бояд шакли хаттӣ дошта бошад;
- 2) бояд аз ҷониби субъекти ваколатдор қабул, тасдиқ ва имзо карда шавад;
- 3) бояд санади ҳуқуқи байналмилалиро фаро гирад;
- 4) бояд хусусияти хатмӣ ё тавсиявӣ дошта бошад;
- 5) бояд хусусияти танзимкунанда дошта бошад.⁴

Дар баробари ин, вобаста ба мафҳуми «санадҳои ҳуқуқи байналмилалӣ» Ш. М. Менглиев ва М. Н. Раҷабов чунин мешуморанд, ки категорияи «санадҳои ҳуқуқи байналмилалӣ» маънои васеъ дошта, шартномаҳои байналмилалӣ, урфу одатҳои байналмилалӣ, принципҳои ҳуқуқи байналмилалӣ, инчунин санадҳои ташкилотҳои байналмилалиро фаро гирифтааст. Ба андешаи мо, баҳогузориҳои васеъ ба категорияи «санадҳои ҳуқуқи байналмилалӣ» мазмун ва моҳияти меъёри конституциониро, ки дар қ. 3 м. 10-и Конституцияи ҚТ ифода ёфтааст, ба инобат намегирад.

Дар «Луғати қонуни конституционӣ ва ҳуқуқи маъмурӣ» санадҳои ҳуқуқи байналмилалӣ ҳамчун санади дорои хусусияти умумӣ эътироф гардидаанд, яъне ба ҳамаи давлатҳо ва як гуруҳи давлатҳо тааллуқ доранд.⁵ Ин таъриф низ нопурра буда, моҳияти мафҳуми санадҳои ҳуқуқи байналмилалиро қомилан ифшо намесозад. Зеро дар

¹Искандаров З.Х. Применение международных правовых актов в уголовном процессе Республике Таджикистан. – Душанбе.- 2011. - С-11.

²Искандаров З.Х. Асари ишорашуда.- С-9.

³ Искандаров З.Х. Асари ишорашуда.- С-10.

⁴ Искандаров З.Х. Асари ишорашуда.- С-11.

⁵Словарь конституционное право и административное право.- Душанбе,2013. – С. 23.

ҳуқуқи байналмилалӣ тақсимбандии санадҳо ба умумӣ ва махсус вучуд надорад.

Ба ин муносибат саволе ба миён меояд: «санадҳои ҳуқуқии байналмилалӣ чӣ маъно доранд? Характери онҳо чӣ гуна аст? Ҳамин тариқ, тибқи Қарори Пленуми Суди Олии ҶТ «Дар бораи аз ҷониби судҳо татбиқ намудани санадҳои ҳуқуқии байналмилалӣ, ки аз тарафи Тоҷикистон эътироф гардидаанд» ҳуҷжатҳои расмӣ ҳамчун ҳуҷжатҳои байналмилалӣ фаҳмида мешаванд, ки аз тарафи ҷомеаи байналмилалӣ давлатҳо дар маҷмӯъ ба сифати уҳдадорӣ ҳатмӣ ҳуқуқӣ қабул ва эътироф мегарданд. Дар баробари ин, мутобиқи Қонуни ҶТ «Дар бораи шартномаҳои байналмилалӣ Ҷумҳурии Тоҷикистон» шартномаи байналмилалӣ ҶТ яке аз санадҳои ҳуқуқии байналмилалӣ эътирофнамудаи Тоҷикистон, ки бо давлати хориҷӣ (давлатҳои хориҷӣ) ё созмони байналмилалӣ (созмонҳои байналмилалӣ) дар шакли хаттӣ ба имзо расонида шуда, бо ҳуқуқи байналмилалӣ танзим карда мешавад, сарфи назар аз он ки ин шартнома дар як ё якчанд ҳуҷжати бо ҳам алоқаманд оварда шудааст, инчунин новобаста ба номи мушаххаси он. Баръакси шартномаҳои байналмилалӣ категорияи «санадҳои ҳуқуқии байналмилалӣ» дорои хусусиятҳои умумӣ буда, аз ҷониби донишмандони ватанӣ амиқ омӯхта нашудааст. Меъёрҳои конституционӣ ҳамеша хусусияти ибтидоӣ доранд, аз ин рӯ, муайян кардани мазмуну моҳияти онҳо хело муҳим аст. Аз ин рӯ, баҳодиҳии дақиқ ба ҳар як унсури меъёри конституционӣ барои муайян намудани мазмун ва моҳияти категорияи «санадҳои ҳуқуқии байналмилалӣ» зарур мебошад.

Дар меъёрҳои муқарраршуда бояд се унсури зерин мавҷуд бошанд:

- ин санади муқаррарӣ, санади ҳуқуқии байналмилалӣ мебошад;
- онҳо бояд аз ҷониби ҶТ тасдиқ карда шаванд, яъне эътироф карда шаванд;
- онҳо бояд ҷузъи низоми ҳуқуқӣ бошанд.

Амалҳои ҳуқуқии байналмилалӣ ин се унсурро фаро мегиранд ва ҳатмӣ ҳастанд. Ба ҳулосае омадан мумкин аст, ки дар баъзе мавридҳо аз миёни ин се унсур яке аз онҳо вучуд надорад. Ин аз он шаҳодат медиҳад, ки тибқи мазмуни қ. 3 м. 10 Конститутсияи ҶТ танҳо шартномаҳои байналмилалӣ ҳамчун санади ҳуқуқии байналмилалӣ эътироф карда мешаванд. Зеро онҳо ба сифати сарчашмаҳои ҳуқуқи байналмилалӣ ворид мешаванд, ки дар натиҷа Тоҷикистон ҳуқуқи уҳдадориҳое дорад, ки ҷузъи низоми ҳуқуқӣ мебошанд ва ба рушди низоми ҳуқуқии ҶТ мусоидат мекунанд.

Дар баробари ин, зимни мулоҳиза доир ба ин мавзӯ бояд қайд кард, ки ҳангоми омӯзиши механизми амали шартномаҳои байналмилалӣ, ки ба сарчашмаҳои ҳуқуқи байналмилалӣ хусусӣ дар

ҶТ мансубанд, хусусияти онҳоро ба эътибор нагирифта мумкин нест. Албатта, эҷоди таахҳудоте ба мисли дигар шартномаҳои байналмилалӣ, махсусан, вақте сухан дар бораи шартномаҳои байналмилалӣ дорои хусусияти ҳуқуқии хусусӣ меравад, уҳдадориҳои субъектҳои ҳуқуқии байналмилалӣ, ки онҳоро бастаанд, онҳо дорои меъёрҳои ҳуқуқӣ буда, татбиқи онҳо дар ниҳояти қор дар соҳаи муносибатҳои байни шахсони воқеӣ (шаҳрвандон) ва шахсони ҳуқуқӣ таъмин карда мешавад. Дар робита ба ин, ба нуктаҳои зерин тавачҷуҳ кардан лозим аст: Якум, меъри конституционӣ оид ба мансубияти санадҳои ҳуқуқии байналмилалӣ, дар ин маврид шартномаҳои байналмилалӣ, ки Тоҷикистон онҳоро эътироф кардааст, на қонунҳои ҶТ, балки ба низоми ҳуқуқӣ, чунон ки қайд карда шуд, як хел нест. Сониян, мафҳуми «қисми таркибӣ»-и низоми ҳуқуқии ҶТ ҳамчун нишонаи сохтори он, ҳамкориҳои мутақобила бо дигар сохторҳои низом, таъсир расонидан ба онҳо ва дар навбати худ, таҳти таъсири онҳо қарор гирифта дар қор карда мешавад. Хусусиятҳои ин ҳамкорӣ бешубҳа ба тадқиқоти алоҳида ниёз дорад. Муҳим он аст, ки категорияи низоми ҳуқуқ як падидаи хеле мураккаби дастаҷамъӣ, бисёрҷанба буда, на бо низоми ҳуқуқ ва на бо низоми қонунгузорӣ мувофиқат намекунад, балки ҳам ин ва ҳам мафҳумҳои дигарро бо ҳам муттаҳид месозад.¹ Дар ин масъала мавқеи асоснокро С. С. Алексеев ишғол мекунад, ки дар низоми ҳуқуқӣ “унсурҳои асосие дорои аҳамияти конституционӣ”-ро дар бар мегирад - воқеан, ҳуқуқ, мафкураи ҳуқуқӣ ва амалияи ҳуқуқӣ, ки аз фаъолияти қонунгузорӣ ва татбиқи ҳуқуқ иборат буда, дар натиҷаи он охири низоми санадҳои меъриҳои ҳуқуқӣ ба вуҷуд меояд². Тавре ки мебинем, низоми ҳуқуқӣ ҳамчун категория бевосита ҳуқуқро ҳамчун маҷмӯи меъёрҳои ҳуқуқӣ ва шуури ҳуқуқӣ, инчунин онҳое, ки дар асоси меъёрҳои муносибатҳои ҳуқуқӣ ва раванди татбиқи ҳуқуқ ташаккул меёбанд, таҷассум мекунад. Мусаллам аст, ки матни Конституцияи ҶТ, агар истилоҳоти мавҷударо ба назар гирем, ба шарҳи васеи низоми ҳуқуқӣ асос ёфта, онро бо маҷмӯи меъёрҳои ҳуқуқӣ, яъне қонун маҳдуд накардааст. Мо чунин мешуморем, ки дар ин маврид дар бораи низоми ҳуқуқ ҳарф задан дурусттар аст. Чунки шохаҳои ҳуқуқ ва шохаҳои қонунгузорӣ аслан бояд ба ҳам мувофиқ бошанд. Охир, дар ҷудой аз низоми дахлдори қонунгузорӣ сохтани низоми ҳуқуқ низ беасос аст ва бидуни ба назар гирифтани низоми мавҷуда ташаккул додани шохаҳои қонунгузорӣ низ аз рӯи мантиқ нест.

Нуктаи дигар он аст, ки шартнома барои дар қаламрави ҶТ эътибори қонунӣ пайдо кардан ва аз ин рӯ, қобилияти танзими муносибатҳои

¹ Теория государства и права. Учебник для вузов. //Под. ред. Манова Г.Н.- М., БЕК, 1996.- С. 180.

² Алексеев С.С. Общая теория права: В 2-х т. Т.1.- М., Юрид. лит.-ра, 1981.- С. 315.

шаҳрвандӣ, он бояд, чун қоида, бо тартиби пешбиниамудаи қонун ҳамчун шартномаи байналмилалӣ ва санади меъёрии ҳуқуқӣ эътибор пайдо кунад. Ба ин муносибат диққати шуморо ба он чалб менамоем, ки мувофиқи талаботи б. 4-и м. 10-и Конститутсияи ҚТ, қонунҳо ва санадҳои ҳуқуқии байналмилалие, ки Тоҷикистон онҳоро эътироф кардааст, пас аз интишори расмӣ эътибор пайдо мекунад. Аз муқаррароти конститусионӣ маълум мешавад, ки дар қаламрави ҚТ танҳо пас аз интишори расмӣ қонунҳо ва санадҳои ҳуқуқии байналмилалӣ эътирофшуда эътибор пайдо мекунад.

Ҳамин тавр, шартномаҳои байналмилалӣ дар қаламрави давлат ба далели эътирофи уҳдадории меъёрҳои шартномаҳои байналмилалӣ татбиқ карда мешаванд. Азбаски меъёрҳои байналмилалӣ бар хилофи меъёрҳои дохилии давлат иродаи на танҳо ин давлатро ифода мекунад, балки дигар (дигарон) давлатҳое, ки дар таҳияи ин меъёр иштирок кардаанд ва ё баъди омода намудани он ба меъёри мазкур розигии худро баён карданд. Дар асоси он ду категорияро ҷудо кардан лозим аст, яқум, «қонуни давлат» - «маҷмӯи меъёрҳо ва санадҳои ҳуқуқие, ки ин давлат ва мақомоти ваколатдор онҳоро омода месозанд» ва «ҳуқуқи аз ҷониби давлат татбиқшаванда» - «маҷмӯи тамоми меъёрҳои ҳуқуқӣ», инчунин, санадҳои ҳуқуқии эътирофшудаи байналмилалӣ, ки метавонанд дар доираи салоҳияти давлати дахлдор амал намоянд. Бинобар ин, метавон чунин хулосабарорӣ намуд, ки категорияи «ҳуқуқи аз ҷониби давлат татбиқшаванда» аз мафҳуми «ҳуқуқи давлат» васеътар мебошад.

Адабиёт:

1. Алексеев С.С. Общая теория права: В 2-х т. Т.1. М., Юрид. лит-ра, 1981.
2. Вельяминов Г. М, Международные договоры в "международном частном праве" и его понятие // Государство и право - 2002 - № 8 - С. 187 - 191.
3. Гаврилов В.В. Теория трансформации и имплементации норм международного права в отечественной правовой доктрине. // Московский журнал международного права. - 2001. -№2.- С. 26 – 39.
4. Игнатенко Г.В. Международное право и внутригосударственные право: проблемы сопряженности и взаимодействия: сб. научных публикаций за сорок лет (1972-2011).- М., Норма: ИНФРА-М., 2012.- С. 442 – 454.
5. Искандаров З.Х. Применение международных правовых актов в уголовном процессе Республике Таджикистан.- Душанбе, 2011.
6. Кечекьян С.Ф О понятии источника права// Учен. зап МГУ. Труды юрид. ф-та. Вып. 116. Кн.2.-М., 1946 –С.203 - 216.
7. Общая теория права. Учебник для юридических вузов //Под. ред. А.С. Пиголкина.- М., 1995.

Холмуродзода Ф.Ш.

Фишурда

Заминаҳои ҳуқуқи эътирофи шартномаи байналмилалӣ ба сифати сарчашмаи ҳуқуқи байналмилалӣ хусусӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон

Дар илми ҳуқуқшиносии муосир мафҳуми дар умум эътирофшудаи сарчашмаҳои ҳуқуқ вучуд надорад. Дар ҳоле, ки фаҳмишҳои назариявии ин мафҳум вучуд доранд. Дар таърифи мафҳуми «сарчашмаи ҳуқуқ», инчунин равишҳои гуногун мавҷуданд. Маълум аст, ки ҳуқуқ танзимгари муносибатҳои ҷамъиятӣ мебошад. Категорияи «сарчашмаи ҳуқуқ», новобаста аз он, ки кадом низоми ҳуқуқ, хоҳ дохилӣ ва хоҳ байналмилалӣ мавриди баҳс қарор дорад, дар соҳаи ҳуқуқ мавқеи намоёнро ишғол мекунад. Калимаи «сарчашма» дар робита ба ҳуқуқ метавонад якчанд маъноҳои гуногун дошта бошад, аммо асосан он василаеро дар назар дорад, ки қонун мавҷудияти худро тавассути он оғоз мекунад.

Холмуродзода Ф.Ш.

Аннотация

Правовая основа признания международного договора в качестве источника международного частного права в Республике Таджикистан

В современной юриспруденции нет общепризнанной концепции источников права. Пока есть теоретические выводы в этой концепции. Также существуют разные подходы к определению «источника права». Понятно, что общественные отношения регулирует закон. Категория «источник права» занимает видное место в области права, независимо от того, какая правовая система, национальная или международная, является предметом спора. Слово «источник» может иметь несколько различных значений по отношению к праву, но, по сути, это средство, с которого закон начинает свое существование.

Holmurodzoda F.Sh.

The summary

Legal basis for the recognition of an international treaty as a source of private international law in the Republic of Tajikistan

In modern jurisprudence, there is no universally recognized concept of sources of law. While there are theoretical insights into this concept. There are also different approaches to the definition of “source of law”. It is clear that the law regulates public relations. The category of "source of law" occupies a prominent place in the field of law, regardless of which legal system, whether domestic or international, is in dispute. The word “source”, may have several different meanings in relation to law, but it is essentially a means by which the law begins its existence

IV. ҲУҚУҚИ МАЪМУРӢ, МУРОФИАИ МАЪМУРӢ
(ИХТИСОС: 12. 00. 14)
IV. АДМИНИСТРАТИВНОЕ ПРАВО, АДМИНИСТРАТИВНЫЙ
ПРОЦЕСС (СПЕЦИАЛЬНОСТЬ: 12. 00. 14)

Саидов Х.Х.*

**К ВОПРОСУ О КЛАССИФИКАЦИИ СУБЪЕКТОВ
ТАМОЖЕННОГО ПРАВА**

Калидвожаҳо: субъекти ҳуқуқи гумрукӣ, мақомоти гумрукӣ, шахсони воқеӣ, шахсони ҳуқуқӣ, брокери гумрукӣ, интиқолдиҳандаи гумрукӣ, Кодекси гумрукии Ҷумҳурии Тоҷикистон.

Ключевые слова: субъекты таможенного права, таможенный орган, физические лица, юридические лица, таможенный брокер, таможенный перевозчик, Таможенный кодекс Республики Таджикистан.

Keywords: subjects of customs law; customs authority, individuals and legal entities, customs broker, customs carrier, Customs Code of the Republic of Tajikistan.

Субъектом права в любой правовой отрасли принято считать носителями определенных прав и обязанностей, которыми он наделен государством для реализации своих жизненных потребностей. Совершенно очевидно, что юридическое качество, или свойство, быть субъектом права и правоотношений не возникает само по себе. Оно не составляет, по справедливому утверждению Г. Ф. Шершеневича, «естественного свойства человека, а есть создание объективного права».¹ Только законом может устанавливаться и признаваться то особое юридическое качество, или свойство, которое позволяет лицу или организации стать субъектом права. Поэтому, под субъектом таможенного права следует понимать лиц, которые наделяются государством способностью быть носителями юридических прав и обязанностей в сфере таможенного дела. Иначе говоря, субъектом таможенного права признается тот, кто наделяется правами и обязанности в таможенной сфере.

К субъектам таможенного права относятся таможенные органы, сотрудники и служащие таможенных органов, физические и юридические лица, государства и международные организации.

*Кандидат юридических наук, доцент, заведующий кафедрой международного права юридического факультета ТНУ.

¹ Шершеневич Г.Ф. Общая теория права.-М.,1995.-С.577.

Однако наукой таможенного права до сих пор не выработано единого подхода к классификации субъектов таможенного права. Так, И.Н.Косоренко подразделяет субъекты таможенных прав на две группы – таможенный орган и особые субъекты таможенных прав как декларант, таможенный брокер, таможенный перевозчик.

В то же время Х.А. Андриашина субъекты таможенного права делит на:

- 1) таможенные органы;
- 2) государственные служащие таможенных органов и служащие таможенных организаций;
- 3) юридические лица;
- 4) физические лица.¹

В то же время, по мнению А.Ф. Наздрачева, связи с прав и обязанностей в области таможенной деятельности субъекты таможенного права подразделяются на таможенные органы; государственные служащие таможенных органов и служащие таможенных органов; юридические и физические лица. Эти субъекты могут быть разделены на две большие группы: специальные и иные субъекты. Понятием специального субъекта таможенного права охватываются таможенные органы и государственные служащие таможенных органов. Понятием иные субъекты таможенного права охватываются «лица» двоякого рода: юридические лица-предприятия, учреждения и организации, и физические лица, вступающие в различные правоотношения с таможенными органами.²

Аналогичную позицию придерживаются такие ученые как И.В.Тимошенко,³ К.А.Бекашев, Е.Г. Моисеев.⁴

При этом К.А. Бекашев, Е.Г. Моисеев отождествляет субъекты таможенного права и субъекты таможенного правоотношения.

Между тем, С.В.Халипова подразделяет субъекты таможенного права на шесть групп:

- 1) таможенный орган и его должностные лица;
- 2) лица, которые занимаются перемещением товаров и транспортных средств из - за границы;
- 3) перевозчики;
- 4) лица, которые работают в сфере таможенной деятельности;
- 5) лица, которые влияют на официальное оформление и таможенного контроля;

¹ Андриашин Х.А., Свинухов В.Г., Балакин В.В. Таможенное право : учебник. -М., Магистр, 2008.- С. 15.

² Таможенное право: Учебник // Отв. ред. д-р юрид. наук. профессор А.Ф. Ноздрачев. -М., Юристъ, 1998 -С. 54.

³Таможенное право России: учебник для вузов . -Ростов н/Д.- изд.-во «Феникс», 2008. -С. 67-68.

⁴ Бекашев К.А., Моисеев Е.Г. Таможенное право: учеб.-М., Проспект, 2007. -С. 38.

б) другие лица, которые дополнительно являются участником таможенных отношений.

Несколько иную позицию в этом отношении занимает Д.В. Чухвичева, который выделяет субъекты таможенных прав на три группы:

- 1) общие субъекты, физические и юридические лица;
- 2) особые субъекты - таможенный орган, государственные служащие и работники таможенного органа;
- 3) другие субъекты таможенных прав – международные организации, которые осуществляют деятельность в сфере таможенной деятельности.¹

В учебнике по «Таможенному праву», под редакцией М.М. Рассолова и Н. Д. Эриашвили субъекты таможенных прав подразделяются на две группы:

- 1) субъекты с государственно-властными полномочиями;
- 2) субъекты, не имеющие государственно-властных полномочий.

Первая группа субъектов таможенных прав может быть подразделена на две подгруппы:

- 1) система таможенных органов;
- 2) иные государственные органы, не входящие в систему таможенных органов, уполномоченные осуществлять некоторые функции таможенных органов.

Вторая группа субъектов охватывает всех субъектов таможенного права, которые участвуют в таможенных отношениях в качестве подчиненной стороны, и круг их достаточно широк. Данная группа субъектов делится на две части:

- 1) российские лица;
- 2) иностранные лица.²

Б. Н. Габричидзе назвав субъекты таможенного права категорией «феноменами», ограничился их простым перечислением, с указанием, что таможенные органы являются «ведущим видом субъекта таможенного права».³

А. Н. Козирин, обосновывая разделения субъекты таможенного права на две группы лица (индивид) и организация (коллективные субъекты), отметил, что индивидуальными субъектами охватывает граждане РФ, иностранные граждане и лица без гражданства. При этом к числу организаций, участвующих в таможенных отношениях, относятся:

- таможенные органы;

¹ Чухвичев Д.В. Таможенное право: Учебное пособие. -М.: ЮНИТИ-ДАНА, 2006.- С. 38-39.

² Таможенное право: Учебник для вузов// Под. ред.М.М. Рассолова, Н.Д. Эриашвили. -2 изд., перераб. и доп. -М., ЮНИТИ-ДАНА, 2005. -С. 45.

³ Габричидзе Б.Н., Чернявский А.Г. Таможенное право: Учебник.5-е изд., перераб. и доп. - М., 2004.- С. 169.

- отечественные и находящиеся (временно или постоянно) на территории России иностранные организации всех форм собственности;

- различные отечественные и иностранные общественно-политические, культурные, научно-исследовательские, спортивные, религиозные и иные организации в связи с осуществлением своей деятельности на международной арене и т.д.

Мы согласны с тем, что с учетом правоспособности субъекты таможенного права в принципе могут быть разделены на две группы: специальные субъекты и иные субъекты таможенного права. Поскольку субъектом права в любой правовой отрасли принято считать возможность быть носителями определенных прав и обязанностей, то есть правосубъектность, поэтому полагаем, что при классификации субъектов таможенного права следует учитывать их особенности. В данном случае следует иметь в виду, что субъектами таможенных правоотношений могут быть физические и юридические лица, которые:

1) пересекают таможенную границу;

2) перемещают или намереваются перемещать через таможенную границу товары и транспортные средства.

В связи с этим, на наш взгляд следует пересмотреть субъекты таможенного права. Это обусловлено тем, что единственной универсальной характеристики субъектов таможенного права не существует, и это отразилось в таможенном законодательстве *РТ*.

Так, в Таможенном кодексе (ТК) *РТ* нет отдельной главы, посвященной субъектам таможенного права, где бы последовательно рассматривался перечень указанных лиц. Иначе говоря, они разбросаны по всему *ТК РТ*. Например, в главе 10 *ТК РТ*: «Основные понятия» термины: «перевозчик», «таможенный брокер», «декларант», «уполномоченный орган по вопросам таможенного дела», «таможенный орган», «заинтересованные лица», «иностранные лица», «отечественные лица», «отечественные юридические лица», «экспедитор» рассматриваются как субъекты таможенного права. Перечень таких субъектов в *ТК РТ* определяется следующим образом: «лица, осуществляющие деятельность в области таможенного дела» (ст.18,19), «таможенный орган и его должностные лица» (ст. 47,57), «присутствие заинтересованных лиц и их представителей при производстве таможенного оформления» (ст.64), «перевозчик и экспедитор» (ст.88,90), «таможенный перевозчик» (ст. 93-98), «владельцы складов временного хранения» (ст.108,112,113), «декларант» (ст.126-127), «таможенный брокер» (ст.139-148), «владелец таможенного склада» (ст. 226-233), «владельцы магазинов беспошлинной торговли» (ст. 260-263), «владелец свободного склада» (ст. 279-285), «перемещение товаров физическими лицами» (гл. 37), «перемещение товаров отдельными категориями иностранных лиц» (гл.39), «эксперт» (ст.422), «таможенные органы» (гл.59) и др.

Действительно, обширный список субъектов таможенного права в *ТК РТ* свидетельствует о том, что законодатель не оставил без должного

внимания правосубъектных лиц, внешнеэкономической деятельности и их правовое регулирование. Однако, четкое определение правового статуса этих лиц является гарантией более устойчивого и адресного регулирования. Абстрактные и наиболее общие формулировки обуславливают некоторые сложности в правоприменительной практике таможенных и судебных органов.

Учитывая это, считаем целесообразно объединить все субъекты таможенного права в одной главе ТК РТ, что соответствовало бы нормотворческим требованиям и юридической технике.

Литература:

1. Хасанов, К.Х. Таможня Республики Таджикистан: создание и становление. - Душанбе, 1998. – 191с.
2. Таможенное право: учебник для вузов // Под ред. Х.А. Андриашина. – М.:Юстицинформ, 2006.- 264 с.
3. Таможенное право // Под ред. проф. Б.Н. Габричидзе. - М., 1995.- 130 с.
4. Шершеневич Г.Ф. Общая теория права.-М.,1995.- 577с.
5. Андриашин Х.А., Свинухов В.Г., Балакин В.В. Таможенное право: учебник. -М., Магистр, 2008 . – 367 с.
6. Таможенное право: Учебник // Отв. ред. д-р юрид. наук., профессор А.Ф. Ноздрачев. -М., 1998, Юристь, 1998.– 664 с.

Саидов Х.Х.

Фишурда

Масъалаҳои таснифи субъектҳои ҳуқуқи гумрукӣ

Дар мақолаи мазкур дар асоси омӯзиши маъхазҳои илмӣ субъектҳои ҳуқуқи гумрукӣ мавриди таснифот ва таҳлил қарор дода шудааст. Дар ин ҳошия муаллиф дар асоси таҳлилу баррасӣ тақлифоту пешниҳодҳоро ҷиҳати тақмили қонунгузорию гумрукию Ҷумҳурии Тоҷикистон пешниҳод менамояд.

Саидов Х.Х.

Аннотация

К вопросу о классификации субъектов таможенного права

В данной статье на основе анализа научной литературе раскрывает виды субъектов таможенного права. В результате проведенного анализа автор делает выводы и предложение по совершенствованию таможенного законодательства Республики Таджикистан.

The summary

To the question about the classification of customs law subjects

This article, based on the analysis of scientific literature, reveals the types of subjects of customs law. As a result of the analysis, the author draws conclusions and proposals for improving the customs legislation of the Republic of Tajikistan.

Раҷабзода Х. Р.*

**ТАШАККУЛ ВА ИНКИШОФИ МАҚОМОТИ АНДОЗ
ДАР ТОҶИКИСТОН**

Калидвожаҳо: мақомоти андоз, нозироти андоз, хадамоти андоз, ҷумҳуриҳои иттифоқӣ, даромадҳои давлатӣ, сохтори мақомоти андоз, Кодекси андози Ҷумҳурии Тоҷикистон, санадҳои меъёрии ҳуқуқӣ, сиёсати андоз, ҚШС Тоҷикистон.

Ключевые слова: налоговых органов, налоговая инспекция, налоговая служба, союзных республик, государственных доходов, структура налоговых органов, Налоговый кодекс Республики Таджикистан, нормативно-правовые акты, налоговая политика, Таджикской ССР.

Keywords: tax authorities, tax inspection, tax service, union republics, state revenues, structure of tax authorities, Tax Code of the Republic of Tajikistan, regulations, tax policy, Tajik SSR.

Дар замони шӯравӣ, ки ба он понздаҳ ҷумҳурӣ, аз ҷумла ҚШС Тоҷикистон шомил буданд, андозҳо аз ҷониби мақомоти гуногун ҷамъоварӣ мешуданд. Дар ибтидои солҳои 30-юми асри гузашта – Комиссариатҳои халқии озӯқаворӣ, молия, меҳнат ва диг. Дар марҳилаи сиёсати нави иқтисодӣ – дар доираи раёсати андозҳо ва даромадҳои давлатии Комиссариати халқии молия, дар маҳалҳо бошад, - нозирони молиявӣ, ёрдамчиёни онҳо ва агентҳои молия муттамарказ гардонидани шуда буд.

Дар соли 1930 дастгоҳи андозии Комиссариати халқии молияи ИҶШС зиёда аз 17 ҳазор нафарро ташкил меод. Нисфи онҳо дар мақомоти молия кор мекарданд, боқимонда бошад, ба дастгоҳи назорати андозии беруна дохил мешуданд. Бо дар назардошти он ки то ин давра

*Унвонҷӯи кафедраи ҳуқуқи конститусионии факултети ҳуқуқшиносии Донишгоҳи миллии Тоҷикистон, ассистенти кафедраи ҳуқуқи соҳибкорӣ ва тичорати ҳамин факултет.

унсурҳои капиталистӣ ҳам дар шаҳрҳо ва ҳам дар деҳаҳо аз байн бурда шуда буданд, ислоҳоти андозии соли 1930, инчунин дар ташкили дастгоҳи андозӣ тағйирот ворид намуда буд. Зинаи асосии низом нозироти андоз – воҳиди сохтори шуъбаҳои молияи ноҳиявӣ ва шаҳрӣ гардид. Ба зинаҳои роҳбарикунанда ва назораткунанда - шуъбаҳои молияи мақомоти андозии минтақавӣ, вилоятӣ ва шаҳрӣ (бо тақсимои ноҳиявӣ), раёсатҳои андозҳо ва пардохтҳои комиссариатҳои халқии молияи ҷумҳуриҳои иттиҳод ва Комиссариати халқии молияи ИҶШС мансуб буданд¹.

Соли 1959 дар сохтори мақомоти андозии ИҶШС тағйироти навбатӣ ба амал омад. Раёсатҳои андозҳо ва пардохтҳо, шуъбаҳо ва нозиротҳои андозӣ мутаносибан ба раёсатҳо, шуъбаҳо ва нозироти даромадҳои давлатӣ тағйироти ном карда буданд². Функсияҳои онҳо қариб ки тағйир наёфтанд. Мақомоти андозии ИҶШС тамоми корҳоро оид ба ҷамъоварии андозҳо аз аҳолии амалӣ менамуд. Аз соли 1956 ба функсияи нозироти андоз, инчунин ташкили таъмини ҳатмии давлат бо маҳсулоти хоҷагии қишлоқ дохил мешуд. Дар соли 1959 нозироти андоз бо нозирот оид ба даромадҳои давлатӣ муттаҳид карда шуд.

Пас аз муттаҳид гардидани нозироти андоз бо нозирот оид ба даромадҳои давлатӣ, қитъаҳои андозбандӣ воҳидҳои ҳудудии андозӣ ном бурда мешуданд, функсияҳои нозирони андозиро бошад, нозирон оид ба даромадҳои давлатӣ иҷро менамуданд. Раёсати даромадҳои давлатии Вазорати молияи ИҶШС:

- банақшагирии воридоти андозҳо ва дигар даромадҳоро дар маҷмӯъ аз рӯи Иттиҳод ва аз рӯи ҷумҳуриҳои иттиҳод идома меод;

- иҷрои нақшаи воридоти пардохтҳо ба бучети давлатиро назорат мекард;

- лоиҳаҳои меъёрҳои андоз аз гардиши молҳои саноатӣ ва хӯроквориро таҳия менамуд;

- ревизия, санҷиш ва таҳқиқи фаъолиятро аз рӯи даромадҳои давлатӣ дар вазоратҳои молияи ҷумҳуриҳои иттиҳод, инчунин дар мақомоти маҳаллии молия мегузаронид;

- дигар корҳоро амалӣ менамуд, ки қонунгузори молиявӣ муқаррар карда буд.

Дар ҷумҳуриҳои иттиҳод функсияҳои ба ин монанд аз тарафи Раёсати даромадҳои давлатии Вазорати молияи ҷумҳурии иттиҳод анҷом дода мешуданд. Дар минтақаҳо, вилоятҳо, вилоятҳои мухтор

¹Яшкова Н. В. История создания налоговых органов. Российский университет транспорта, Нижегородский инженерно-экономический университет. Том:1, №77, 2018. –С. 226-230 <https://elibrary.ru/item.asp?id=32333597>

²Хаитов С. П. Становления и развитие налогового законодательства в Таджикистане (вторая половина XIX - начало XX вв.). – Душанбе: «Ирфон», 2012. –С. 76.

ҷумхуриҳои мухтор ва минтақаҳо шуъбаҳои даромадҳои давлатӣ ташкил шуда буданд.

Ба зиммаи кормандони нозироти даромадҳои давлатии ноҳиявӣ (шаҳрӣ) назорати доимӣ аз болои воридшавии пардохтҳо ба буҷет аз тарафи корхонаҳо ва ташкилотҳо; гузаронидани санҷишҳои ҳуҷҷатӣ аз рӯи ҳисоботи воридшуда, ҳуҷҷатҳои аввалияи муҳосибӣ вогузор гардида буд. Нозирон ва иқтисодчиён доир ба таъмини иҷрои саривақтии нақшаҳои ҷамъоварии пардохтҳо ба буҷет пешниҳодҳо таҳия менамуданд; сарчашмаҳои иловагии даромадҳоро ҷустуҷӯ мекарданд, баҳисобгирии корхона ва ташкилотҳоеро пеш мебарданд, ки уҳдадори анҷом додани пардохт ба буҷетро ба зимма доштанд, дигар функцияҳои назоратиро иҷро менамуданд. Дуршавӣ аз намунаи фармонравоию маъмурии инкишофи иқтисодӣ ва гузаштан ба иқтисодиёти бозоргонӣ на танҳо дар қонунгузорию андоз тағйиротҳои қатъиро талаб менамуд, балки зарурати азнавташкилдихии мақомоти андоз ба миён омада буд.

Дар солҳои 80-ум асри гузашта, самти ислоҳоти иқтисодӣ дар ваҷҳномаҳои соҳаи фаъолият барои ташаббуси хусусӣ ифода меёфт. Дар асоси Қонун «Дар бораи фаъолияти меҳнатии инфиродии шаҳрвандони ИҶШС», ки 19 – уми ноябри соли 1986 қабул ва аз 1 майи соли 1987 мавриди амал қарор гирифта буд, фаъолияти хусусӣ аз рӯи зиёда аз 30 намуди молу хизматрасонӣ қонунӣ гардонид шуд. Шахсоне, ки хоҳиши кушодани қори худро доштанд, бояд ба қайд гирифта мешуданд ва даромадҳои онҳо таҳти андозбандӣ, (ки то 26 майи соли 1988 65% даромадро ташкил мекард), қарор мегирифт. Тибқи маълумотҳои омории соли 1991, зиёда аз 7 млн. шаҳрвандон (5% аҳолии фаъол) дар бахши кооперативии бо шиддат рушдкунанда машғул буданд. Ғайр аз он, тахминан 1 млн. одам барои машғул шудан ба фаъолияти меҳнатии инфиродӣ патент ё иҷозатнома гирифтанд.

Сар қарда аз охири соли 1990 тағйиротҳои сиёсӣ якбора шиддат гирифтанд. Чунин тағйирот то тирамоҳи соли 1990 бахшҳои зиёди ҳаёти сиёсӣ, шахсони дар он фаъолиятдошта, сохторҳо ва институтҳо, муносибатҳои байниҳамдигарии давлат ва шаҳрвандонро фаро гирифта буд.¹

Бо гузаштан ба иқтисоди бозоргонӣ, дар ИҶШС зарурати азнавташкилдихии мақомоти андоз ба миён омад. Мутобиқи Қарори Шӯрои Вазирони ИҶШС аз 24 – уми январӣ соли 1990, таҳти №76 «Дар бораи Хадамоти давлатии андоз», Хадамоти андоз таъсис дода шуд. То ин замон функцияҳои онро мақомоти молияе иҷро менамуд, ки айни замон ба зиммаи он масъалаҳои банақшагирии ва иҷрои буҷет вогузор гардидааст. Дар як вақт нозироти давлатии андози хадамоти андози Вазоратҳои молияи ҷумхуриҳои иттиҳод ва мухтор ва сохторҳои ба ин монанд дар назди дастгоҳҳои молияи вилоятӣ, минтақавӣ, шаҳрӣ ва ноҳиявӣ таъсис

¹Верт Никола. История Советского государства. 1900-1991. [https:// history. wikireading. ru/159114](https://history.wikireading.ru/159114).

дода мешуданд. Дар давоми солҳои 1991-1992 чараҳои ташкили низоми ягонаи мутамарказонидашудаи мақомоти андози Ҷумҳурии Тоҷикистон ба поён расид.

21 – уми майи соли 1990 аз тарафи Шӯрои Олии ИҷШС Қонуни ИҷШС «Дар бораи ҳуқуқҳо, уҳдадорихо ва масъулияти нозиротҳои давлатии андоз» ва қарор дар бораи тартиби мавриди амал қарор додани он қабул шуд. Амали Қонуни мазкур нисбати нозироти давлатии андоз паҳн мегардид. Мақомоти молияе, ки ба иҷрои функсияҳо оид ба назорати риояи қонунгузории андоз, дурустии ҳисоб, пардохти пурра ва саривақтии андозҳо ва дигар пардохтҳо ба буҷет то таъсиси нозироти давлатии андоз дар ҳудуди онҳо ва мутобиқ намудани қонунгузорӣ ба қонуни мазкур идома медиханд, қонунгузории қаблиро оид ба ҳуқуқҳои онҳо дар қисмате, ки ба қонуни ишорашуда муҳолифат наменамояд, амалӣ мекарданд.

Қонуни мазкур ҳуқуқҳо, уҳдадорихо ва масъулияти нозироти давлатии андозро ҳангоми аз тарафи онҳо рӯёнидани андозҳо ва дигар пардохтҳои ҳатмӣ ба буҷет, инчунин амалӣ гардидани назорат аз болои дурустии ҳисоб қардан ва супоридани ин пардохтҳо ва риояи қонунгузории андоз муайян менамуд.

Ташкил шудани Хадамоти давлатии андози ҶШС Тоҷикистон дар ҳайати мақомоти марказии идоракунии давлатӣ дар соли 1991 ба инкишофи муносибатҳои молиявӣ ва ташаккули низоми андозӣ дар Тоҷикистон алоқамандӣ дошт. Хадамоти давлатии андози ҷумҳурӣ тадричан ҳамчун низоми ягонаи марказонидашудаи мақомоти нозиротӣ баромад мекард, ки ба низоми мақомоти марказии идоракунии давлатӣ дохил гардида ва нисбати дурустии ҳисоб, пардохти пурра ва саривақтии андозҳо ва дигар пардохтҳои андозӣ назорат мекард.

Мутобиқи Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон (ҶТ) аз 14 – уми марти соли 1992, таҳти №590 «Дар бораи мақомоти давлатии андози Ҷумҳурии Тоҷикистон» вазъи ҳуқуқии хадамот ҳамчун воҳиди сохтори мустақили назди Вазорати молияи ҶТ муайян карда шуда буд.

Қонуни зикршуда дар ташаккул ва амалисозии низоми нави андозӣ нақши калонро бозидааст, ки дар он вазъи ҳуқуқӣ, мақом, вазифаҳо ва функсияҳои мақомоти андози ҷумҳурӣ муайян шуда буд. Дар ин давра аҳамиятнокии мақомоти андоз дар он ифода меёфт, ки мақомоти андоз бевосита ба Президенти ҶТ (аз ноябри соли 1992 – ба Шӯрои Олии ҶТ) тобеъ буданд.

Мутобиқи м. 7 Қонуни мазкур мақомоти андоз уҳдадор буд:

- 1) дар амалисозии сиёсати андоз иштирок намояд;
- 2) Конститутсияи ҶТ ва дигар қонунгузории ҶТ – ро риоя кунад;
- 3) ба ҳисобгирии андозсупорандагон ва объектҳои андозбандӣ, пешбурди назорати дурустии ҳисоб ва пардохти андозҳо ба буҷет ва фондҳои ғайрибуҷетиро таъмин намояд;
- 4) нисбати риояи интизоми нархҳо ва тарофаҳо назорат намояд;

5) муҷозотҳои молиявӣ ва маъмурӣ, ки қонунгузори молиявӣ пешбинӣ намудааст, татбиқ намояд;

6) бақайдгирӣ, баҳодихӣ ва фурӯши молу мулки бесоҳиби мусодирашуда, молу мулки тибқи мерос (васият) ба давлат гузашташуда ва ганчинахоро таъмин намояд;

7) сирри тичоратиро махфӣ нигоҳ дорад;

8) фармоишҳо, додани шарҳу тавзеҳот аз рӯи масъалаҳои андоз таҳия ва қабул намояд;

9) арзу шикоятҳоро қабул ва баррасӣ намояд.

Сарраёсати давлатии андоз дар худ раёсатҳои давлатии андози ВМКБ, вилоятҳо ва ш. Душанбе, нозироти андози шаҳрҳо ва ноҳияҳоро дар бар мегирад.

Мақомоти андоз дорои ҳуқуқҳои зиёд гардида буданд, алалхусус, манъ кардани амалиёт аз рӯи ҳисоббаробаркуниҳо ва дигар суратҳисобҳо дар бонкҳо, кашида гирифтани ҳуҷҷатҳое, ки дар хусуси пинҳонкунӣ ё кам нишон додани андозҳо (даромадҳо) шаҳодат медиҳанд, ба роҳ мондани тафтиши ҳуҷҷатгузорӣ ва ғайра.

Дар шароитҳои таварруми баланд андозаи муҷозотҳои молиявӣ, ки нисбати вайронкунадагони қонунгузори андоз татбиқ мегардиданд, хело гарон буданд. Бахусус, мақомоти андоз ҳуқуқи ба андозаи ду баробар ситонидани маблағи андози даромади пинҳоншуда ё ин ки маблағи андоз ё дигар пардохти ҳатмӣ барои объекти андозбандии пинҳонкарда ё баҳисобнагирифта ва дар сурати такроран содир намудани чунин ҳуқуқвайронкунӣ дар давоми 12 моҳ пас аз татбиқи санксияи молиявӣ бошад, - ба андозаи се баробарро доштанд. Дар сурати мавҷуд набудани пешбурди баҳисобгирии муҳосибӣ ё вайрон кардани тартиби муқарраршудаи пешбурди баҳисобгирии муҳосибӣ, пешниҳод накардани ҳисоботи андоз, пешниҳод накардан ё сари вақт пешниҳод накардани ҳуҷҷатҳои пардохтӣ аз рӯи пардохти андозҳо дар бонкҳо – ба андозаи 10 % маблағи андоз ё дигар пардохти ҳатмии таҳти пардохт қарордошта ҷарима рӯёнида мешуд. Андозаи пеня ба миқдори 0,5% аз маблағи пардохтнашудаи андоз барои ҳар як рӯзи батаъхиргузори пардохт муқаррар шуда буд.

Илова ба муҷозотҳои молиявӣ, тибқи тартиби муқаррарнамудаи қонунгузорӣ барои вайрон кардани қонунгузори андоз, инчунин муҷозотҳои маъмурӣ ва ҷиноятӣ татбиқ карда мешуданд.

Дар асоси Қонуни ҚТ «Дар бораи мақомоти давлатии андози Ҷумҳурии Тоҷикистон» ва бо мақсади пурзӯр намудани ҳимояи иҷтимоии кормандони мақомоти давлатии андоз Қарори Шӯрои Вазирони ҚТ «Дар бораи суғуртаи ҳатмии шахсии кормандони мақомоти давлатии андози Ҷумҳурии Тоҷикистон» қабул гардид, ки барои ҳифзи иҷтимоии кормандони ин мақомот зарур буд.

Марҳилаи ташаккули асосҳои низоми андозӣ бо қабули Қонуни ҚТ аз 20 - уми июли соли 1994, таҳти №977 «Дар бораи асосҳои низоми андозӣ» ба поён расид.

Дар хусуси муҳимияти низоми андозӣ барои иқтисодиёти миллӣ он ҳолат шаҳодат медиҳад, ки ин масъала дар м. 45 Конституцияи ҚТ аз 6 - уми ноябри соли 1994 инъикос ёфтааст. Дар он хусусиятҳои умумии низоми андозӣ ва вазифаҳои (ухдадорихои) андозсупорандагон қайд гардидаанд. Алаҳусус, дар Конституция қайд мегардад, ки лоиҳаи қонун дар бораи бучет, оид ба муқаррар кардан ва бекор кардани андозҳо аз ҷониби Ҳукумати ҚТ ба Маҷлиси намояндагони Маҷлиси Олии ҚТ пешниҳод мешавад (қ.2 м. 59).

Маҷлиси маҳаллии вакилони халқ бучети маҳал ва ҳисоботи иҷроӣ онро тасдиқ мекунад, роҳҳои инкишофи иқтисодиву иҷтимоии маҳалро муайян менамояд, андоз ва пардохти маҳаллиро мувофиқи қонун муқаррар мекунад, дар доираи қонун тарзи идора ва ихтиёрдории молиявии коммуналро муайян менамояд ва ваколатҳои дигарро амалӣ месозад, ки Конституция ва қонунҳо муайян кардаанд (қ.2 м.77). Супоридани андоз ва пардохтҳо, ки қонун муайян кардааст, ҳатмист (қ.1 м. 45).

Қонуни ҚТ «Дар бораи асосҳои низоми андозӣ», ки 20 – уми июли соли 1994 қабул гардида буд, барои ташаккули низоми андозии муосири ҷумҳурӣ замина гузошт.

Қонуни ҚТ «Дар бораи асосҳои низоми андозӣ» принципҳои умумии ташаккули низоми андозӣ дар ҚТ, номгуӣ андозҳо, пардохтҳо, бочҳо ва дигар пардохтҳои ситонидашаванда, пардохткунандагони онҳо, ҳуқуқҳо, ухдадорихо ва масъулияти андозсупорандагон ва мақомоти андозро муқаррар намуд.

Моддаи 14 Қонуни ҚТ «Дар бораи асосҳои низоми андозӣ» ҳуқуқҳо ва масъулияти мақомоти давлатии андоз ва шахсони мансабдори онҳоро муайян мекард. Ҳуқуқҳо ва масъулияти мақомоти давлатии андоз ва шахсони мансабдори онҳо, инчунин бо Қонуни ҚТ «Дар бораи мақомоти давлатии андозии Ҷумҳурии Тоҷикистон» ва дигар санадҳои меъёрии ҳуқуқӣ муқаррар карда шуданд.

Мутобиқи м. 16 Қонуни ҚТ «Дар бораи асосҳои низоми андозӣ» мақомоти андоз ва кормандони онҳо барои иҷроӣ вазифаҳои худ мутобиқи Қонуни ҚТ «Дар бораи мақомоти давлатии андозии Ҷумҳурии Тоҷикистон» масъулият доранд.

Мақомоти андоз ҳар моҳ ба мақомоти молия дар хусуси маблағҳои андоз ва дигар пардохтҳои воқеан ба бучети давлатӣ воридгардида маълумот пешниҳод менамояд.

Мақомоти андоз дар якҷоягӣ бо мақомоти молия нисбати иҷроӣ қисми даромади бучети давлатӣ назорат мебарад.

Мутобиқи қ. 1 м. 23 Қонуни ҚТ «Дар бораи асосҳои низоми андозӣ» назорати дурустӣ ва ҷамъоварии саривақтии андозҳо ба бучети давлатӣ аз ҷониби мақомоти давлатии андозии ҷои истиқомати (бақайдгирии) андозсупоранда ё ҷойи фаъолияти он, ки даромад меорад, мутобиқи Қонуни ҚТ «Дар бораи мақомоти давлатии андозии Ҷумҳурии Тоҷикистон» анҷом дода мешуд.

Тибқи қ. 2 м. 23 Қонуни ҚТ «Дар бораи асосҳои низоми андозӣ» муҳлати даъво аз рӯи иддаохо доир ба ситонидани пардохтҳои андозӣ ва дигар пардохтҳо ба бучети давлатӣ барои шахсони ҳуқуқӣ 4 сол ва барои шахсони воқеӣ – 2 солро ташкил меод.

Муҳлати даъво оид ба баргардонидани (баҳисоб гирифтани) маблағи андозҳо ва дигар пардохтҳои барзиёд пардохтгардида ё нодуруст воридшуда барои шахсони ҳуқуқӣ 1 сол ва барои шахсони воқеӣ 2 сол аз рӯзи ба бучет ва фонди давлатии ғайрибучетӣ ворид гардидани ин маблағҳо муқаррар карда мешавад, агар дар қонунгузори ҚТ тартиби дигар пешбинӣ нашуда бошад.

Мутобиқи қ. 3 м. 23 Қонуни ҚТ «Дар бораи асосҳои низоми андозӣ» батаъхиргузорӣ ва дароз кардани муҳлати пардохтҳо аз рӯи андозҳо ба бучети ҷумҳуриявӣ аз тарафи Вазорати молия ва аз рӯи пардохти андозҳо ба дигар бучетҳо – аз тарафи мақомоти дахлдори молия бо тартиби пешбиниамудаи қонунгузорӣ, бо хабардор кардани мақомоти андоз дар хусуси қарори қабулшуда дар муҳлати 10 рӯз пешниҳод карда мешуданд.

Батаъхиргузорӣ ва муҳлатдиҳӣ аз рӯи пардохтҳо ба бучет, ки ба санксияҳои молиявӣ алоқаманд мебошанд, аз тарафи мақомоти андози таъинкардаи санксияҳои молиявӣ пешниҳод карда мешавад.

Батаъхиргузорӣ ва муҳлатдиҳии пардохти санксияҳои молиявии барои вайрон кардани қонунгузори андози ҚТ таъиншуда дар ҳолатҳои пешниҳод мешавад, ки татбиқи ин санксияҳо ба қатъ гардидани фаъолияти минбаъдаи истеҳсолии андозсупоранда оварда метавонад.

Пешниҳоди таъхир ва муҳлатдиҳӣ дар анҷом додани пардохтҳо ба бучет аз тарафи мақомоти молия дар доираи соли ҷорӣ ва ба муҳлати на зиёда аз шаш моҳ амалӣ карда мешавад.

Дар асоси қ. 1 м. 24 Қонуни ҚТ «Дар бораи асосҳои низоми андозӣ», аз тарафи Сарраёсати давлатии андоз дар мувофиқа бо Вазорати молия доир ба татбиқи қонунгузорӣ оид ба андозҳо дастурамалҳо ва дастурҳои методӣ бароварда мешуданд.

Тибқи ин меъёрҳо, дастурамалҳо ва дастурҳои методии аз тарафи Сарраёсати давлатии андоз дар мувофиқа бо Вазорати молия баровардашуда, қонунҳои ҚТ-ро нисбат ба мазмуни аслии онҳо маҳдудтар ё ин ки васеътар тафсир карда ё ба онҳо муҳолифат карда наметавонист.

Дастурамалҳое, ки хусусияти меъёрӣ доштанд, бояд дар давоми 45 рӯз аз лаҳзаи қабулашон интишор мегардиданд.

Бо мақсади мустаҳкам намудани сохтори назорати андоз Фармони Президенти ҚТ аз 4 - уми майи соли 1995, таҳти №221 «Дар бораи таъсиси Кумитаи андози назди Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон» қабул гардид. Яъне мақоми мақомоти андоз баланд бардошта шуд.

Барои таъмини қудрат ва ҳимояи ҳуқуқи мақомоти андоз мутобиқи Фармони Президенти кишвар аз 4 - уми майи соли 1995, таҳти №222 «Дар бораи полиси андоз», дар сохтори Кумитаи андоз воҳиди мусаллаҳи махсусгардонидашудаи ҷамъоварии андоз таъсис дода шуд.

Таҳрири нави Қонуни ҚТ «Дар бораи мақомоти давлатии андози Ҷумҳурии Тоҷикистон» аз 1 – уми феввали соли 1996, таҳти №235, ҳуқуқ ва уҳдадорихои қаблиро доир ба ҷамъоварии андозҳо нигоҳ дошта, барои мақомоти андоз вазифаҳо, уҳдадорихо ва ваколатҳои нава муқаррар намуд. Ҷунонҷӣ, м. 13 Қонуни мазкур ба сифати яке аз мақсадҳои асосии полиси андози наваҷис – воҳиди таъиноти махсуси мақомоти андоз – химояи ҳуқуқҳои мақомоти андоз, пешгирии ҷиноятҳои андозӣ бо мақсади баланд бардоштани самаранокии андозбандӣ ва таъмини воридшавии андозҳоро муқаррар карда шуд.

Дар як вақт ба қонунгузории маъмурӣ тағйиру иловаҳо ворид карда шуд, ки тибқи онҳо, илова ба муҷозотҳои андозӣ, ҳангоми вайронгардидани қонунгузории андоз, мақомоти андоз барои ба ҷавобгариӣ саҳттари маъмурӣ ҷалб намудани ҳуқуқвайронкунандагон ҳуқуқ пайдо намуданд. Мақомоти полиси андоз ба салоҳияти пешбурди тафтиши пешакиро аз рӯи ҷиноятҳои андозӣ соҳиб шуданд, ки ин бо тағйиру иловаҳо ба Кодекси ҷиноятӣ, Кодекси муруфиавии ҷиноятӣ ва Қонун дар бораи фаъолияти оперативӣ-ҷустуҷӯӣ муқаррар карда шуд.

Барои таъмин намудани фаъолияти мақомоти андоз бо мутахассисони баландхаттисос, азнавтэйрқунӣ ва баланд бардоштани ихтисоси кадрҳои андоз моҳи июли соли 1996 Донишкадаи андоз ва ҳуқуқи назди Қумитаи андози ҚТ (айни замон Донишгоҳи молия ва иқтисоди Тоҷикистон) таъсис дода шуд.

Соли 1997 фонди инкишоф ва ҳавасмандгардонии мақомоти андоз, ки қаблан амал мекард, барҳам дода шуд. Барои ҳавасмандгардонии мақомоти андоз бо Қарори Ҳукумати ҚТ аз 20 - уми ноябри соли 1997, таҳти №507 «Дар бораи тартиби маблағгузории мақомоти андози Ҷумҳурии Тоҷикистон» ҳаҷми маблағгузории мақомоти андоз (аз ҷумла воҳиди полиси андоз) ба андозаи 3% аз маблағи андозҳои воқеан ба бучет воридгардида ва дигар даромадҳои давлатӣ муайян карда шуд.

Ҷунин наздикшавии манфиатҳои иқтисодии давлат ва ҷамъкунандагони андозҳо ҳангоми маблағгузории мақомоти андоз дар худ намунаи олии сиёсати давлатии андозҳоро ифода менамояд. Дар сурати таъмини самаранокии худ тавассути ба ҳар як нозири андоз расонидани он, метавонист дар баланд гардидани самаранокии маъмурикунонии андоз ва паст шудани таъсири амалҳои манъшуда, мусоидат намояд.

Дар асоси гуфтаҳои боло, ба ҷунин ҳулоса омадан мумкин аст, ки марҳилаи яқум дар шароити қатъшавии алоқаҳои иқтисодӣ байни ҷумҳуриҳо, ки қаблан ба комплекси ягонаи хоҷагии халқи шӯравӣ дохил мешуданд, амалӣ шуд.

Дар давраи солҳои 1991-1998 асри гузашта санадҳои алоҳидаи қонунгузорӣ ва дигари меъёрии ҳуқуқӣ дар соҳаи сиёсати андозӣ ва маъмурикунонии андозӣ мавриди амал қарор дода шуданд. Аммо натиҷаҳои фаъолияти низоми андоз баъзе камбудихоро дар ташаккули бучети мукамалро аз ҳисоби воридоти андозӣ нишон доданд. Дар

мачмӯъ, низоми андоз ба амалияи давлатҳои пешрафта ҷавобгӯ набуд, ки ин ҳолат дар инкишофи иқтисодиёти миллӣ монеа эҷод мекард.

Дар робита ба ин, моҳи ноябри соли 1998 аввалин Кодекси андози ҚТ қабул карда шуд. Аз лаҳзаи мавриди амал қарор додани он дар моҳи январи соли 1999 марҳилаи дуҷуми инкишофи низоми андоз ва муносибатҳои андозӣ дар ҚТ оғоз шуд.

Тибқи Кодекси аввалини андоз тамоми муқаррароти асосии маъмурӣ, инчунин тамоми андозҳои мушаххас, ки дар ҚТ ситонида мешуданд, муттаҳид карда шуданд. Дар рафти ҷамъбасти таҷрибаи ҷойдошта, ба Кодекси аввалини андоз тағйиру иловаҳои зиёд ворид карда шуданд, ки татбиқи амалии онро мушкил гардонид.

Кодекси андози ҚТ (КА ҚТ) аз 12 – уми ноябри соли 1998 аз 1- уми январи соли 1999 мавриди амал қарор дода шуд, ки барои ташаккули сиёсати андози ҚТ аҳамияти муайянкунанда дошт.

Бо ҷорӣ гардидани ин қонун тамоми низоми андозбандии ҷумҳурӣ, ки пас аз қабули Қонун «Дар бораи асосҳои низоми андози Ҷумҳурии Тоҷикистон» ба миён омада буд, ба таври низомнок ва комплексӣ таҷдиди назар карда шуд.

КА ҚТ ҳуҷҷати ягонае гардид, ки тамоми масъалаҳои андозро, сар карда аз муносибатҳои байниҳамдигарии мақомоти андоз, гумрук, агенти андоз ва андозсупорандагон, то ба тартиби ҳисоббарбаркунӣ ва пардохти тамоми андозҳои дар он пешбинишударо танзим намуд.

Дар фарқият аз санадҳои қонунгузории бешумор ва дар баъзе ҷанбаҳои муҳим муҳолифатомези қаблан амалкунанда оид ба андозбандӣ, дар КА ҚТ низоми дақиқи андозҳо муқаррар карда шуд, расмиёти қатъии ҷорӣ кардани онҳо, тасдиқ ва бекор кардани меъёрҳо, пешниҳод намудани имтиёзҳо ва ғайра мустаҳкам гардид. Алалхусус, аз рӯи андозҳо ва пардохтҳои умумидавлатӣ тартиби андозбандӣ, аз ҷумла муайян кардани андозсупорандагон, объектҳои андозбандӣ, манбаҳои андоз, меъёрҳои андозӣ, имтиёзҳои андозӣ ва пардохтҳо бо ҳуди кодекс муқаррар карда шуд. Аз рӯи андоз ва пардохтҳои маҳаллӣ муттаҳиди Конституцияи ҚТ дар КА ҚТ принципҳои андозбандии барои тамоми мақомоти идоракунии маҳаллӣ умумӣ пешбинӣ шуда буданд, ки тартиботи ҳуқуқии ягонаи андозро таъмин менамоянд.

КА ҚТ санадҳои зериконунии сершумор оид ба андозҳоро бекор намуд, ки ин имкон меод қонунгузории андоз дақиқтар ва фаҳмотар гардад.

Дар фасли III КА ҚТ, аз 12 – уми ноябри соли 1998 сухан дар хусуси вазъ ва сохтори мақомоти андози ҚТ мерафт, ки аз ҷор боб ва бисту ҷор модда иборат буд.

Кодекси дуҷуми андоз, соли 2004 қабул гардида буд ва аз 1 январи соли 2005 мавриди амал қарор гирифт.

КА ҚТ аз 3 – юми декабри соли 2004 принципҳои ташкил намудан ва фаъолияти системаи андози ҚТ-ро муқаррар намуда, муносибатҳои омиронаро оид ба муқаррар намудан, тағйир додан, бекор кардан ва ҷамъ овардани андозҳо танзим намуд, вазъи ҳуқуқии мақомоти андоз, андозсупорандагон, агентҳои андоз ва дигар иштирокчиёни муносибатҳои бо қонунгузории андоз

танзимшаванда ва мукарраротро оид ба муайян намудани манбаҳои андозбандӣ, иҷрои уҳдадориҳои андоз ва андешидани тадбирҳои таъминкунандаи иҷрои ин уҳдадориҳо, пешбурди баҳисобгирии бақайдгирии андозсупорандагон, объектҳои андозбандӣ ва баҳисобгирии андоз, ба ҷавобгари кашидан барои ҳуқуқвайронкуниҳои андозӣ ва шикоят кардан аз амали (беамали) мақоми андоз ва шахсони мансабдори он муайян намуд.

КА ҚТ, ки бо Қонуни ҚТ аз 3 - юми декабри соли 2004 қабул гардида буд, то мавриди амал қарор гирифтани КА ҚТ аз 17 – уми сентябри соли 2012 амал кард. Мутобиқи м. 329 КА ҚТ, соли 2012 Кодекси андози нав (сеюмин кодекс) аз 1 – уми январи соли 2013 мавриди амал қарор дода шуд.

Як қисми меъёрҳои КА ҚТ аз 17 - уми сентябри соли 2012 ба масъалаҳои асосии ташкилу фаъолияти мақомоти андоз бахшида шуда, вазъи ҳуқуқии онҳоро мукаррар намуд (боби 15, фасли VII).

Хулас, вазъи ҳуқуқии мақомоти андоз дар ҚТ-и соҳибистиклол таърихи худро дошта, тамоми чорабиниҳои ташкилӣ – ҳуқуқӣ дар шароити мушкили ташаккулёбии давлат – ҳамчун андозмукарраркунанда гузаронида шуд ва ҳадафи таъмини амнияти иқтисодии ҷумҳуриро дошт ва дорад.

Раҷабзода Х. Р.

Фишурда

Ташаккул ва инкишофи мақомоти андоз дар Тоҷикистон

Дар мақолаи манзуршуда давраҳои ташаккул ва инкишофи мақомоти андоз дар Тоҷикистон таҳқиқ шудаанд. Бо мақсади таҳқиқи давраҳои ташаккул ва инкишофи мақомоти андоз дар Тоҷикистон таҳлили муқоисавии санадҳои меъёрии ҳуқуқӣ анҷом дода шуд, ки ба вазифа ва ҳадафҳои таҳқиқоти мазкур равона шудааст.

Раджабзода Х. Р.

Аннотация

Становление и развитие налоговых органов в Таджикистане

В настоящей статье рассматриваются этапы становления и развития налоговых органов в Таджикистане. В этих целях, был проведен сравнительный анализ нормативных правовых актов, что обусловлено задачами и целями научного исследования этого вопроса.

Rajabzoda H. R.

The summary

Formation and development of tax bodies in Tajikistan

This article discusses the stages of formation and development of tax authorities in Tajikistan. For these purposes, a comparative analysis of normative legal acts was carried out, which is due to the tasks and objectives of the scientific study of this issue

**V. ҚОИДАҶО БАРОИ МУАЛЛИФОН
V. ПРАВИЛА ДЛЯ АВТОРОВ**

Порядок рецензирования статей, предоставляемых в научно-информационный журнал «Правовая жизнь»

1. В журнале «Правовая жизнь» печатаются статьи, являющиеся результатом научных исследований по юридическим наукам.
2. Статьи принимаются к печати по рекомендации одного из членов редколлегии в соответствии с настоящими правилами.
3. Объем статьи не должен превышать одного п. л. (до 16 страниц) компьютерного текста, включая в этом объеме рисунки, таблицы, графики, текст аннотации и ключевые слова. Объем аннотации – не более 0,5 страницы. Три рисунка считаются за одну страницу.
4. К статье прилагаются направление от организаций (для внешних авторов), рецензия соответствующего отдела, аннотации и ключевые слова (на таджикском, русском и английском языках) в двух экземплярах, с указанием названия статьи, инициалов и фамилии автора (авторов).
5. Статьи принимаются по одному экземпляру в текстовом и электронном вариантах. Статья должна быть напечатана на компьютере с одной стороны листа через 1,5 (полуторный) интервал. Слева от текста следует оставлять поля (4 см.). Страницы должны быть пронумерованы.
6. В конце статьи после текста и аннотации дается список использованной литературы, слева указываются название учреждения, представляющего статью, сведения об авторе (авторов), а также телефон и подпись.
7. При оформлении списка использованной литературы следует указать:
 - а) для книг – фамилию и инициалы автора (авторов), полное название, место издания, издательство, год издания, номер тома, страницу;
 - б) для журнальных статей и сборников – фамилию и инициалы автора (авторов), название статьи, название журнала или сборника, год издания, номер и страницу (для сборника). При повторной ссылке на литературу допустимы общепринятые сокращения.
8. К имеющимся в тексте таблицам необходимо отпечатать дубликаты и приложить к статье с указанием страницы, к которой таблица относится.
9. В случае возвращения статьи автору (авторам) для существенных исправлений или для ее окончательного редактирования автор должен внести все необходимые исправления в окончательный вариант рукописи и вернуть в редакцию исправленный текст, а также его идентичный электронный вариант вместе с первоначальным вариантом рукописи.
10. Редакция оставляет за собой право производить сокращения и редакционные изменения рукописей.
11. Плата за опубликование рукописей аспирантов не взимается.
12. Статьи, не соответствующие настоящим правилам, не принимаются.

13. Статьи, поступающие в редакцию, проходят предварительную экспертизу (проводится членами редколлегии – специалистами по соответствующей отрасли науки) и принимаются в установленном порядке. Требования к оформлению оригинала статей приводятся в «Правилах для авторов», публикуемых в каждом номере журнала. Если рукопись принята, то редакция сообщает автору замечания по содержанию и оформлению статьи, которые необходимо устранить до передачи текста на рецензирование. Затем статьи рецензируются в обязательном порядке членами редколлегии журнала или экспертами соответствующей специальности (кандидатами и докторами наук).

14. Рецензия должна содержать обоснованное перечисление качеств статьи, в том числе научную новизну проблемы, ее актуальность, фактологическую и историческую ценность, точность цитирования, стиль изложения, использование современных источников, а также мотивированное перечисление ее недостатков. В заключение дается общая оценка статьи и рекомендации для редколлегии – опубликовать статью, опубликовать ее после доработки, направить на дополнительную рецензию специалисту по определенной тематике или отклонить. Объем рецензии – не менее одной страницы текста.

15. Статья, принятая к публикации, но нуждающаяся в доработке, направляется авторам с замечаниями рецензента и редактора. Авторы должны внести все необходимые исправления в окончательный вариант рукописи и вернуть в редакцию исправленный текст, а также его идентичный электронный вариант вместе с первоначальным вариантом рукописи. После доработки статья повторно рецензируется, и редколлегия принимает решение о ее публикации.

16. Статья считается принятой к публикации при наличии положительной рецензии и в случае ее поддержки членами редколлегии. Порядок и очередность публикации статьи определяется в зависимости от даты поступления ее окончательного варианта. Рецензирование рукописи осуществляется конфиденциально. Разглашение конфиденциальных деталей рецензирования рукописи нарушает права автора. Рецензентам не разрешается снимать копии статей для своих нужд. Рецензенты, а также члены редколлегии не имеют права использовать в собственных интересах информацию, содержащуюся в рукописи, до ее опубликования.

17. Авторы передают редакции исключительное право на использование произведения следующими способами: воспроизведение статьи; распространение экземпляров статьи любыми способами.

18. Редакция журнала направляет авторам представленных материалов копии рецензий с положительным заключением, замечаниями и необходимостью доработать статью или мотивированный отказ.

19. Рецензии хранятся в редакции журнала в течение 5-ти лет.

20. Редакция журнала направляет копии рецензий в Министерство образования и науки Российской Федерации при поступлении в редакцию издания соответствующего запроса.

**ҲАЁТИ ҲУҚУҚӢ
ПРАВОВАЯ ЖИЗНЬ
№ 3 (35)
2021**

**Главный редактор: Ш. К. Гаюров
Зам. главного редактора: Б. А. Сафарзода
Отв. секретарь: А. М. Диноршох**

Сдано в набор 07. 03. 2022 г. Подписано в печать 11. 03. 2022 г.
Формат 60x84 1/8. Бумага офсетная. Усл. п. л. 25.
Заказ № 16. Тираж 60 экз.
Отпечатано в типографии ТНУ
г. Душанбе, Буни Хисорак, здание 14.